

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107619>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

EEN KERK IN ONRUST OM HAAR BELIJDENIS

EEN PHAENOMENOLOGISCHE STUDIE OVER HET
ONTSTAAN VAN DE RICHTINGENSTRIJD IN DE
NEDERLANDSE HERVORMDE KERK

DOOR

H. A. M. FIOLET O. F. M.

16

.

G. F. CALLENBACH N.V. - UITGEVER - NIJKERK

1953

EEN KERK IN ONRUST
OM HAAR BELIJDENIS

PROMOTOR:
PROF. DR W. H. VAN DE POL

EEN KERK IN ONRUST OM HAAR BELIJDENIS

EEN PHAENOMENOLOGISCHE STUDIE OVER HET
ONTSTAAN VAN DE RICHTINGENSTRIJD IN DE
NEDERLANDSE HERVORMDE KERK

Academisch Proefschrift

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
IN DE H. GODGELEERDHEID AAN DE KATHOLIEKE
UNIVERSITEIT VAN NIJMEGEN, OP GEZAG VAN DE
RECTOR MAGNIFICUS PROF. MR CH. J. J. M. PETIT,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERD-
HEID. VOLGENS HET BESLUIT VAN DE THEOLOGISCHE
FACULTEIT OPENBAAR TE VERDEDIGEN IN DE AULA
VAN DE UNIVERSITEIT OP VRIJDAG 1 MEI 1953, DES
NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

HERMANUS ANTONIUS MARIA FIOLET O. F. M.

GEBOREN TE SLOTEN (N.H.)

G. F. CALLENBACH N.V. - UITGEVER - NIJKERK

1953

*Aan de nagedachtenis
van mijn Vader*

INHOUD

INLEIDING 1-5

Dit werk is gegroeid uit oecumenisch mee-leven met de grote gebeurtenissen in de Nederlandse Hervormde Kerk gedurende de laatste twee decennia, 1-3 — De opzet van dit werk, 3-4.

I. DE ACHTERGROND 6-23

Het krampachtig beroep op het geweten, waarmede de Nationale Synode van Dordrecht in 1619 de zuiverheid van de leer trachtte veilig te stellen, verraaft strijd in het verleden en angst voor de toekomst, 6-11 — Deze angst was niet ongegrond: na twee eeuwen is het Calvinisme de leiding in de Kerk ontvallen, 11-12 — De belijdenis wordt op het eind van de achttiende eeuw bepaald door een rationalistisch supranaturalisme, dat voor alles gematigd en redelijk wil zijn, 13-16 — De opvatting over de H. Schrift en de traditionele dogmata, 16-19 — Godsdienst komt niet meer uit boven zedelijkheid, 19-20 — Unanieme afwijzing van de drie Formulieren van Enigheid, 20-22 — De Nederlandse Hervormde Kerk kreeg in 1816 de kerkorde die zij verdiende, 23.

II. HET DILEMMA 24-40

De Kerkorde van Dordt, 24-25 — De Kerk is tot 1795 nimmer uit de greep van de staat losgekomen, 25-26 — Bevrijding en nieuwe gevangenschap, 26-27 — De Kerkorde van Koning Willem I, 27-29 — Zij miste kerkelijke roeping, kerkelijke grondslag en kerkelijke autoriteit, 30-31 — Het dilemma der eenheid en verdeeldheid, 31 — De synodale wapenen: handhaving van de leer, doch tegelijkertijd haar verklaring, dat zij zich onbevoegd wist om vast te stellen wat tot die leer behoorde, 31-37 — (Het onderteekningsformulier van 1816, 1854, 1888, 34-35) — Haar onbewogen zwijgen, 37-39 — Het tragische van het synodale streven, 39-40.

III. OPVOEDING DOOR CHRISTUS TOT GEESTELIJKE ZELFSTANDIGHEID 41-58

De Synode en de Groninger School, 41-42 — De godsdienst van het hart: hij bloeit op uit de innerlijke nood van de mens, die zich onvolmaakt weet en zich door het voorbeeld van Christus laat

inspireren tot zedelijke volmaaktheid, 42-44 — Christus is immers mens, goddelijke mens, delend in dezelfde god-menselijke natuur, die wij bezitten, 43-45 — Door zijn natuur laat Hij ons zien wat wij in aanleg zijn en in de volmaaktheid van zijn leven wat wij kunnen en moeten worden, 46 — De H. Schrift geeft ons niet de leer, doch het voorbeeld van Christus, 47-48 — De zonde is geen schending van Gods Wet, doch een innerlijke zwakheid, 49-50 — Deze opvatting van de Openbaring moest de Groningers brengen tot krachtig verzet tegen de formulierdwang, 51-54 — Is de Groninger School de voortzetting van het rationalistisch supra-naturalisme of de voorbereiding op het Modernisme?, 54-58.

IV. DE AUTONOME MENS 59-96

Nieuwe ideeën breken door, 59-60 — Opzoomer - Scholten, 61-64 — Het materieel beginsel: Gods absolute souvereiniteit, 65-66 — Christus is het mens geworden ideaal van de mens zoals hij leeft in Gods Geest, 66-67 — In Christus is de volmaakte harmonie geopenbaard van het goddelijke en het menselijke, 67-68 — Het wezen van het Christendom is de vorming van de moderne, geestelijk-autonome mens naar het voorbeeld van Christus, 69 — Deze vorming voltrekt zich geleidelijk: de hoogste menselijke volmaaktheid is de volstreckte zedelijke vrijheid, 70 — Het wezen van de vrijheid bestaat materieel in het vermogen om ongehinderd zijn aanleg te realiseren, formeel in de zelf-bepaling, 71-72 — Zonde is de toestand van het nog-niet-zijn hetgeen de mens naar aanleg moet zijn: de volmaakte mens kan niet zondigen, 72-73 — Het formeel beginsel: hoe komt de mens tot de kennis van de waarheid?, 73 — Geen autoriteitsgeloof; de absolute norm is het getuigenis van de H. Geest in het geweten als de natuurlijke werkzaamheid van de menselijke geest, waardoor de mens de aanleg heeft de Geest van God als connaturele eigenschap te bezitten, 73-74 — Belijdenisgeschriften verplichten alleen tot „het wezen en de hoofdzaak”, 75-77 — „De Vader van de moderne theologie”, 77-78 — De methode van de natuurwetenschappen wordt toegepast op wijsbegeerte en theologie, 78-79 — Anti-supra-naturalisme is het wezenskenmerk van de moderne theologie, 79-81 — Het wonder als het postulaat van het vrome gemoed wordt afgewezen, 82-83 — Christus, de volmaakte mens, 84 — De H. Schrift als het menselijk verhaal over het ontstaan van de Israëlitische en Christelijke godsdienst wordt onderworpen aan de historische kritiek, 85-88 — Zijn de Modernen dan nog christenen?, 89-90 — Positie van de Modernen in de Nederlandse Hervormde kerk, 91-96.

V. REVEILLE IN DE KERK 97-121

De zelfgenoegzaamheid en middelmatigheid van de eerste decennia der negentiende eeuw, 97-98 — De „geestelijke wapenkreet” van da Costa, 99-100 — Bilderdijks verzet tegen het overmachtig

rationalisme en liberalisme van zijn tijd, 100-101 — Hoewel buitenlandse invloeden zijn aan te wijzen, draagt het Reveil een nationaal karakter, 101-102 — Gevoelsvroomheid, 103 — De drie pijlers: Gods heiligheid, de menselijke zonde, Christus' middelaarschap, 103-105 — De strijd om de rechten van het hart heeft het Reveil in de orthodoxie gedreven, 105-106 — De onkerkelijkheid van het Algemeen Reglement, 107-108 — Handhaving der leer („quia” of „quatenus”), 108-111 — Verhouding van de Formulieren tot de H. Schrift, 112-115 — Het recht van de Hervormde gezindheid, 115-117 — Verdeeldheid in het Reveil: vier richtingen: Groen van Prinsterer, da Costa, de Adresbeweging, de Afscheiding, 118-121.

VI. HEEL DE KERK EN HEEL HET VOLK . . . . . 122—142

De Confessionele Vereniging, 122-123 — Groen van Prinsterer had geen zuiver kerkbegrip en daardoor zag hij niet, dat een gezonde Kerk levensvoorwaarde is voor de zuiverheid van de leer, 124-125 — Hoedemakers Heel de Kerk en heel het volk, 125-126 — De Kerk is het verborgen Lichaam van Christus, dat door de gemeenschappelijke belijdenis van het geloof zichtbaar wordt, 126-127 — Christus zelf bestuurt de gemeente; daarom is delegatie van de macht aan kerkelijke besturen onmogelijk, 129-130 — De belijdenis is het wezen, de presbyteriale kerkorde het wel-wezen van de Kerk, 130-131 — Zonder reorganisatie is handhaving van de leer en opheffing van de richtingenstrijd onmogelijk, 132 — Als laatste poging om de Doleantie tegen te houden stelt Hoedemaker een *Modus vivendi* voor, 133-134 — Daarna een eigen plan voor uitdring als een tijdelijk uitwonen van de Kerk, 134-135 — Het Algemeen Reglement heeft van de Kerk van Christus een karikatuur gemaakt, 135-137 — Hoedemaker moest in zijn strijd om het herstel van de Kerk de Confessionelen en de Gereformeerden afwijzen, 137-140 — De nieuwe statuten van de Confessionele Vereniging door Hoedemaker opgesteld, 140-142 — Hoedemaker treedt uit, 142.

VII. VAN GELOOFSBELEVING TOT GELOOFSBELIJDENIS 143—172

Zijn geestelijk individualisme heeft het Reveil in een juridische strijd om de handhaving van de formulieren gedwongen, 143-145 — De ethisch-irenische theologie van Chantepie de la Saussaye, 146-147 — Christus is het levensbeginsel van de mens, dat hem drijft tot levensgemeenschap met God, 148 — De individuele gelovige ontvangt het nieuwe leven door de gemeente, 149 — De Kerk is het complex van de openbaringen der gemeente, 149 — De hoogte van de ontwikkeling, waarop de gemeente in een zekere tijd gekomen is, wordt bepaald door de consciëntie of het geloof der gemeente; daarom geen onveranderlijke belijdenis, 150-151 — De voornaamste openbaringsgestalten van de gemeente zijn het

sacrament, de kerkvorm en de belijdenis, 151-155 — Tegenstelling tussen de Ethischen en de Confessionelen: medische en juridische weg van kerkherstel, 155-157 — Chantepie de la Saussaye - Gunning, 158 — Gunning gaat uit van de immanentie Gods in de mens: hij is een nieuwe mens in Christus, 158-159 — Het geloof is een ervaring van het hart als het totale perceptievermogen van de menselijke geest; in deze ervaring beleeft de mens zijn persoonlijke gemeenschap met God, 160 — Veruiterlijking van het Christendom in een onfeilbare H. Schrift, in een onveranderlijke belijdenis, in een star bestuursapparaat, 160-166 — De Kerk is de georganiseerde gemeente, 167 — Geen juridische dwang, doch alleen de toename van innerlijke levenskracht kan de Kerk redden, 168 — Gunning ontmoet Hoedemaker, 169.

VIII. TERUG NAAR DE BELIJDENISKERK VAN 1619 . 173—187

De Confessionele Vereniging dreigt terug te vallen op haar juridisch standpunt, 173 — Het politiek program van Amo Nesciri, 174-175 — De Gereformeerde Bond tot vrijmaking van de Nederlandse Hervormde Kerken, 175-176 — Reorganisatie van de Bond, 176 — In trouw aan de H. Schrift overeenkomstig de drie Formulieren van Enigheid en de Dordtse Kerkorde zal hij de Nederlandse Hervormde Kerk opheffen uit haar diepe vernedering, waarin zij door een Kerk-onwaardige bestuursorganisatie gebracht is, 177-180 — Geen eenstemmigheid omtrent de reorganisatie der Kerk binnen de Bond, 181 — De houding van de Bond ten opzichte van de Confessionelen, 181-182 — de Vrijzinnigen, 182-184 — en de Afscheiding, 184-185 — De theologie van de Bond is moeilijk te typeren; zijn piëtistisch getinte gemoedsgodsdienst, 186-187.

IX. PHAENOMENOLOGISCHE GESTALTEN DER RICHTINGEN 188—194

Eerherstel aan de Synode, 188-189 — Niet de Synode, doch de versterkte richtingenstrijd, die in wezen een strijd om het verstaan van de Openbaring was, heeft de uitweg uit de verwarde kerkelijke situatie geblokkeerd, 189 — Vier typen: het humanistische type, 190-191 — het juridische type, 191-192 — het kerkelijke type, 192-193 — het spirituele type, 193-194 — De ontaarding van deze dogmatische strijd in een richtingenstrijd, 194.

Literatuurlijst	195—205
Summary	207—208
Zusammenfassung	209—211

Inleiding

Deze studie is gegroeid uit oecumenisch mee-leven met de grote daden, welke God gedurende het laatste decennium in de Nederlandse Hervormde Kerk heeft gewerkt.

De data 3 Juli 1816 en 31 October 1945 — de dag waarop de door Koning Willem I rechtstreeks benoemde bestuurders der Kerk naar 's Gravenhage werden opgeroepen en de dag waarop de vertegenwoordigers der classes naar de Generale Synode te Amsterdam werden afgevaardigd — zullen in de geschiedenis der Nederlandse Hervormde Kerk te boek blijven staan als symbolen van verval en opbloei der Kerk.

Tussen het protest van de classis Amsterdam van 1816, de machteloze noodkreet der Kerk tegen de eigengereide daad van Koning Willem I, en de afwijzing van het reorganisatieontwerp-1938 in tweede behandeling ter Synode in 1939, het onverkwikkelijk besluit van ongetelde pogingen tot kerkherstel, liggen meer dan honderd jaren van uitzichtloze strijd.

Dank zij haar vaak meesterlijke, vaak naïeve tactiek is de Synode, het verguisde bestuurslichaam in die jaren, er in geslaagd haar bewust nagestreefd doel te realiseren: de tegengestelde richtingen bijeen te houden onder het ene dak van de Nederlandse Hervormde Kerk. De angst voor onrust en verdeeldheid deed haar in een ontstellend gebrek aan begrip voor de nood der Kerk afwijzend staan tegenover elke poging tot reorganisatie. Het kan daarom geen verwondering wekken, dat het batig saldo van deze honderd jaren kerkelijke strijd was, dat „men in weerwil van de volhardende pogingen van vele geslachten in 1927 practisch nog even ver was als in 1816”¹.

In deze strijd stond het Vrijzinnig Protestantisme in een uitzonderingspositie. Zijn individualisme en aangeboren angst voor alles wat naar leertucht zweemt, plaatsten het feitelijk buiten de gedachtenwereld, waarin deze strijd werd gevoerd. Ook de Gereformeerde Bond stond te geïsoleerd om een

¹ H. BARTELS, *Tien jaren strijd om een belijdende Kerk, De Nederlandsche Hervormde Kerk van 1929 tot 1939*, 's Gravenhage 1946, 7.

waardevolle bijdrage in deze discussie te kunnen leveren. De strijd is hoofdzakelijk uitgestreden tussen de Confessionele en Ethische Richting. Eensgezind in hun principiële afwijzing van de besturenkerk van 1816 en de voortwoekerende moderne beginselen, hebben zij in de aanval elkaar toch niet kunnen vinden. Zo kon zich het vreemde verschijnsel voordoen, dat de Synode in plaats van verdedigster van haar bedreigde stelling moest optreden als vredeachtster tussen haar aanvallers. Deze vrede trachtte zij te brengen door praktische leervrijheid. Hiermee bood zij aan haar tegenstanders een plaats aan in haar eigen huis, doch rukte hun tevens de wapenen uit de hand, die tegen haar ten aanval moesten leiden.

Rond 1930 laaide de richtingenstrijd echter in alle felheid weer op, toen het Ontwerp van een nieuw Algemeen Reglement voor de Nederlandse Hervormde Kerk bij de Synode werd ingediend. Verwerping van dit voorstel leidde tot oprichting van het Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel, hoofdzakelijk van confessionelen huize. Uit verlangen naar een tegenwicht ontstond de vereniging Kerkopbouw. Ofschoon uit de heterogene elementen van de tegenstanders van het Ontwerp-1929 samengesteld, was haar karakter vóór alles ethisch. In 1933 verscheen het reorganisatie-ontwerp van Kerkopbouw. Zoals te verwachten was, werd dit voorstel vooral door de tegenstand van Kerkherstel door de Synode van 1935 verworpen. De enige weg, die nu nog open lag, was die der verzoening. Van beide kanten moest men trachten tot overeenstemming te geraken. Niet zonder bedenking van weerszijden kwam het Accoord-1936 tot stand. Op deze basis werd een nieuwe poging gewaagd om te komen tot een nieuwe kerkorde. Het Ontwerp-1938 werd bij de Synode ingediend. Met spanning werd de synodale vergadering van 1938 tegemoet gezien. Men begreep, dat dit ontwerp de uiterste poging was de richtingenstrijd te beslechten. Met de kleinste meerderheid van stemmen (10—9) werd het in eerste aanleg door de Synode aanvaard, doch ondervond op zijn tocht door de provinciale kerkbesturen en de classicale vergaderingen zoveel tegenstand, dat het in tweede behandeling door de Synode in 1939 op het dode spoor van zijn voorgangers werd gereden.

Te midden van de algemene verwarring en verbittering over de starafwijzende houding van de Synode brak de tweede wereldoorlog uit, die aan alle officiële verzoeningspogingen een einde maakte. In stilte werd het werk voortgezet door de intensieve activiteit van de Commissie voor kerkelijk overleg, vooral van haar sub-commissie Gemeenteopbouw onder bezielende leiding van prof. dr H. Kraemer. De stem van Gemeenteopbouw heeft niet tevergeefs in Nederland geklonken. De nood der Duitse bezetting bewerkte mede wat normale tijden niet vermochten. In 1942 werd de Commissie voor beginselen van kerkorde ingesteld, die tot taak zou hebben het Kerkorde-ontwerp samen te stellen. Dit ontwerp werd in het voorjaar van 1944 in

eerste zitting en nog hetzelfde jaar, nadat de classicale vergaderingen gunstig hadden geadviseerd, in tweede lezing met algemene stemmen door de Synode aanvaard. Na de bevrijding verklaarden ten slotte de provinciale kerkbesturen zich accoord met deze voorstellen, zodat op 31 October 1945 de Generale Synode, de eerste werkelijke vertegenwoordiging der Nederlandse Hervormde Kerk sinds 1619, in de Nieuwe Kerk te Amsterdam kon samenkomen. Een van haar eerste daden was een commissie te benoemen, die de definitieve kerkorde zou voorbereiden. Reeds na twee jaar kon deze commissie haar werk afsluiten en op 24 November 1947 bood zij het Ontwerp-Kerkorde aan de Generale Synode in de Domkerk te Utrecht aan. Na de gebruikelijke procedure werd de nieuwe kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk met de daarbij behorende ordinanties en overgangsbepalingen op 7 December 1950 door de Generale Synode, in verdubbeld aantal bijeen, met 76 tegen 14 stemmen aanvaard. Op 1 Mei 1951 is zij in werking getreden.

In acht jaren tijd is tot stand gebracht wat honderd dertig jaren niet konden opbrengen: de bevrijding der Kerk van een administratief bestuursapparaat om haar weer in staat te stellen waarachtig Kerk te zijn, die spreekt door haar kerkelijke vergaderingen.

Deze korte samenvatting van de jongste geschiedenis der Nederlandse Hervormde Kerk moge voldoende zijn om het verheugende feit te staven, dat deze Kerk zichzelf als Kerk weer heeft hervonden. De reorganisatie der kerkorde was slechts fundamentenwerk. Een grondige herziening van de belijdenisgeschriften, de liturgie, het gehele kerkelijke leven heeft zij reeds ter hand genomen. De Nederlandse Hervormde Kerk van deze dagen wordt gekenmerkt door een renaissance van de specifiek-reformatorische beginselen. Zij wil zich weer bezinnen op het eigenlijke, waarom het de Reformatoren te doen was, opdat zij als Kerk weer een eigen antwoord zal kunnen geven op de problemen der historische situatie.

Al heeft de nood van de tijd tot deze reformatorische bezinning krachtig gestimuleerd, toch is zij niet te verklaren zonder de opkomst van de Zwitserse Theologie. De invloed van Karl Barth en Emil Brunner heeft alle grenzen der richtingen doorbroken en het uitzicht geopend op een hernieuwde beleving van de reformatorische beginselen.

De taak, die wij ons in deze studie hebben gesteld, is een verkenning van de dogma-historische achtergrond, waartegen deze vernieuwing zich heeft afgespeeld. Wij zijn ons bewust van de breedheid van deze opzet en de beperking, die wij ons moesten opleggen om de redelijke grenzen van een proefschrift niet te overschrijden. Een zekere willekeur in deze opzet is onvermijdelijk. Al naar gelang van persoonlijke overtuiging en historische verworvenheden had menigeen wellicht andere figuren en aspecten op de voor-

grond geplaatst of althans vermeld willen zien. Na een eerste verkenning van ons onderwerp hebben wij een keuze moeten doen. Alleen de „vaders” van de verschillende richtingen komen hier ter sprake. Hoewel het karakter van deze richtingen in latere jaren soms is gewijzigd, hebben zij toch zozeer hun stempel daarop gedrukt, dat deze beperking ons verantwoord leek. Vooraf geven wij twee inleidende hoofdstukken over de achtergrond van de Kerkorde van 1816 en de houding van de Synode in deze strijd. Dan volgen zes hoofdstukken over de Groninger School, de Moderne Theologie, het Reveil, Hoedemaker (de Confessionele Richting), de Ethische Richting en de Gereformeerde Bond. Wij hebben ons dus beperkt tot een dogma-historische studie over het ontstaan van de richtingenstrijd. Deze strijd heeft zich toegespitst rond de belijdenis. Vandaar de titel van dit werk. Daar wij ons onderwerp met de houding van de phaenomenoloog zijn genaderd, is in de nabeschouwing kritiek of weerlegging niet op haar plaats. Immers „phaenomenology is a way of pointing to phaenomena as they ‘give themselves’ without the inference of negative or positive prejudices or explanations”². „De phaenomenologie is geen speculatieve, redenerende, bewijzende en oordelende, maar een positieve, beschrijvende, vergelijkende en verduidelijkende wetenschap”³. Onze taak kon het daarom alleen zijn zo nauwkeurig mogelijk de karakteristieke dogmatische trekken van het negentiende-eeuws protestantisme, zoals het zich in de Nederlandse Hervormde Kerk heeft gerealiseerd, te typeren en ze te verklaren vanuit hun grondbeginselen, dit met het doel om de achtergrond te tekenen van het reformatorisch reveil van de twintigste eeuw. Immers de twintigste eeuw is niet te verstaan zonder de negentiende.

Tot slot een citaat van Roessingh, dat wellicht als excuus mag dienen voor de passages, waarin deze studie in helderheid te kort mocht schieten. „Men verwondere zich niet, wanneer in de volgende schets Scholten „dus” niet altijd overtuigend mocht wezen; dat kan niet steeds de fout van den referent zijn, maar ligt ook aan het feit, dat de hoofdlijn van Scholtens denken door andere wordt gekruist, waardoor de teekening verward wordt. Veel daarvan blijft verborgen door de weinig scherpe terminologie; en hiermede uit ik eene bedenking, die al de Nederlandsche theologie dier dagen treft en die ik sterk wensch te accentueeren. Waar vinden wij één scherp bepaalde defi-

² P. TILICH, *Systematic Theology*, Vol. I, Part. 1, *Reason and Revelation; the Reality of Revelation*, Chicago 1951, 106.

³ W. H. VAN DE POL, *Geloof en Werkelijkheid in het reformatorisch Protestantisme, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Buitengewoon Hoogleraar in de phaenomenologie van het Protestantisme aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen op Maandag 18 October 1948*, Nijmegen-Utrecht 1948, 4.

nitie van begrippen als rede, ervaring, bespiegeling, gevoel? Hoogstens zijn het vage omschrijvingen, eene bladzijde verder praktisch weersproken. Dit moge voor de praktijk des levens niet schaden, integendeel het moge in het populaire gebruik de starheid van theoretische stellingen wat verzachten, voor theologie, die meer wil zijn dan stichtelijkheid, is het de dood" ⁴.

⁴ K. H. ROESSINGH, *De Moderne Theologie in Nederland, Hare voorbereiding en eerste periode*, G. J. HEERING, *Verzamelde Werken van Dr. K. H. Roessingh*, I, 107.

De achtergrond

„Wij ondergeschreve dienaren des Godtlycken Woorts, resorteerende onder de Classe van N.N. verclaeren oprechtelick in goeder consscientie voor den Heere met dese onse onderteekeninge, dat wij van herten ghevoelen ende geloven, dat alle de articulen ende stucken der leere, in deze Confessie ende Catechismo der gereformeerde Nederlantsche kercken begrepen, midts-gaders de verclaringe over eenige pointen . . . inden Nationalen Sijnode a°. 1619 tot Dordrecht ghestelt in alles met Goodts woort overeencomen. Beloven derhalven dat wij de voorss. leere neerstelick zullen leeren ende getrouwelyck voorstaen, sonder yet teghen deselve, t'sij opentlick ofte int bysonder t'sij directelick ofte indirectelick te leeren ofte schrijven: gelyck oock dat wij niet alleen alle dwalinghen daerteghen strydende ende namentlick die inden voors. Sijnode gecomdemneert zijn, verwerpen, maer oock zullen tegenstaen, wederleggen ende helpen weeren. Ende indien het zoude moghen gebeuren, dat wy nae desen enich bedencken ofte ghevoelen teghen de voorss. leere ofte eenich pointc derselver zouden moghen krijgen beloven wy dat wy t' selve noch opentlick noch heijmelick zullen voorstellen, dryven, predycken ofte schryven; maer dat wy t' selve alvoren den kerckenraet, Classi ende Synodo zullen openbaren, om vande selve geexamineert te worden, bereyt zynde het oordeel derselver altyt ghewillichlick ons te onderwerpen; op pene dat wy hyer teghen doende ipso facto van onsen dienst zullen zyn gesuspendeert”¹.

Dit krampachtig beroep op het geweten, waarmee de Nationale Synode

¹ Ondertekeningsformulier „waermede alle Kercken-Dienaren haer overeenstemminge in de rechtsinnige leer klaerlyck betuygen en de uytvluchten van sommige, waer mede sy de kercken plegen te bedriegen, verhoedt werden”, H. H. KUYPER, *De Postacta of Nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden, voorafgegaan door de geschiedenis van de acta, de autographa en de post-acta dier Synode en gevolgd door de geschiedenis van de revisie der belijdenisschriften en der liturgie, benevens de volledige lijst der gravamina op de Dordrechtsche Synode ingediend*, Amsterdam-Pretoria z.j., 196—198. Vgl. H. M. C. OOSTERZEE, *De Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk en de leervrijheid, Volledige verzameling van de officiële bescheiden deswegens uit de Synodale Handelingen 1816—1864*, Schiedam—Leyden 1865, 1.

van Dordrecht in 1619 de zuiverheid van de gereformeerde leer, zoals deze was vastgelegd in de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Leerregels van Dordt, trachtte veilig te stellen, verraadt strijd in het verleden en angst voor de toekomst.

Strijd in het verleden.

De Reformatie in de Noordelijke Nederlanden heeft niet het karakter gedragen van een authentiek Calvinisme. De stem, die sprak op de Nationale Synode van Dordrecht, was slechts die der bovenliggende partij in de eindphase van het religieus consolidatieproces.

Begrijpelijkerwijs kon Nederland met zijn centraal-geographische ligging, zijn internationale handel en zijn humanisme van Europese vermaardheid rond de figuren van Erasmus en Gansfort niet lang vreemd blijven aan de geestelijke omwenteling, die in het begin van de zestiende eeuw vanuit de drie reformatorische centra Wittenberg, Genève en Zürich geheel Noord-West Europa in heftige beroering bracht. De Reformatie is echter in verschillende lagen over deze gewesten heengeschoven ².

De eerste Hervormingsbeweging, die zich hier aftekent, is het sacramentarisme, later de nationaal- of Nederlands-gereformeerde richting genoemd. Dit sacramentarisme vindt zijn oorsprong niet in Wittenberg, noch in Genève of Zürich, al heeft het optreden van Luther in Duitsland het krachtig gestimuleerd en is er wat betreft zijn opvattingen over de genadewerking der sacramenten en de waarachtige tegenwoordigheid van Christus in de Eucharistie duidelijke verwantschap met de Zwitserse Reformatie aan te wijzen. Het heeft een eigen karakter. Van een leider of een verzetscentrum zoals bij de buitenlandse reformatorische bewegingen kan hier moeilijk gesproken worden. Meer dan een nieuwe leer was het vooral een nieuwe mentaliteit, die tot verzet tegen de Kerk stimuleerde. Deze nieuwe mentaliteit kan niet begrepen worden zonder de figuur van Erasmus en het renaissancecistisch humanisme met zijn wederontdekking van de mens en de natuur. Erasmus heeft zijn levensideaal gezien in het propageren van zijn *Philosophia Christiana*. Het wezen van het Christendom vond hij voor alles in zijn morele waarden en in de invloed, die het moest uitoefenen op de vorming van de christelijk volmaakte mens. Zijn *Philosophia Christiana* nu wilde zijn „een voornamelijk langs de weg van beschouwing en inzicht en met behulp van gebed nagestreefde zelfvorming overeenkomstig de norm van

² J. LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden, Kerkhistorische studiën behorende bij het Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis onder redactie van Dr J. Lindeboom, Dr M. van Rhijn, Dr J. N. Bakhuizen van den Brink*, Dl III, 's Gravenhage 1946.

een door Christus gegeven voorbeeld, een norm die gevonden wordt door de bestudering van de boeken der Schriftuur, der oudere Kerkvaders en der antieke schrijvers”³. In de strijd voor dit ideaal heeft hij zich fel gekeerd tegen de bloedloze theologie der laat-scholastiek. Zijn afkeer van de onvruchtbare speculaties van deze theologie en zijn te eenzijdig beklemtonen van de morele waarden in het Christendom brachten hem tot een irenisme, dat voortdurend bemiddelend wilde optreden in de religieuze tegenstellingen van zijn dagen. Niet minder fel was zijn vaak hautaine kritiek op het formalisme en de misbruiken in het kerkelijk leven. Hierin is hij velen voorgegaan. Doch toen hij deze kritiek zag ontaarden in een aantasten van de katholieke leer, heeft hij zich openlijk hiervan gedistantieerd. Zijn persoon moge omstreken zijn, zijn kritiek vaak onbarmhartig scherp, historisch staat vast, dat hij de Katholieke Kerk immer trouw is gebleven⁴. Niettemin kon zijn humanisme bij velen een mentaliteit kweken, die een vruchtbare voedingsbodem zou worden voor het sacramentarisme en de nationaal-gereformeerde richting.

Naast het Erasmiaans humanisme en de reformatorische beïnvloeding vanuit het buitenland zijn er nog tal van andere factoren aan te wijzen, die het sacramentarisme mede hebben voorbereid. Als voornaamste dienen nog vermeld te worden een religieus spiritualisme, voortgekomen uit het individualistisch, a-kerkelijk sectarisme der latere Middeleeuwen en de van de Kerk geëmancipeerde natuurrechtelijke opvattingen⁵. Zij alle culminereren in het ideaal van de autonome mens, die in redelijke, zedelijke en godsdienstige zelfbepaling zijn waarachtige vrijheid vindt⁶. Het is dit ideaal, dat het karakter van de nationaal-gereformeerde richting heeft bepaald. Zij kenmerkt zich door haar latitudinaire, irenische mentaliteit, die in elke gebondenheid van Kerk en dogma een beknelling voelt. Voor het Christendom kon zij slechts bewondering hebben in zover het door zijn ethiek de mens kon helpen bij zijn natuurlijke drang naar zedelijke zelfvervolmaking. Zo werd veel dat als wezenlijk in het Christendom beschouwd moet worden, voor haar bijkomstig. Doch dit betekent niet een verruiling van de Christus voor de Stoa, daar het Christendom zijn eminent belang bewijst, doordat het beant-

³ M. VAN STRAATEN O.E.S.A., *Erasmus' Philosophia Christi, Donum Lustrale, Die natali vicesimo quinto Universitati Catholicae Noviomagensi ab alumni pristinis oblatum*, 1923–1948, Nijmegen–Utrecht 1949, 293.

⁴ L. J. ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw*, Dl I, Amsterdam 1945, 113–121. J. LINDEBOOM, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*, Dl I: (tot Lessing): *Het ontstaan van het Neo-Protestantisme*, Huis ter Heide 1929, 13–32, 54.

⁵ LINDEBOOM, *Geschiedenis*, I, 25.

⁶ J. REITSMA — J. LINDEBOOM, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*⁵, 's Gravenhage 1949, 26–28.

woordt aan de diepste zedelijke behoeften van de mens en deze helpt vervullen door rechtstreekse beïnvloeding van de goddelijke genade.

Deze richting was echter te weinig dogmatisch omljnd en beperkte zich te zeer tot een geestelijke elite dan dat zij de religieuze kleur van deze gewesten definitief zou hebben kunnen bepalen. Aan de grote massa is zij aanvaankelijk nog voorbijgegaan. Daarvoor lag zij te hoog en was het volk het Katholicisme nog te zeer toegedaan.

De eerste reformatorische beweging, die het gewone volk heeft gegrepen, was niet het Lutheranisme, dat, hoewel al vroeg in Nederland bekend, toch wegens tal van uiterlijke en innerlijke remmende factoren⁷ hier immer een vreemd element is gebleven. Het heeft de doorwerking van de reformatorische ideeën in Nederland wel gestimuleerd, niet bepaald. De stoot is uitgegaan van de beweging der Wederdopers, die ons land tot in de onderste lagen van de samenleving in beroering heeft gebracht. De Lutherse denkbelden heeft ze naar de achtergrond verdreven en vele sacramentariërs in haar vaart meegesleurd. Deze religieuze volksbeweging heeft door haar chiliastische, apocalyptische prediking van het naderend Godsrijk, door het concrete en de eenvoud van haar ideaal, dat onmiddellijk sprak tot de diepere en vaak lagere instincten en de dadendrang van het gemene volk, velen in vervoering gebracht. Al is zij door de geestdrijverij van velen van haar leiders en de excessen van de maatschappelijk ontwrichtten in discredit geraakt en bitter vervolgd, toch betekent zij meer dan een plotseling fel op-laaierend, maar even spoedig neerslaand vuur ener demagogie. Nadat de excessen met krachtige hand waren bedwongen en hun aantal sterk was teruggelopen, vonden de stille Dopers een leider in Menno Simonsz. Ondanks het odium van Munster, dat hen voortdurend achtervolgde, is men er niet in geslaagd deze beweging te onderdrukken. Zij leefden stil en teruggetrokken onder beoefening van de ban en verwerping van het militarisme en de eed. Toch hebben zij door hun bijbelse vroomheid een latente invloed uitgeoefend op het verloop van de Reformatie in de Nederlanden⁸.

Eerst ná 1540 is de invloed van de vierde reformatorische stroming, het Calvinisme, dat vanuit Frankrijk via de Zuidelijke Nederlanden en vanuit de vluchtelingenkerken in Duitsland en Engeland infiltreerde, hier merkbaar. Dat dit Calvinisme, waarvan het ontstaan in deze gewesten nog altijd

⁷ J. W. PONT, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Verhandelingen van Teyler's Godgeleerd Genootschap, Nieuwe Serie, Dl 17, Haarlem 1911. — LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, 1—30. — REITSMA, *Geschiedenis*, 39.

⁸ W. J. KÜHLER, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Haarlem 1932. — LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, 30—34. — REITSMA, *Geschiedenis*, 49—61.

niet voldoende is verklaard⁹, ten slotte overheersend is geworden, moet aan verschillende factoren worden toegeschreven. Niet alleen de minder gunstige positie, waarin de drie andere stromingen verkeerden, is hieraan debet. — De nationaal-gereformeerde richting was dogmatisch te weinig omlijnd om uit te groeien tot een massa-beweging. Het Lutheranisme heeft zich te weinig geaccommodeerd, was te veel een buitenlands element gebleven om blijvend invloed te kunnen uitoefenen. En de Wederdopers is de onuitwisbare herinnering aan Munster noodlottig geworden. — Doch bovendien ontwikkelde het Calvinisme hier zo'n kracht, dat het zich al spoedig in deze verwarde tijd een blijvende plaats had veroverd in de Nederlandse volksgemeenschap. Dit dankt het voor een niet gering deel aan zijn gesloten leersysteem, aan zijn straffe organisatie en zijn zelfverzekerd optreden. In tegenstelling met de voorafgaande bewegingen greep het met het individu de gemeenschap. Overal verzezen gemeenten in classicaal verband, onder leiding van de kerkeraden en de consistories. Weldra kwamen de eerste provinciale en nationale Synoden bijeen. Juist door deze strakke organisatie, meer dan door zijn reformatorische beginselen, vormde het een uiterst mobiele en strijdbare groep, die uiteraard geschikt was om de leiding van het verzet tegen Spanje op zich te nemen. Het waren niet uitsluitend religieuze motieven, die Willem van Oranje tot het Calvinisme deden overgaan!

Daarom was het niet te verwonderen, dat deze krachtsontplooiing omgekeerd evenredig was aan zijn numerieke sterkte. Het overwicht, dat het Calvinisme uiteindelijk heeft behaald, was de vrucht van felle strijd met de wapenen van een organische kerkorde, een nauwkeurig omschreven belijdenis, welke geen afwijking of dubbelzinnigheid duldde, een scherpe censuur en leertucht. Dit overwicht bleef echter uitsluitend beperkt tot het kerkelijk terrein en zelfs daar was dit niet absoluut. De nationaal-gereformeerde richting bleef op politiek en cultureel terrein de toon aangeven en op kerkelijk gebied was zij de onderliggende, maar niet-overwonnen partij.

Als dan na een langdurig gistingsproces de religieuze situatie zich rond 1572 begint te consolideren, blijkt de infiltratie van het Calvinisme binnen de a- of zelfs anti-dogmatische nationaal-gereformeerde richting zo sterk te zijn geweest, dat het zich weldra kan gaan opmaken om op kerkelijk terrein zijn wil als wet voor te schrijven. Steeds nauwer worden de confessionele banden aangehaald. Aanvankelijk werden op de Synode van Emden in 1571 alleen de predikanten tot ondertekening van de Nederlandse Geloofsbelijdenis verplicht, dan ook op de Synode van Dordrecht in 1578 de hogleraren in de theologie en weldra op de Synode van Middelburg in 1581 ook

⁹ LINDEBOOM, *De confessionele ontwikkeling*, 55, 65.

de ouderlingen, diakenen en schoolmeesters¹⁰. Zijn hoogste triomf zal het ten slotte vieren op de Dordtse Synode van 1618–1619, maar niet dan nadat andere reformatorische stromingen in deze streken hun kans hebben gehad en hun blijvend stempel op reformatorisch Nederland hebben gedrukt¹¹.

Deze staalkaart van de religieuze verhoudingen vormt de achtergrond van bovengenoemde ondertekeningsformule. Voor de kleinst mogelijke meerderheid was het een kwestie van zelfbehoud de grenzen zo scherp mogelijk te omschrijven en van de leidende figuren in geweten handhaving van zijn leer te eisen om zijn nog wankelende positie veilig te stellen. De strijd in het verleden en de angst voor de toekomst dwongen hiertoe.

Angst voor de toekomst.

Deze angst was niet ongegrond. De toekomst was allesbehalve zeker. Wel had het Calvinisme, niet weinig gesteund door de politieke strijd tussen Maurits en Van Oldenbarnevelt, de Remonstranten van het kerkelijk terrein weten te verdrijven, doch daarmee was de rust in de gereformeerde Kerk niet blijvend verzekerd. De tijd kwam, dat de Erasmiaanse geest niet langer het voorrecht bleef van een geestelijke elite, doch na 1600 zijn populariserende invloed begon uit te oefenen onder de gezeten burgerij door de werken van Sebastiaan Castellio, Dirk Volkertsz. Coornhert, Hugo de Groot, Pieter Cornelisz. Hooft, de predikanten Jan Gerritsz. Verstege, Gerardus Geldenhauer, Casper Coolhaes, Huibert Duyfhuys en tal van anderen. Door hun invloed is hier een religieus liberalisme gegroeid met een

¹⁰ REITSMA, *Geschiedenis*, 117, 128, 149. — J. BORSIUS, *Toegenomen gezag der Formulieren*, Archief voor kerkelijke geschiedenis, 9 (1838) 285–376.

¹¹ „De reformatie in Nederland is voor een zeer groot deel, althans gedurende haar eerste decennien, gebleven wat zij was: een hervorming met een geheel eigen karakter, die terecht nationaal-gereformeerd mag heeten, al hebben dan verschillende buitenlandsche elementen er hun invloed op geoefend.... Het felle, van Frankrijk geïmporteerde verzet, dat calvinistisch gestempeld werd, bracht de differentiatie, maar ook de doorbraak en de beslissing.... Toch bleef de grondkleur van het openbare leven nationaal-gereformeerd; men werd hier in meerderheid nooit recht „anti-revolutionnair”, omdat men nooit algemeen calvinistisch revolutionnair was of werd. Behalve dan op één terrein, waar de invloed der tolerante, latitudinaire elementen zich minder deed gevoelen dan in raadzaal of regeeringscollege, nam. in de kerk. Hier heeft het Calvinisme een overwinning behaald, heeft het, dank zij „doctrine et discipline”, confessiedwang — wel niet geheel verwezenlijkt, maar toch: — grootendeels in praktijk gebracht”, LINDEBOOM, *De confessioneele ontwikkeling*, 111–113. — A. RUTGERS VAN DER LOEFF, *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ter zake van een adres aan dezelfde Synode over de Formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur*, Groningen 1842, 22. — P. HOFSTEDE DE GROOT, *Geen scheuring in de Nederlandsche Hervormde Kerk!*, Groningen 1874, 31–32.

diepe afkeer voor alle dogmatische gebondenheid, zijn streven naar religieuze verdraagzaamheid en zijn zin voor praktische vroomheid op rationeel-humanistische basis, buiten het bereik van de kerkelijke kringen, die met het wapen der leertucht eeuwenlang elke onrechtzinnigheid het zwijgen trachten op te leggen.

Deze vreemde gespletenheid van kerkelijke onverdraagzaamheid en burgerlijke tolerantie biedt de verklaring, hoe hier naast een streng-kerkelijk Calvinisme kon groeien het klassiek geworden libertinisme van de Nederlandse magistraten en een liberale burgerij „vroom zonder dweepzucht, vrij zonder ongebondenheid, van clericalisme afkeerig en principieel gekant tegen predikanten-heerschappij, niet zonder overschatting van eigen redelijk-zedelijk inzicht en met een sterke neiging tot zoeken, een praedispositie tot vinden van een burgerlijk-braaf „juste milieu””¹². Tevens wordt verklaarbaar hoe ondanks een kerkelijke onverdraagzaamheid velen, die om hun geloofs-overtuigingen hun vaderland moesten ontvluchten, hier een gastvrij onderkomen vonden, hoe hier werken verschenen, die in het buitenland geen „imprimatur” konden vinden en hoe het Socinianisme hier gebaande wegen kon gaan.

Vanuit dit invloedrijk milieu is deze libertinistische geest in de Kerk gefiltreerd, langzaam en nauwelijks merkbaar, en daarom buiten bereik van de leertucht. Terwijl de geest van de tijd voortschrijdt, begint men ook in kerkelijke kringen het eindeloos dispuut met zijn spitsvondige theologische distincties moede te worden. De lust om onrechtzinnigheid op te sporen begint tussen perioden van plotselinge opflikkering te verflauwen¹³. Kritische zin, vooral op het gebied van de bijbelwetenschap, doet de contouren van de kerkelijke rechtzinnigheid vervagen. Op de hogescholen winnen de tolerantie en de wetenschappelijke breedheid veld op de kerkelijke traditie. Hier hebben mannen als de beide Vitringa's, Albertus en Jan Jacob Schultens, Hermanus Venema, Johannes Alberti¹⁴ geslachten van predikanten gevormd, die straks de gemeenten in tolerantie en gematigdheid zouden voorgaan.

Daarmee was het Calvinisme na twee eeuwen de leiding in de Kerk ontvallen. Deze omkeer had zich niet revolutionair, zelfs niet met schokken voltrokken, doch geleidelijk en bijna onafwendbaar. Aanvankelijk niet zonder felle tegenstand van de leidende kerkelijke figuren, doch later met een zekere berusting, toen men bemerkte, dat de vijand zelfs in eigen vesting zat. Van de nieuwe leiders der Kerk was het merendeel niet meer orthodox in de leer en onder hen waagde niemand het meer de Dordtse rechtzinnigheid in

¹² LINDEBOOM, *Geschiedenis*, I, 67.

¹³ A. W. BRONSVELD, *Oorzaken der verbreiding van het Rationalisme in ons land sinds de laatste jaren der vorige eeuw*, Rotterdam 1862, 22–42.

¹⁴ REITSMA, *Geschiedenis*, 335–336, 377–386. — LINDEBOOM, *Geschiedenis*, I, 128.

zijn vaandel te schrijven. Zij waren van vrijzinnigen huize¹⁵. Van leidende kerkelijke partij was het Calvinisme in de tweede helft van de zeventiende eeuw de onderliggende en gesmade geworden. Niet dat de orthodoxie geheel ontbrak. Velen, vooral onder het gewone volk, wilden haar trouw blijven. Doch „vervolgning en verachting, om verschil van denkwijze, was niet meer in werking. De domme meenigte wierd er niet meer toe aangehitst, het bespottelijk verketteren en verdoemen wierd alleen aan het schuim der Geestelijken, niet zelden in de grootste steden geplaatst, overgelaten”¹⁶. Deze orthodoxie was echter niet het kerkelijk-dogmatisch Calvinisme, doch een Lampeaans piëtisme, dat voldoening van de individuele vroomheid stelde boven getrouwheid aan de traditionele leer¹⁷. Ook rechtzinnigheid was in die tijd een zo reukeloos begrip, dat het nog lang zou duren eer de onrechtzinnigheid reactie opriep.

Zo was in grote lijnen de religieuze situatie binnen de gereformeerde Kerk op het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Men was echter niet van Dordrecht naar Frankrijk of Duitsland verhuisd. Deïsme en Aufklärung, Kant en de Franse Encyclopedisten waren hier niet onbekend, doch zij allen misten de aansluiting op de Nederlandse behoefte, toen de voorvaderlijke weg hier werd verlaten. Men was de extremen moe. Voor alles was er behoefte aan rust¹⁸. Men zocht en vond het compromis, waarin men ongestoord en zonder strijd dacht te kunnen leven. Aan allen wilde men onderdak verlenen, aan orthodoxie en verlichting, mits zij luisterden naar de ene regel des huizes: gematigdheid en verdraagzaamheid. Dit ideaal werd gevonden in een rationalistisch supranaturalisme, een compromis tussen geloof en verstand, tussen Openbaring en rede, waarin men zowel Dordt als Voltaire, Diderot, Bayle, Locke, Hume en Kant wilde vergeten. Men verlangde naar een Christendom van de redelijk denkende mens, „een godsdienst welke niets van den mensch vordert dan hetgeen waarlijk en wezenlijk tot deszelfs tijdelijk en eeuwig geluk strekken moet, zonder eenige onnutte ceremoniën,

¹⁵ S. CRAMER, *Het Nederlandsch Protestantisme bij den aanvang der 19de eeuw*, Teyler's Theologisch Tijdschrift, 4 (1906) 352. — REITSMA, *Geschiedenis*, 412, 415. — J. LINDEBOOM, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*, Dl II, *De ontwikkeling van het vrijzinnig Protestantisme sedert Lessing tot en met het ontstaan van het Modernisme*, Assen 1933, 9.

¹⁶ J. VAN GEUNS, G. J. VAN RIJSWIJK, J. BROUWER, F. VAN TEUTEM, *Vier verhandelingen over de oorzaken van het verval in den openbaren eerdienst, en de middelen van deszelfs herstel, ter beantwoordinge eener Prijsvraag van een Gezelschap Vrienden van de Godsdienst en deszelfs openbare oefeningen te Leyden*, Utrecht 1797, 17.

¹⁷ K. H. ROESSINGH, *Het Modernisme in Nederland*, G. J. HEERING, *Verzamelde Werken van Dr. K. H. Roessingh*, Dl IV, Arnhem 1927, 253. — CRAMER, *Het Nederlandsch Protestantisme*, 367. — LINDEBOOM, *Geschiedenis*, I, 154.

¹⁸ A. M. BROUWER, *De oorsprong van het Reveil in Nederland*, *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 49 (1912) 9.

bijgeloovigheden, of willekeurige geboden, die enkel dienen om een redelijk mensch te plagen, en zonder noodzakelijkheid dienstbaar te maken”¹⁹.

Was het te verwonderen, dat dit moest leiden tot onbepaaldheid en halfheid²⁰, tot transigeren, tot het zoeken van het gematigde midden²¹, waaraan niemand aanstoot zou kunnen nemen, tot een „verlicht conservatisme”, even afkerig van dweepzucht als van vrijheidszucht? ²². Het was tegen dit Christendom, dat onder het juk van het natuurlijk mensenverstand en de menselijke behoeften door moest, dat da Costa zijn felle aanklacht richtte²³. Het bovennatuurlijke werd in het Christendom niet ontkend²⁴, doch waar de rede niet kon meespreken, daar zweeg men liever, zonder te verwerpen²⁵. De voornaamste geloofswaarheden kan het menselijk verstand uit eigen kracht achterhalen. De Openbaring dient alleen tot groter duidelijkheid en bevestiging. De overige waarheden, hoe nuttig ook voor de mens, liggen boven het menselijk vermogen. Wat zal hij zeggen over deze verborgenheden? ²⁶. Dogmatische kwesties werden niet meer bestudeerd, niet omdat

¹⁹ P. BOSVELD, *Proeve eener eenvoudige en duidelijke verklaring der voornaamste waarheden van den christelijken godsdienst*, Dordrecht 1825, Dl I, 197–198. — „De Christelijke godsdienst schrijft ons geen nieuwe pligten voor, noch geeft ons, eigenlijk gesproken, eene nieuwe wet, maar dezelve brengt ons tot de oude oorspronkelijke pligten terug, welke wij, ook zonder dien godsdienst, gehouden zouden geweest zijn in acht te nemen. Maar dezelve geeft ons daartoe nieuwe aanleiding, opwekking, bemoediging, beloften, beweegredenen, en wat dies meer is”, I, 294–295.

²⁰ CHR. SEPP, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd (1787–1858)*², uitgegeven door Teyler's Godgeleerd Genootschap, Amsterdam 1860, 125, 131, 136.

²¹ „Het supranaturalisme toch, dat wij aan het einde der vorige en in het begin van deze eeuw in Duitschland en in ons vaderland zagen opkomen, was geen voortbrengsel van een tegenover het rationalisme ontwaakt geloofsleven, maar een stelsel van transactie, van halven maatregel, een dusgenaamd *juste-milieu*, waarbij ten behoeve van het rationalisme, de scherpste en aanstootelijkste punten van het oude dogma afgeslepen, maar de ware zin der kerkleer, haar wezen en geest, niet minder dan door het rationalisme, miskend werden”, J. H. SCHOLTEN, *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*⁴, Dl I, Leiden 1870, 10. — BROUWER, *De oorsprong*, 6.

²² LINDEBOOM, *Geschiedenis*, II, 59.

²³ I. DA COSTA, *Bezwaren tegen den Geest der eeuw*², Leiden, 1823, 10: „Bijna ieder uitkomend geschrift kan getuigenis geven van de slapheid, van de onverschilligheid, van de verkeerdheid, van de verdorvenheid, van de afschuwelijkheid der heerschende denkwijze omtrent den Godsdienst”.

²⁴ BRONSVELD, *Oorzaken*, 17.

²⁵ „Gelijk Johannes dit geheim (van Christus' goddelijke Natuur) voor zijne leerlingen onverklaard heeft gelaten, zal ik ook voor u dezen sluijer der verborgenheid niet trachten op te heffen”, J. H. VAN DER PALM, *Eerste zestal leerredenen*, Leyden 1811, 9–10. — SEPP, *Proeve*, 127.

²⁶ K. H. ROESSINGH, *De Moderne Theologie in Nederland, Hare voorbereiding en eerste periode*, Verz. Werken, Dl I, Arnhem 1926, 15.

zij er niet waren, doch omdat ze of door de rede geheel waren verklaard, of, voor zover dit niet mogelijk was, totaal buiten de interesse-sfeer lagen. Het waren de dagen, waarvan een Duits schrijver getuigde, dat de predikanten zich bezig konden houden met het verzamelen van munten en andere liefhebberijen, daar de theologische problemen waren opgelost! ²⁷. Men voelde zich gelukkig en zelfvoldaan bij de rust en de vrede, die na zoveel strijd in de Kerk heerste en had een diepe afkeer van alles wat principieel en consequent de lijnen weer scherp wilde trekken ²⁸. Gematigde vrijheid werd noodzakelijk geacht voor de bovenal begeerde rust ²⁹. Overigens, wie kon nog reden hebben tot ontevredenheid? Was er iets van de hoofdzaken van het Christendom prijsgegeven? ³⁰. Of werden de rechten van de moderne mens niet erkend? Waartoe dan de uiterste stellingen betrokken, van waaruit men het andere uiterste provoceerde, terwijl men in een rustig midden kon wonen, waar beide hun rechten erkend wisten?

Het was een supranaturalisme met sterk rationalistische inslag of een rationalisme, dat voor excessen werd behoed door supranaturalistische elementen. Tussen de bovennatuurlijk-geopenbaarde en natuurlijk-kenbare waarheid viel geen onderscheid meer te ontdekken, omdat de Openbaring naar natuurlijk rede-patroon was versneden. Te willen spreken over hetgeen ons verstand te boven gaat, is „zoo dwaas en onbezonnen als nutteloos” ³¹. De

²⁷ J. HERDERSCHREE, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, Amsterdam 1904, 43.

²⁸ „Van het begin af aan werd de christelijke kerk vervuld met leerstukken, spitsvondigheden, ongerijmdheden, opschik, afgodische ceremoniën, en wat al meer, tot dat het geheele leerstel van het Evangelie niet meer te herkennen was”, BOSVELD, *Proeve*, I, 201–202. [W. BROES], *Geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der protestanten in de Nederlanden*, 's Gravenhage 1822, 245–246.

²⁹ „Hoe meer veelzijdig men den dood van J. C. voorstelt als met onze behoudenis en zaliging verbonden; onder hoe meer (mits geschikte, liefst bijbelsche) beelden men dit doe, zooveel te meer mag men verwachten, zich naar aller vatbaarheid en behoeften te zullen voegen, en ik achtte het daarom niet slechts onnoodig, maar ook niet nuttig, slechts ééne bepaalde wijze van voorstelling te volgen; — mits men er slechts de groote hoofdzaak, de zedelijke vorming der menschen tot vatbaarheid voor zaligheid niet bij uit het oog verlieze, maar die steeds op den voorgrond stelle”, P. VAN DER WILLIGEN, *Oordeelkundig overzicht over de verschillende wijzen, op welke men zich heeft voorgesteld het verband tusschen den dood van J. C. en de zaligheid der menschen: Godgeleerde Bijdragen*, 1828, 601, geciteerd bij SEPP, *Proeve*, 134.

³⁰ ROESSINGH, *Het Modernisme*, Verz. Werken, IV, 252.

³¹ [H. W. HOVING], *Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantischen kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, Groningen 1815, 117. Door Muntinghe is Hoving om zijn rationalisme herhaaldelijk bestreden „omdat hij, zijn tijd kennende, wel begrijpen kon, dat een taal als door Hoving gevoerd werd, velen in ons vaderland aangenaam in het oor klinken moest”, SEPP, *Proeve*, 126. — „De groote en oneindige God, de Schepper van hemel en aarde, is voor ons kortzichtig verstand te hoog en te verheven, dan dat wij ook iets van Hem zouden kunnen begrijpen, noch omvatten, en

verhouding van Schrift en menselijk verstand is niet die van autoriteit en onderdaan, die voor gezag capituleert, doch die van gids en pelgrim. God heeft de mens niet met verstand toegerust om voor vreemd gezag te buigen³², doch om zelfstandig de Schrift te kunnen onderzoeken en daarin voldoende leiding te vinden voor zijn praktisch leven. Indien de mens al zijn levensuitingen onder de contrôle van zijn verstand moet houden, waarom dan in het godsdienstige andere normen aangelegd? Indien de mens zijn totale onmacht moet bekennen en alleen door een speciale goddelijke hulp tot het geloof kan komen, waar blijft dan de persoonlijke verantwoordelijkheid?³³. Deze rechtstreekse goddelijke inwerking kan niet verder reiken dan een overredingskracht door de Schrift uitgeoefend op het menselijk verstand, waardoor de mens buigt voor redelijke, zelf-ingeziene argumenten³⁴.

Wat er bij deze geesteshouding van het traditionele dogma overbleef, kan men zich gemakkelijk voorstellen. Van de literaire kritiek had men geleerd, dat veel in de Schrift niet meer dan historische waarde kon hebben. Daarmee

evenzoo, is het met Zijne verhevene en groote eigenschappen . . . . Daarbij ook hebben wij, volgens ons gevoel, deze kennis ter zaligheid niet noodig", J. J. E. F. S[CHROOTEN], *Gedachten over de bezwaren tegen den geest der Eeuw van Mr. I. da Costa*, Dordrecht 1823, 25.

³² „Broeders, verstout u eens, nauwkeurig te onderzoeken, of gij wel werkelijk iets anders kunt gelooven (als volkomen zeker aannemen en omhelzen) buiten hetgeen, van welks waarheid uw verstand overtuigd is. God zelf gebiedt u, in geloofszaken u, voor alles, van dat vermogen te bedienen", HOVING, *Christendom*, 58. — „De waarheid zijner leer moet niet enkel op dezelfde rusten. Onafhankelijk daarvan moest zij zich zelve aanbevelen aan ieder verstand, dat voor hemelsch onderrigt vatbaar was, aan ieder hart, 't welk openstond voor liefde tot de deugd. Geen grond moest er gegeven worden aan het vermoeden, als of deze leer met 's menschen redelijkheid in strijd ware, en alleen steunde op een gezag, 't welk verstommen deed, zonder te overreden . . . . Die dezen schat bezitten wil, moet hij dien niet zelf, door arbeid en inspanning, met geest en hart, pogen te woekeren", J. H. VAN DER PALM, *Vierde zestal leerredenen*, Leyden 1814, 64—65. — VAN DER WILLIGEN, *Oordeelkundig overzicht*, 485: De schrijver was een van hen, die „als redelijk mensch niet van zich verkrijgen kan, om te gelooven, maar die zich ook niet mag opdringen iets aan te nemen als Goddelijke waarheid hetgeen zijne Rede hem noodzaakt te verwerpen"; als redelijk mens „kan het niet anders, of het moet mij innemen voor hetgeen de H. Schrift leert, dat ik zie, dat het strookt met mijne Rede, die ik, niet minder dan de openbaring, van God hebbe". Geciteerd bij SEFF, *Proeve*, 134.

³³ „Hij moet de geloofwaardigheid van dit boek overwegen, den waren zin daarvan trachten te verstaan, en daaruit voor zich zooveel leering voor zijn verstand, hart en gedrag opzamelen als mogelijk is . . . . zoo de mensch bij dit alles nog eene inwendige, onmiddellijke onweerstaanbare verlichting behoefde, zonder welke niemand ooit tot geloof of bekeering komen kon, dan zou men op die vraag immers kunnen antwoorden: mij is de noodige verlichting niet gegeven . . . . wanneer God zegt: bekeert u en gelooft het Evangelie; wie onzer durft daarop te zeggen: dat kan ik niet doen", BOSVELD, *Proeve*, I, 175—177.

³⁴ J. H. VAN DER PALM, *Tweede zestal leerredenen*, Leyden 1812, 55—56.

was het dogma der inspiratie met één slag weggevaagd en stond de Schrift zonder remmen op de helling. Wel trachtte men nog iets van haar gezag te redden door onderscheid te maken tussen Schrift en Gods Woord in de Schrift vervat³⁵, doch waar lag het criterium? Het testimonium Spiritus Sancti kon het gezag van de Schrift niet langer schragen, daar al die bijzondere inwerkingen te weinig grijpbaar waren voor het immer controlerend verstand. De enige weg, die nog ter redding openlag, was een beroep te doen op de historische betrouwbaarheid van de schrijvers³⁶. Doch daarmee was het probleem verplaatst, niet opgelost. Integendeel, uitgeleverd aan louter profane geschiedvorsing, was er geen enkele garantie meer en stond de deur wijd open voor willekeur en persoonlijk gevoelen. Waar lag de norm voor het onderscheid tussen geopenbaarde waarheid en louter historische inkleding? Wel werd de Schrift ook hier nog op een voetstuk geplaatst door te verklaren, dat zij geschreven was „onder Goddelijke leiding en verlichting der apostelen”³⁷, doch wat kon de inhoud van deze termen zijn, nu de inspiratie was veroordeeld als een bekrompen denkbeeld, een overdreven stelling? ³⁸.

Als karakteristiek voorbeeld³⁹, hoever men in deze durfde te gaan, kan gelden Paulus Bosveld: Christus heeft eigenlijk nooit een woord tot ons gesproken, doch alleen tot zijn tijdgenoten. Dit woord heeft Hij gekleed in Oosterse beeldspraak en wijsbegeerte, geheel aangepast aan eigentijdse ideeën en behoeften. De Schrift is dus niet meer dan een historisch verslag van Christus' omgang en onderwijs aan het Joodse volk. Als zodanig geldt dit boek dus niet voor alle mensen van alle tijden. Ook voor ons geslacht kan het geen bindende kracht hebben. De erkenning van dit feit zal heel het Christendom reformeren. Veel zal er zijn, waar een modern mens totaal

³⁵ BROES, *Geschiedkundig onderzoek*, 245–246.

³⁶ ROESSINGH, *De Moderne Theologie*, Verz. Werken, I, 19. — BOSVELD, *Proeve*, I, 173. — J. H. SCHOLTEN, *Afscheidsrede bij het neerleggen van het hoogleeraarsambt aan de universiteit te Leiden*, Leiden 1881, 9.

³⁷ P. VAN DER WILLIGEN, *Verhandeling over Jezus Christus als de Openbaring Gods*, 's Gravenhage 1844, 82. — LINDEBOOM, *Geschiedenis*, II, 28.

³⁸ „Zij, die deze verzameling van boeken willen hebben aangemerkt, als niets anders zijnde, dan een goddelijke openbaring, dat is, als waarin niets gevonden wordt, dan hetgeen God zelf onmiddellijk, en op wonderdadige wijze aan de menschen geopenbaard heeft. . . . waartoe de schrijvers alleen bloote werktuigen waren, die door God bewogen werden; — zij, zeg ik, die zulk eene overdrevene stelling voeren, mogen zich in groote engte bevinden, wanneer zij door de ongeloovigen van deze eeuw ernstig worden aangetast: maar men zal alle derzelver zwarigheden zeer gemakkelijk en overtuigend wegnemen, indien men, zulke bekrompene denkbeelden latende varen, deze boeken met zulk een geschiedkundig oog leest”, BOSVELD, *Proeve*, I, 140–141.

³⁹ K. H. ROESSINGH, *Het Modernisme in Nederland*, Volksuniversiteitsbibliotheek, 18, Haarlem 1922, 247. — P. Bosveld, „een man, die in den aanvang dezer eeuw den eersten rang onder de godgeleerden van ons vaderland bekleedde”, SEFF, *Proeve*, 106.

vreemd tegenover staat, doch wat hem niet langer mag verontrusten, daar het uitsluitend historische betekenis heeft. Dit boek werd niet voor hem geschreven. De mozaïsche wet, de tien geboden, de wet van het Nieuwe Testament zijn niet aan Nederlanders gegeven. De enige waarde, die dit boek voor ons heeft, is, dat wij ons aan dit vrome verhaal van Gods leiding van een ander volk in andere tijden kunnen stichten en gesterkt kunnen worden in de wetenschap, dat God ook ons volk zal leiden. Het criterium voor de praktische bruikbaarheid van zijn leringen ligt in de natuurwet. Het Christendom immers schrijft ons geen nieuwe verplichtingen voor, stelt ons geen hogere eisen dan die, waartoe wij van nature verplicht zijn. Het geeft ons alleen nieuwe, hogere motieven, het stimuleert, bemoedigt ons. „Ik reken, dat mijn christelijke vrijheid daarin bestaat, dat ik aan geene andere geboden, wetten of regelen, hoe ook genaamd, onderworpen ben”⁴⁰.

Dat het Trinitarisch en het Christologisch dogma geen bestrijders, maar ook geen verdedigers vonden, behoeft na dit alles nauwelijks vermelding. Nog groter werd het bekende zwijgen waar deze loci ter sprake moesten komen. En wanneer spreken onvermijdelijk was, werd het tractaat gevuld met een belijdenis van onkunde. Als een verstandig mens over de Triniteit nadenkt, zal hij redenen te over hebben om hierover te zwijgen, niet alleen omdat God te groot, te verheven is om uit de hoogte bepalingen te maken over de betrekkingen tussen Vader en Zoon, over de eeuwige voortkomst van de H. Geest, over God in drie Personen, maar ook omdat hij noch de mogelijkheid, noch de noodzaak of het nut van een dergelijke kennis kan inzien⁴¹. Christus moet een goddelijk mens geweest zijn, een „begunsteling van het Opperwezen”. Het ontvangen van de H. Geest heeft slechts betrekking op de charismatische gaven van de eerste christentijden. Dat is het enige wat het verstand kan begrijpen en waaraan het voldoende heeft⁴². Al het andere brengt gevaar mee voor onnuttige theologische distincties en verstoring van de rust.

⁴⁰ BOSVELD, *Proeve*, I, 208, 214, 69–70, 151–152; II, 286–291; I, 75–76; II, 294–298.

⁴¹ „Hij zal zich niet vermeten, om op meesterachtige toon te bepalen, welk, en hoedanig, deel van de natuur van Jezus heeft aan de natuur der Godheid; om te betoogen de mogelijkheid en het hoe der vereeniging van dezelve met de menschelijke natuur; en om nauwkeurig uit te leggen den aard van de betrekking, welke er tusschen den eeuwigen Vader en Gods hoogverheven Zoon bestaat, noch de wijze willen verklaren, waarop die bestaat, door middel van de onverstaanbare uitdrukking van eeuwige generatie: bewoordingen en stukken, waarbij en waarover wij niet vatbaar zijn iets te denken; waaromtrent ons niets stelligs is geopenbaard, veelmin, iets bestends te gelooven, is opgelegd; en waarover het oneerbiedig is te twisten”, HOVING, *Christendom*, 47–48. Vgl. Narede op de 2de druk, LXXI–LXXV. — BOSVELD, *Proeve*, II, 11, 17.

⁴² BOSVELD, *Proeve*, I, 180–181, 74.

Niet zelden leefde men op gespannen voet met het dogma van de verzoenende kracht van Christus' lijden. Had de erfzonde de menselijke natuur inderdaad zo geruïneerd, dat de mens tot niets goeds meer in staat was? ⁴³. Is dit geen „verkrachten onzer zedelijke natuur”, een „overdrijven van de kracht der zonde”? ⁴⁴. De mens is zondig, tot het kwade geneigd, ja, maar geheel en al zonde? In Dordt had men dit geleerd, twee eeuwen geleden. Maar leven wij niet in een eeuw van vooruitgang? Heeft het mensenvetstand niet alom de monumenten van zijn kunnen opgericht? En zou datzelfde verstand nu ineens op godsdienstig terrein met onmacht zijn geslagen? Men vermocht het niet in te zien. Christus heeft voor ons geleden, maar niet om onze plichten in onze plaats te vervullen. Deze geestelijke onmondig-verklaring ging te ver. Hij kwam om ons te leren, ook in zijn lijden. Hierin liet Hij ons zien Gods afschuw van de zonde om ons er toe te brengen de zonde te bannen uit ons leven. Hij gaf ons een voorbeeld van trouw en liefde tot God in alle omstandigheden ⁴⁵.

In dit Christendom, waarin de Openbaring was genivelleerd tot de hoogte van het menselijk begrip, was het zwaartepunt verlegd van God naar de mens. De religieuze aspiraties dreigden geheel „diesseitig” te worden. Niet het goddelijk mysterie, doch het menselijk handelen stond in het centrum. De mens zocht niet meer een vlucht uit de ellende der zonde naar de nieuwe goddelijke werkelijkheid door Christus. Hij voelde zich hier behaaglijk en vroeg van de godsdienst slechts een stimulans om menselijk-goed te kunnen leven. Godsdienst komt niet meer uit boven zedelijkheid. „Godsdienst en deugd zijn één” ⁴⁶. „Zedelijkheid, deugd is het hoogste doel, waartoe God den mensch geschapen heeft” ⁴⁷. Denken en spreken over God raken in dit moralistisch Christendom geheel op de achtergrond, het houdt halt voor het mysterie als onnuttig voor het zedelijk handelen ⁴⁸. In handboeken en leer-

⁴³ „Hij zal de verlaging van den mensch tot een zedelijk onding, dat, sedert Adam's, des algemeensten stamvaders, eerste zonde, tot niets goeds meer in staat, maar wel tot alle boosheid geneigd geworden is, geene Gods verheerlijking noemen”, HOVING, *Christendom*, 49.

⁴⁴ BOSVELD, *Proeve*, II, 100.

⁴⁵ „Hij heeft geleden zoowel, als geleerd, om der menschen, om onzen wil, om bij ons te verwekken die gevoelens, welke de zonde moeten dooden en de begeerlijkheden tot zwijgen brengen; om ons te leeren, ons zelve te verloochenen; aardsgezindheid af te leggen. . . . in alle omstandigheden op God te vertrouwen; in nederigheid groot, in deugd standvastig; tegen wederwaardigheden bestand”, HOVING, *Christendom*, 69–70. — BROES, *Geschiedkundig onderzoek*, 245–246. — BOSVELD, *Proeve* II, 2.

⁴⁶ HOVING, *Christendom*, 107. Vgl. Voorrede op de 2de druk, XIX–XLIX. — CRAMER, *Het Nederlandsch Protestantisme*, 354.

⁴⁷ J. C. A. SANDER, *Over den invloed der Geloofsformulieren of zoogenaamde Symbolische Boeken in de Protestantische Kerken*, Koog a/d Zaan 1825, 121.

⁴⁸ Vgl. aantekening 29.

redenen een minimum aan dogmatiek, een maximum aan moraal. Christus was niet de Openbaring Gods in deze wereld, doch een „zedelijke Wereldhervormer”⁴⁹, wie het uitsluitend ging om de zedelijke bekering van de mens.

Aan deze zedelijke eis kan iedere mens voldoen. Daarmee verviel niet alleen het onderscheid tussen de individuele mensen, die eens door de leer van de praedestinatatie in twee willekeurige categorieën waren verdeeld, maar ook de tegenstelling tussen de verschillende kerkgenootschappen. Waartoe de dogmatische scheidsmuren overeind gehouden, die sinds lang iedere betekenis hadden verloren? Waren alle Kerken niet één in het bevorderen van de zedelijke vervolmaking, in het prediken van Christus' liefdeleer? Is het te verwonderen, dat juist in die tijd de éénwording van alle protestanten de geesten intens gaat bezighouden?⁵⁰ In 1796 ging van de Remonstrantse Broederschap aan de voorgangers van alle gezindten het voorstel uit, alle protestanten broederlijk te verenigen en in het volgend jaar werd te Delft het genootschap Christo Sacrum opgericht op basis van een Christendom boven verdeeldheid⁵¹. De historische verworvenheden leefden echter nog te sterk om dit plan enige kans van slagen te geven. Het werd met bijna algemene stemmen afgewezen en het Delftse experiment ging in 1834 ten onder. Doch een eenheidsideaal op deze basis is kenmerkend voor het toenmalig Protestantisme en een bewijs hoezeer de lijnen van het strenge Dordtse Calvinisme waren vervaagd. Men voelde zich geëmancipeerd aan Dordt, al inspireerde verdraagzaamheid tot het gebruik van een quasi-rechtzinnige terminologie, die de breuk voorlopig nog moest camoufleren.

Deze emancipatie openbaarde zich het duidelijkst in de bijna unanieme afwijzing van de drie Formulieren van Enigheid⁵². Niet alleen zou bijna

⁴⁹ HOVING, *Christendom*, 74. — SCHROOTEN, *Gedachten*, 24. — J. H. VAN DER PALM, *Vier zestallen leerredenen*, 4 dln, Leiden 1811–1814; *Vier tientallen leerredenen*, 4 dln, Leiden, 1823–1826.

⁵⁰ CRAMER, *Het Nederlandsch Protestantisme*, 370–371.

⁵¹ REITSMA, *Geschiedenis*, 406–408. — VAN GEUNS, *Vier verhandelingen*, passim. — CRAMER, *Het Nederlandsch Protestantisme*, 364.

⁵² Door Teyler's Godgeleerd Genootschap werd op 1 Jan. 1818 de volgende prijsvraag uitgeschreven: „Welken invloed heeft het bestaan van Geloofsformulieren of zoogenoemde Symbolische Boeken van den tijd der Augsburgsche Confessie af, op de Godgeleerde Studien gehad? In hoeverre geeft de nasporing van dien invloed grond, om of het voortdurende bestaan van dergelijke boeken in 't algemeen, af te keuren of om een andere inrigting van dezelve, als wenschelijk te beschouwen? En hoedanig zou, in het laatste geval, derzelver inrigting behooren te zijn?” Op deze prijsvraag zijn voor 1 Jan. 1820 vier antwoorden binnengekomen. Deze werden de prijs niet waardig gekeurd. Vijf jaar later is er een in druk verschenen: J. A. C. SANDER, *Over den invloed der Geloofsformulieren of zoogenaamde Symbolische Boeken in de Protestantsche Kerken*, Koog a/d Zaan 1825. Twee andere manuscripten zijn aanwezig in het archief van Teyler.

niemand meer de inhoud van deze formulieren durven onderschrijven, doch men verzette zich tegen elk belijdenisgeschrift als zodanig. Het Protestantisme duldt geen leerdwang. Hadden de Reformatoren de Kerk bevrijd, het uitsluitend gezag van de Bijbel hersteld om straks weer nieuwe banden aan te leggen? De Bijbel is voor meer dan één uitleg vatbaar, openbaart ons goddelijke waarheden, die de grens van ons verstand verre te boven gaan. Welke mens zal zich dan aanmatigen deze waarheden in menselijke formules vast te leggen en deze niet alleen voor zijn eigen tijd, maar voor eeuwen onder straffe van ketterij verplicht te stellen? ⁵³. Heeft God daartoe ieder mens verstand gegeven met de contrôle van zijn geweten om zich te laten binden door menselijke uitvindingen van weinigen? Of meent men, dat de Bijbel niet machtig genoeg is om de gewetens te vormen, dat Christus de mens niet tot de volheid van het zedelijk ideaal kan brengen zonder menselijke hulpmiddelen? Zulk een binding door formulierdwang kan niet anders dan kunstmatig zijn. Mensen kunnen niet eenvormig denken. Op het gebied van de wetenschap heerst de grootst mogelijke verscheidenheid en niemand zal trachten eenheid te forceren door een wet, maar wie zal de mens dan durven aantasten in het meest intieme, het heiligste wat hij heeft, zijn betrekking tot God, wie zal de godsdienst voortdurend durven dwingen onder het juk van menselijke normen door te gaan? ⁵⁴.

Toch heeft men dit te Dordrecht gedaan. Gelegenheidsgeschriften heeft men tot alleen-zaligmakende geloofsformulieren verheven en de religieuze vrijheid vernederd onder een geestelijke tyrannie. De heerszucht in religiosis, die in de voorafgaande eeuwen zoveel kwaad had gesticht, kreeg weer vrij spel ⁵⁵. Zo had men het menselijk gezag in de Kerk door de voordeur uit-

⁵³ SANDER, *Over den invloed*, 145, 185–188, 196–197.

⁵⁴ „Hoe honend is het voor de bekwaamheid en het oordeel van elk mensch, ons de gedachten en besluiten van anderen op te dringen voor een rigtsnoer van ons geloof; . . . (mensen, die) op geene wijze in hun eene bevoegdheid lieten onderstellen van voor volken en geslachten te bepalen, wat ieder denken moet; waartoe trouwens ons zelve, zoo goed als hun, door het Opperwezen onze eigene vermogens geschonken zijn”, HOVING, *Christendom*, 146–147. — VAN DER PALM, *Vierde zestal leerredenen*, 55.

⁵⁵ „Alle deze kunstgrepen doelen zichtbaar slechts daarop, om het aanzien eener sekte staande te houden, ten koste van den echt Christelijken Godsdienst, en den dienst van het Goddelijke Evangelie te vernederen tot eenen dienst van menschen, door denzelfden te brengen in den staat van een burgerlijk contract, waarvan de voorwaarden in het kerkelijk leerstelsel begrepen zijn, en door het welk de Leeraars . . . onderworpen zullen zijn, om God, om Christus en de leer der zaligheid op geene andere wijze te verkondigen, dan volgens de willekeurige vormen, welke de menschen hebben goedgevonden daarvoor te bepalen, en die door domheid en partijgeest, naar staatkundige inzichten bestuurd, in verloopene eeuwen zijn voortgebracht”, HOVING, *Christendom*, 149–150. SANDER, *Over den invloed*, 29–31. „Deze geschriften zijn tegen den tegenwoordigen geest der Hervormde Kerk in Nederland, die andersdenkenden in liefde

gelaten om het langs de achterdeur weer binnen te halen. En de verderfelijke gevolgen van deze menselijke zonde konden niet lang uitblijven. Twist en dogmatische strijd tussen leraren, die hun eigen inzichten aan anderen wilden opdringen, hebben de Kerk in onrust gebracht, haar verscheurd in partijen en secten. De vooruitgang van de wetenschap werd belemmerd, daar het eens bepaalde geloof ieder verder onderzoek overbodig maakte⁵⁶. De zedelijkheid, het hart van de christelijke godsdienst, werd in haar verheffende werking op de mensheid geremd door een de menselijke waardigheid ontorende leer van de voorbeschikking, die de mens tot zedelijke werkloosheid doemde, daar zijn lot toch reeds van te voren was bepaald. Nimmer zou een redelijk-denkend mens deze leer hebben aanvaard zonder een dwingend kerkelijk leergezag. Nu werd de mens steeds meer vervreemd van de uit louter willekeur verkiezende God. Deze groeiende godsdienstige onverschilligheid zal als een van de zwaarste posten genoteerd staan op de rekening, die de Kerk aan de Nationale Synode van Dordt heeft aan te bieden⁵⁷.

Wil dat zeggen, dat een in individuele willekeur verlopende vrijheid de Kerk zal moeten beheersen? Zeker niet. Ook hier zal de Kerk met eerbiediging van het vrije onderzoek en ieders geweten haar vormende taak hebben. Van haar zal leiding, geen dwang moeten uitgaan. Vaste richtlijn bij deze leiding zal moeten zijn, dat vorming tot zedelijke grootheid in het Christendom hoofdzaak is en dat alle verborgenheden, waarover de Bijbel zich niet duidelijk heeft uitgesproken, hierin geen plaats zullen hebben. Slechts wat de contrôle van de rede kan passeren en kan dienen tot opwekking van deugd, mag inhoud uitmaken van deze geloofsleiding⁵⁸.

Deze bevrijding van eeuwen-oude boeien alleen zal de Kerk weer in staat stellen aan haar hoge roeping te beantwoorden. Wel hebben de formuleren

duldt, en zelfs van de tafel des Heeren niet uitsluit; wier leeraars, wars van twisten, slechts wedijveren in vreedzaam onderzoek der gewijde Schriften", N. G. VAN KAMPEN, *Verdediging van het goede der negentiende eeuw, tegen de Bezwaren van den Heer Mr. I. da Costa*, Haarlem 1823, 13—14, Vgl. 98.

⁵⁶ Dit gezagsgeloof „verbodt als het ware, door de menschelijke rede in zake des geloofs alle stem te ontfangen en zoo alle wijsbegeerte buiten te sluiten, alle verder onderzoek". „De arbeid des onderzoeks, namelijk, was volbracht, en alle werkzaamheid ten deze hield op", SANDER, *Over den invloed*, 69, 57.

⁵⁷ „Deze daadzaken, ons door de geschiedenis overgeleverd, brengen ons tot het besluit, dat het bestaan der geloofsformulieren of symbolische boeken, niet gunstig, neen allerschadelijkst op de bespiegelen de zedelijkheid der gemeente heeft gewerkt", SANDER, *Over den invloed*, 136. VAN KAMPEN, *Verdediging*, 12, 107.

⁵⁸ „Ten vijfde kan, naar mijn gevoel, geene stelling in eenen geloofsregel dienen, die geenen regstreekschen invloed op de deugd des harte kan hebben . . . en zal het, ten zesde, pligt zijn, om alleen zulke stellingen in den geloofsregel aantenemen, welke, of tenminste welke voorafgaande stellingen (praemissen), door de rede gestaafd worden", SANDER, *Over den invloed*, 199, 201.

hun gezag verloren, wel zijn er velen die ze nog nooit hebben gelezen, zelfs niet kennen⁵⁹, doch dat is niet voldoende. De formulieren zullen moeten verdwijnen, wil de Kerk positief haar vormende arbeid ter hand kunnen nemen.

Doch wie zal haar hiervan bevrijden? Niet de Kerk zelf. Eeuwenlang hebben ze hun funeste invloed kunnen uitoefenen en de Kerk machteloos gemaakt. Wellicht zal het nog tientallen jaren duren, voordat leiders en volk voor deze zelfbevrijding rijp zijn. Is het te verwonderen, dat velen met de komst van Koning Willem I de dag zagen aanbreken, waarop een nieuwe Nederlandse Hervormde Kerk zou geboren worden. Hij kon „door een stap bewerken hetgeen anders mogelijk nog in geen eeuw tot stand kwam. Zoude men derhalve niet met gepaste bescheidenheid durven wenschen, dat 's Lands Gouvernement stellig mogt verklaren, dat het gemelde gezag, naar den aard van de veranderde tijden, omstandigheden en denkwijze, te eenen male heeft opgehouden”⁶⁰.

Dit was de achtergrond, de coulisse, waartegen een nieuwe kerkorde ten tonele gevoerd moest worden. De persoon, van wie deze kerkelijke staatsgreep moest uitgaan, de mentaliteit, die het geheel zou beheersen, speciaal de plaats, die aan de drie Formulieren van Enigheid ingeruimd zou worden, konden geen verrassing zijn. De geest van verdraagzaamheid in dit gematigd Christendom zou ze op papier handhaven, doch in feite geen enkele serieuze poging wagen aan deze handhaving reële kracht bij te zetten. De Nederlandse Hervormde Kerk zou de kerkorde krijgen, die zij verdiende.

⁵⁹ VAN GEUNS, *Vier verhandelingen*, 79.

⁶⁰ HOVING, *Christendom*, 154, 171.

Het dilemma

„Is gedecreteerd: dat geen *bevoorrechte* noch *heerschende* Kerk in Nederland meer kan of zal geduld worden.... Dat er een personeele Commissie uit het midden dezer Vergadering zal benoemd worden, welke... alle onderzoekingen in het werk stellen (zal), en alle schikkingen ontwerpen, die de volkomenste vernietiging van alle overblijfselen eener bevoorrechte of heerschende Kerk, en de invoering der volledigste Gelykheid, tusschen de Leden van alle Kerkgenootschappen, zal vereïsschen”¹.

Dit decreet, door de Nationale Vergadering van 5 Augustus 1796 uitgevaardigd, ontnam de gereformeerde Kerk in Nederland haar bevoorrechte positie van staatskerk, doch tevens ontvoogdde het haar van de voortdurende overmacht van de staatkundige overheid. Na bijna twee eeuwen kreeg zij eindelijk weer een kans zichzelf te worden.

Na tientallen jaren van strijd tegen de willekeur van de Staten en plaatselijke overheden, die zich geroepen voelden als beschermers van de jonge Kerk op te treden², had de Nationale Synode van Dordrecht in 1619 de gereformeerde Kerk een kerkorde gegeven, die haar de mogelijkheid opende het geestelijk bestuur in eigen handen te nemen, al moest zij ook „door behoorlijk respect en correspondentie, de gunst der Overheden tot de Kerk zoeken te verwekken en te behouden”³. Grondgedachte van deze kerkorde is: Jezus

¹ G. W. BANNIER, *Grondwetten van Nederland, Teksten der achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen*, Zwolle 1936, 36.

² J. TH. DE VISSER, *Kerk en Staat*, Dl II, *Nederland vóór en tijdens de republiek*, Leiden z.j., 154–241. L. KNAPPERT, *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden*, Dl I, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 16de en 17de eeuw*, Amsterdam 1911, 55–78.

³ *De Kerkorde van Dordrecht, a. 1618–1619*, uitgave H. DE COCK, Groningen 1886, art. 28. Voor oorspronkelijke tekst vgl. C. HOOYER, *Oude kerkordeningen*, Zaltbommel 1865. F. L. RUTGERS, *Acta van de Nederlandsche synoden der 16de eeuw*, 's Gravenhage 1889. F. L. BOS, *De orde der Kerk, toegelicht met kerkelijke besluiten uit vier eeuwen*, 's Gravenhage 1950. H. H. KUYPER, *De Postacta of Nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden, voorafgegaan door de geschiedenis van de acta, de autographa en de post-acta dier Synode en gevolgd door de geschiedenis van de revisie der belijdenisschriften en der liturgie, benevens de volledige lijst der gravamina op de Dordrechtsche Synode ingediend*, Amsterdam–Pretoria z.j.

Christus bestuurt de Kerk, doch door middel van de bestuurders der plaatselijke kerken, de kerkeraad. Deze is eigenlijk het enige bestuursorgaan, dat Christus aan zijn Kerk heeft geschonken. Hij wordt door de gemeente gekozen en handelt over alle zaken der gemeente. Hij beroept de predikant, die door overheid en lidmaten wordt geappelleerd. Iedere plaatselijke gemeente is dus een autonome Kerk, die echter met andere gemeenten in meerdere vergaderingen (classicale vergaderingen, particuliere Synode en generale of nationale Synode)⁴ bijeenkomt ter bespreking van die zaken, die de kerkeraden niet af kunnen of tot alle gemeenten gezamenlijk behoren⁵. Pas wanneer een kerkeraad zelf een zaak ter classicale vergadering brengt, valt deze onder de competentie van de classis. Deze wordt gevormd door een aantal buurtgemeenten en komt minstens eens in de drie maanden bijeen⁶. Om zo scherp mogelijk te onderstrepen, dat de classis geen gezagsorgaan is, wordt uitdrukkelijk bepaald, dat de predikant en de ouderling, die de gemeente afvaardigt, credentiebrieven zullen meekrijgen en instructies over hetgeen behandeld moet worden⁷ en dat de praeses, wiens ambt eindigt bij de opheffing der vergadering, niet twee opeenvolgende vergaderingen mag leiden⁸. Eens per jaar zullen vier of vijf aangrenzende classes ieder twee predikanten en twee ouderlingen afvaardigen naar de particuliere Synode⁹. Ten slotte komen twee predikanten en twee ouderlingen van elke particuliere Synode bijeen in de generale Synode¹⁰. Angstvallig heeft de Kerk er voor gewaakt, dat deze meerdere vergaderingen zich niet de waardigheid van hogere besturen zouden aanmatigen, die de zaken voor de mindere colleges zouden beslissen. Aan deze vergaderingen komt geen hogere macht of gezag toe dan aan de kerkeraad.

Naar deze presbyteriale kerkorde had de Kerk zich het ideaal van zelfbestuur gedacht, doch de praktijk werd geheel anders. De Synode van Dordt zelf al had slechts de schijn van zelfbestuur. De Staten-Generaal hadden haar samengeroepen, de Staten openden haar en deden voortdurend hun invloed gelden, de Staten voerden haar beslissingen uit. Zij bestond bij de gratie der overheid. Deze eerste grote bijeenkomst der Kerk werd een waarschuwing voor de toekomst. Uit de greep der overheid is zij nimmer losgekomen¹¹. Erger werd het toen het provincialisme der jonge republiek sterker bleek dan de eenheidsgedachte, belichaamd in de Staten-Generaal.

⁴ Art. 29.

⁵ Art. 30.

⁶ Art. 41.

⁷ Art. 33.

⁸ Art. 35, 41.

⁹ Art. 47.

¹⁰ Art. 50.

¹¹ DE VISSER, *Kerk en Staat*, II, 241–280.

De provinciale Staten voelden zich in hun heerlijke rechten en privileges miskend en alle weigerden de Dordtse Kerkorde zonder meer door te voeren. Zij eisten medezeggenschap, in feite het bestuur der Kerk. Sommige provincies aanvaardden haar na wijziging, andere wezen haar af en handhaafden de bestaande provinciale kerkorden¹². Herhaaldelijk heeft de Kerk pogingen gedaan onder deze druk uit te komen door het verzoek tot het houden van een nieuwe Synode. Telkens weer werd zij teleurgesteld. De regering weigerde¹³, om meer dan één reden. De gereformeerde Kerk was de staatskerk van de Nederlanden, in naam een Kerk, in feite een staatsorgaan. De magistraten beriepen meestal de predikanten, werden personen, die hun niet welgevallig waren of zetten anderen af. Op de provinciale Synoden hadden de gecommitteerden der Staten de leiding, de Staten mengden zich in leerkwesties, schreven biddagen voor en viering van kerkelijke feesten, bepaalden wanneer en waarover gepreekt moest worden, soms zelfs de duur. „Letterlijk in alles wat de Kerk deed, had de overheid de hand”¹⁴.

Zo was de situatie, toen het decreet van 1796 aan de gereformeerde Kerk het voorrecht van staatskerk ontnam. In het vacuum, dat daaruit ontstond, lagen tal van mogelijkheden. Scheiding van Kerk en staat bood haar de kans, die zij in 1619 gemist had. Doch zij wist geen raad met deze vrijheid. Als een onmondig kind werd zij de wereld in gezonden. Gewend als zij was in het oude stelsel te steunen op haar machtige beschermster, waren haar eerste schreden in de vrijheid weinig zeker. Te lang had zij op andere benen gestaan om nu zelfstandig met vaste stap haar eigen weg te gaan. Niet dat de organen daartoe haar ontbraken. Zij had nog haar kerkeraden, haar classes en provinciale Synoden¹⁵, die te midden van deze financiële en administratieve chaos, door de overheid na haar terugtocht achtergelaten, de leiding in handen hadden kunnen nemen. Bij hen lag de mogelijkheid de Kerk in een generale Synode bijeen te roepen om haar naar de veranderde omstandigheden een nieuwe kerkorde te geven¹⁶. Doch lauwheid en geestelijke krachteloosheid zochten uitvluchten en zij verscholen zich achter financiële moeilijkheden. Ook zij waren kinderen van hun tijd. En toen enige afge-

¹² DE VISSER, *Kerk en Staat*, II, 248–249, 268–274. — J. REITSMA — J. LINDEBOOM, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*⁵, 's Gravenhage 1949, 286–287. KNAPPERT, *Geschiedenis*, I, 191–195. W. VOLGER, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Franeker 1946, 17. — A. J. BRONKHORST, *Op weg naar een nieuwe kerkorde*, Amsterdam 1945, 14.

¹³ DE VISSER, *Kerk en Staat*, II, 249.

¹⁴ DE VISSER, *Kerk en Staat*, II, 279.

¹⁵ J. C. A. VAN LOON, *Het Algemeen Reglement van 1816*, Wageningen 1942, 29, 35.

¹⁶ VAN LOON, *Het Algemeen Reglement*, 73. — J. TH. DE VISSER, *Kerk en Staat*, Dl III, *Nederland van 1796 tot op heden*, Leiden z.j., 229.

vaardigden eindelijk zich tot de Koning richtten met het verzoek de provinciale Synoden bijeen te roepen ¹⁷, had de regering al andere plannen.

Zoals het initiatief tot zelfbestuur der Kerken in 1796 niet van de gereformeerde Kerk is uitgegaan en zij deze kans om de teugels zelf in handen te nemen onvoorbereid moest laten voorbijgaan, zo is ook het initiatief tot een nieuwe kerkorde niet uit de boezem van de Kerk voortgekomen, doch deze werd haar dictatoriaal door de staatszorgen van Koning Willem I opgedrongen. En was het te verwonderen, dat de nauwelijks ontvoogde, financieel geheel afhankelijke Kerk de hand, die haar werd toegestoken, krampachtig vastgreep?

Dit alles had de Kerk te boven kunnen komen, als er niet een innerlijke stimulans had ontbroken, die in deze kritieke jaren al de uiterlijke moeilijkheden had kunnen overwinnen: het kerkelijk bewustzijn, voortkomend uit een innerlijk, diep-godsdienstig leven. Doch halfheid en onbepaaldheid beheersten de Kerk. Voor alles was er behoefte aan rust en verdraagzaamheid. Dit was het enige, wat men van de nieuwe orde verwachtte: een technisch-administratief apparaat, dat de orde kon handhaven en de traktementen uitbetaalde. Dat de Kerk, en de Kerk alleen, hier een taak had, drong nauwelijks door.

Het kan niet aan twijfel onderhevig zijn, dat bij Koning Willem I geen andere motieven dan deze hebben voorgezeten, toen hij de Kerk het Algemeen Reglement van 1816 gaf. Bij de chaotische verwarring, waarin hij het land bij zijn terugkeer vond, vroeg de Kerk zijn speciale zorg. Hem zweefde het ideaal voor ogen van een reglementair kerkbestuur, dat boven alle geloofsverdeeldheid de onderscheiden stromingen in de oude gereformeerde Kerk bijeen zou houden. Daartoe heeft hij het concept van een kerkorde goedgekeurd, die zich bewonderenswaardig-angstvallig verre kon houden van de handhaving der leer als het beginsel van verdeeldheid en zich uitsluitend tot taak zou stellen het onzijdig bestuurscollege van tegengestelde richtingen te zijn.

De geestelijke vader van deze kerkorde was de hoofdcommies bij het Departement van Eredienst Jacobus Didericus Janssen. Met H. W. Visser, H. Donker Curtius en Weldijk ontwierp hij een *Korte Schets eener Kerkorganisatie*. Janssen werkte deze uit tot een *Schets van Ontwerp en Organisatie der Hervormde Kerk*, die aan de leden van een door de Koning bij geheim besluit van 28 Mei 1815 benoemde consulterende commissie werd toegezonden. Deze kwam 25 October bijeen, echter niet om de Kerk te vertegenwoordigen, doch als een kerkelijke vlag, die de staatsrechtelijke lading

¹⁷ VAN LOON, *Het Algemeen Reglement*, 38. — REITSMA, *Geschiedenis*, 419.

moest dekken¹⁸. Nadat enige wijzigingen op voorstel van deze commissie en de Raad van State waren aangebracht, werd deze Schets goedgekeurd en de Koning ter ondertekening voorgelegd. Dit gebeurde op 7 Januari 1816¹⁹.

De Kerk werd buiten dit alles gehouden. Het was „nous traiterons de vous, chez vous et sans vous”. Zij heeft dit genomen, niet gelaten, doch met dankbaarheid. De weinige uitzonderingen²⁰ konden de algemene vreugde niet temperen. Toen alles in gereedheid was gebracht, werd een onmiddellijk door de Koning benoemde Nationale Synode tegen 3 Juli 1816 bijeengeroepen om aan te horen welk toekomstig lot een staatsorgaan de Kerk beschoren had.

Tegen het presbyteriaal-democratisch karakter van de Dordtse Kerkorde tekent de hiërarchisch-aristocratische inslag van het Algemeen Reglement van 1816 zich scherp af. Niet alleen de Synode, maar ook de provinciale en classicale kerkbesturen werden voor de eerste keer rechtstreeks door de Kroon benoemd. Dit ter vorming van een gemakkelijk-hanteerbaar kerkelijk ambtenarenapparaat in staatsdienst. Hiermee was de hiërarchie veilig gesteld. Het gezag komt van bovenaf, in casu van de Koning, die het mededeelt aan het hoogste bestuursorgaan, waarlangs het tot de lagere besturen afdaalt. De kerkeraad, eens de slagader van het gereformeerde kerkrecht, werd gedegradeerd tot laagste bestuurscollege. De Kerk wordt bestuurd door de Synode, bestaande uit elf predikanten, een ouderling en drie hoogleraren als adviseurs. Deze leden worden benoemd door de provinciale kerkbesturen en de theologische faculteiten²¹. Het hoofd van het Departement van Eredienst en een van zijn ambtenaren hebben het recht de vergaderingen bij te wonen²². De besluiten van de Synode moeten aan de Koning ter goedkeuring worden

¹⁸ „Zelfs in dit, door het Departement uitgezochte college was een, boven weergegeven, schakeering van rechts (Krieger) tot links (Reddingius), maar Janssen liet haar geen recht wedervaren. Hij had een commissie nodig, niet om de kerk aan het woord te laten komen, zelfs niet in dezen totaal onkerkelijken weg, doch om zijn concept, aan de kerk op te leggen. Daarbij kwam hij er dan ook toe de opmerkingen der commissieleden, waar het hem te pas kwam, als quantité négligeable te behandelen”, VAN LOON, *Het Algemeen Reglement*, 143.

¹⁹ VAN LOON, *Het Algemeen Reglement*, 71–153. — DE VISSER, *Kerk en Staat*, III, 202–244. — REITSMA, *Geschiedenis*, 419–420.

²⁰ In zijn dissertatie noemt Van Loon zeven classes en een Waalse Kerk, die een protest hebben laten horen. Of hij hiermee zijn thesis: „officieel, in haar mindere en meerdere vergaderingen, heeft de Kerk zich niet vóór het reglement verklaard” (154) kan bewijzen, wordt hem ernstig bestreden door H. H. RIEPMA, *Het Algemeen Reglement van 1816*, *Vox Theologica*, 14 (1942–1943), 57–60.

²¹ Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, art. 17. — Als bijlage I toegevoegd aan VAN LOON, *Het Algemeen Reglement*, 223–235.

²² Art. 18.

voorgelegd²³. Voor provinciale Synoden en classicale vergaderingen, waarin de Kerk bijeenkwam, was in deze bestuurshierarchie geen plaats. Zij werden vervangen door de provinciale en classicale kerkbesturen. Nomen est omen! Leden van het provinciaal bestuur zijn een ouderling en voor iedere classis een predikant²⁴. Deze worden door de Koning benoemd uit een zestal, geformeerd door het classicaal bestuur, tot een drietal gereduceerd door het betrokken provinciaal bestuur²⁵. De classicale vergaderingen waren weliswaar blijven bestaan, doch tot onmondige luistercolleges verlaagd, wier voornaamste taak zou zijn het opstellen van een zestal, waaruit de Koning het classicaal bestuur zou benoemen²⁶. Aan deze colleges mochten zij hun bevoegdheid overdragen. Ook de kerkeraden waren gebleven, in naam, doch van hun invloed en medezeggenschap in de meerdere vergaderingen, waarin zij vroeger samenkwamen ter bespreking van hun belangen, was niet meer dan de schijn overgebleven. Zij kon zelfs niet meer met een plaatselijk afdelingsbestuur worden vergeleken²⁷. De plaatselijke Kerk, eens autonoom, was vernederd tot onderdaan in een dictatuur.

Al is dit hiërarchisch-aristocratisch karakter van het Algemeen Reglement sinds 1816 heel wat getemperd en heeft men daardoor de schijn willen wekken, dat de Kerk medezeggenschap kreeg, toch is juist de ongeestelijkheid van dit kerkelijk bestuursapparaat de ongeneeslijke kinderziekte, die de Kerk machteloos maakte. Al verklaarde de regering in 1842, dat zij zich niet (meer) bevoegd achtte om in kerkelijke geschillen te beslissen²⁸ en kwam in 1852 een algemene herziening van het Reglement langs kerkelijke weg tot stand²⁹, toch had deze „bevrijding”³⁰ bedenkelijk veel van de schijnvertoning, waarmee een grote mogendheid zich uit een bezet land terugtrekt na haar satellieten in het zadel gezet te hebben. De Kerkorde van 1816 was ongeneeslijk, omdat zij onkerkelijk van origine was en geïnspireerd door het idee van een besturenkerk.

Onkerkelijk van origine. Het was niet de Kerk, die was samengekomen

²³ Art. 30.

²⁴ Art. 31.

²⁵ Art. 32.

²⁶ Art. 57, 67.

²⁷ H. BARTELS, *Tien jaren strijd om een belijdende Kerk, De Nederlandsche Hervormde Kerk van 1929 tot 1939*, 's Gravenhage 1946, 4.

²⁸ Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden, 's Gravenhage 1842, 101. — H. BOUMAN, C. DE VISSER, G. RUITENSCHILD, *Beknopt verslag wegens den zakelijken inhoud van verschillende bij de Synodale Vergadering dezes jaars 1842 ingediende adressen, ter zake van algemeene kerkelijke aangelegenheid, mitsgaders Besluit der Synode d.d. 18 July 1842*, 8.

²⁹ Handelingen, 1889, 377.

³⁰ DE VISSER, *Kerk en Staat*, III, 440—442, 790—799.

om zich onder leiding van de Heer der Kerk als zijn organisme in deze wereld te constitueren. Er was geen kerkelijke roeping, geen kerkelijke grondslag, geen kerkelijke autoriteit³¹. Een aantal kerkelijke personen, door de regering opgeroepen, kwam om te luisteren naar de plaats, die de wereldlijke overheid haar in het staatsorganisme had toebedacht. Vervreemd van het wezen der Kerk, hebben zij zich de indeling der Kerk bij de departementen van het staatsbestuur laten welgevalen. „Zooals er een ministerie van Waterstaat was voor de irrigatie van ons land, zoo ontstond het ministerie van Eeredienst, als het ware voor de geestelijke irrigatie van ons volk”³².

En de staat heeft de Kerk niet aan het woord laten komen, omdat hij haar niet nodig had. Waar hij behoefte aan had, was een krachtig kerkelijk bestuursapparaat, dat in staat zou zijn om de rust in de Kerk te handhaven en de eenheid te bewaren. Met ontstellende goede trouw heeft de toenmalige commissaris-generaal Repelaer van Driel in zijn antwoord aan de classis Amsterdam het vitium originis van deze kerkorde geformuleerd met zijn argeloze geruststelling: „de Synode is thans (in tegenstelling tot de Dordtse Synode? ³³) niet opgeroepen om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de Kerk te besturen”³⁴. Dezelfde bestuursman had bij de aanbieding van het ontwerp aan de Koning zijn ideeën reeds duidelijk ontwikkeld: „Deszelfs bedoeling is de gebreken te verbeteren der tegenwoordige inrigting van het bestuur der Hervormde Kerk; welke gedeeltelijk oorspronkelijk zijn uit het gebrekkige in de vormen van deszelfs eerste inrigting; gedeeltelijk ook zijn veroorzaakt, door tijdsverloop, verandering van denkbeelden, en onderscheidene omstandigheden . . . . De godsdienst zelve blijft uit haren aard geheel vrij; alleen in dat uitwendig kerkbestuur oefent het Gouvernement de noodzakelijke inzage”³⁵. Een ideaal, dat aan duidelijkheid niets te wensen overliet en kennelijk geïnspireerd was door de geest van de tijd. Men had te veel leergeld betaald om niet te begrijpen, dat de begeerde rust en eenheid onbereikbaar zouden zijn, indien men geen onderscheid maakte tussen gods-

³¹ „Krachtens deze koninklijke benoeming miste echter deze Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk, in eerste vergadering te 's Gravenhage bijeen, kerkelijke roeping en kerkelijke autoriteit. Er was geen kerkelijke grondslag, rustend op en voortvloeiend uit afvaardiging en bindenden lastbrief, te ontdekken, niettegenstaande dat deze vergadering bestond uit kerkelijke personen, die allen een kerkelijke functie bekleedden, of een functie, die met het kerkelijke leven in verband stond. Aan alle van haar uitgaande wetten, verordeningen, regelingen en voorschriften zou kerkelijk gezag ontbreken. Kerkelijk wordt een besluit door een koninklijke handteekening nooit”, VOLGER, *De leer*, 22.

³² K. GRAVEMEYER, geciteerd bij BRONKHORST, *Op weg*, 26.

³³ BRONKHORST, *Op weg*, 24.

³⁴ Handelingen, 1816, 43—44.

³⁵ Geciteerd bij VOLGER, *De leer*, 28.

dienst en Kerk, tussen leer en uitwendig bestuur. Van het eerste moest de overheid zich zorgvuldig verwijderd houden, anders werd het een bron van voortdurende onrust. Het tweede moest langs strakke banen geleid worden om iedere onrust te voorkomen.

Dit ideaal nu vond zijn belichaming in een kerkorde, in casu in een Synode, die voor het volgend dilemma werd geplaatst: om de eenheid te bewaren zou zij de leer moeten handhaven, doch handhaafde zij de leer, dan moest de eenheid in verdeeldheid en scheuring ten onder gaan. De Synode wist wat er in de Kerk leefde. Al had zij de geest van de tijd mee, al waren de tegenstanders van de leervrijheid bij gebrek aan leiders en organisatie voorlopig nog machteloos en ontnam het souverain gezag van Koning Willem I hun nog de moed om hun verzet in daden te tonen, toch wist zij, dat het zaad der verdeeldheid: de handhaving der leer, op haar akker gestrooid werd. Als dit zaad eenmaal ontkiemd was, zou de Synode voor de beslissing worden gesteld ernst te maken met haar verplichting: „handhaving harer leer.... (moet) steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn”³⁶. Doch dat was de strijd-bijl opgraven. Eindeloze aanklachten van onzuiverheid in de leer zouden haar vergaderingen vullen, de Kerk voortdurend in beweging houden en ten slotte zouden velen zich voor de noodzaak geplaatst zien om wille der gewetensvrijheid de Kerk de rug toe te keren. Sprak zij zich echter uit voor de leervrijheid, dan zouden vele anderen het niet minder als een gewetensplicht beschouwen het kerkgenootschap, dat zij niet langer als de Kerk van Christus konden erkennen, te verlaten.

Dit was het dilemma. Links en rechts lag de dreiging om uit de Kerk te treden. En de Synode moest besturen, wat in haar opvattingen betekende: tegen elke prijs eenheid bewaren. Met een principieel optreden zou zij niet ver komen. Zij moest laveren van links naar rechts zonder ooit ergens aan land te gaan. Het werd een kerkelijke schipper-politiek. Men eiste van haar handhaving van de leer. Natuurlijk, de drie Formulieren van Enigheid bleven immers van kracht. Doch tegelijkertijd verklaarde zij zich onbevoegd door een uitspraak duidelijk te omschrijven, wat precies tot die leer behoorde. En als deze weinig principiële houding soms heftige verontwaardiging in de Kerk veroorzaakte, die zich ontladde in een fel protest, dan legde de Synode dit hautain-onbewogen naast zich neer. Dit waren de wapenen — zich onbevoegd verklaren tot iedere leeruitspraak en onbewogen blijven onder iedere kritiek —, waarmede zij zich door dit dilemma der eenheid heeft heen-geslagen, soms meesterlijk, soms kinderlijk-naïef.

Herhaaldelijk heeft de Synode haar onbevoegdheid uitgesproken. Wan-

³⁶ Algemeen Reglement, art. 9.

neer in 1835 haar het verzoek gedaan wordt nu duidelijk uit te spreken, dat de predikanten door het ondertekeningsformulier de verplichting op zich nemen de leer te prediken zoals deze in de Formulieren van Enigheid is vastgelegd, wijst de Synode dit af „als eene zaak, waarvoor geene genoegzame redenen bestaan, die hoogstmoeijelijk, ja bijna onmogelijk is, de bevoegdheid dezer Synode te buiten gaat, en van de bedenkelijkste gevolgen zijn zoude”³⁷. Zelfs als het gaat om fundamentele kwesties van de christelijke leer zoals de Godheid van Christus en de H. Geest, de verzoenende waarde van Christus' lijden, zijn lichamelijke verrijzenis, de onfeilbaarheid en de historische betrouwbaarheid van de H. Schrift, dan acht zij het niet „binnen den kring der bevoegdheid der Synode, in deze iets te doen”³⁸. Het advies luidt: „Wij zien niet, dat gij geroepen zijt om deze en dergelijke vragen te beantwoorden”³⁹, „de Synode misbruike hare magt en haren invloed niet”⁴⁰, daar zij „zich geenszins als de hoogste regtbank in zaken des geloofs wil doen gelden of opwerpen”⁴¹. Duidelijker dan op de Synode van 1865 heeft zij zich nimmer uitgedrukt: „*Wij kunnen niet*, immers niet op wegen, waarop men ons wil leiden, den toestand der Kerk reinigen en hare leer handhaven. Dit is boven de macht der Synode”⁴².

Achttende de Synode zich onbevoegd? Of was het angst om die bevoegdheid te gebruiken? Angst voor nog grotere onrust en verdeeldheid? Een uitspraak zou betekenen partij kiezen. Doch „mag de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk zich aan het hoofd van één van beide partijen plaatsen? En doet zij dat niet bij elke verklaring?”⁴³. De gevolgen van slechts een enkele uitspraak waren niet te overzien. „Weldra komt men tot u met vele en velerlei onderzoekingen, wat al en wat niet bestaanbaar zij met de belofte door den aanstaanden Evangeliedienaar af te leggen”⁴⁴. Dan zou de Synode weer moeten spreken, doch dit spreken zou zijn: veroordelen. Waar lag het eind? „De algeheele ontbinding, uiteenspatting en versplintering der Nederlandsche Hervormde Kerk zou het onmiddellijke en onvermijdelijke gevolg moeten zijn, indien de Synode onvoorzichtig genoeg tot de inwilliging van hun verzoek besloot”⁴⁵. De onvoorzichtigheid van één uitspraak zou het begin van de ondergang der Kerk kunnen betekenen. „Ja, wij zijn niet vreemd van de gedachte, waartoe zelfs hunne uitdrukkingen aan-

³⁷ Handelingen, 1835, 133. Vgl. 1864, 244–245.

³⁸ Handelingen, 1855, 138–139. Vgl. 1835, 128–129.

³⁹ Handelingen, 1860, 140.

⁴⁰ Handelingen, 1860, 142.

⁴¹ Handelingen, 1862, 435.

⁴² Handelingen, 1865, 234.

⁴³ Handelingen, 1835, 129.

⁴⁴ Handelingen, 1860, 140.

⁴⁵ Handelingen, 1862, 440. Vgl. 1835, 130–131.

leiding geven, dat zij alleen met het doel om te kunnen zeggen: nu heeft de Synode zich verklaard, en hoe ver is die verklaring van hetgeen zij wezen moest, op het geven van dezelve aandringen" ⁴⁶. „Niet dat wij door luide kreten, die van verschillende kanten zijn opgegaan, ons schrik zouden hebben laten aanjagen: dat zij verre! Waar het zaken des gewetens geldt, kennen wij geene menschenvrees" ⁴⁷. Doch waartoe deze strakke eenheid van de Dordtse leer geeist, die de Kerk moet ontbinden, terwijl „er eenheid des geloofs kan bestaan bij verschil van begrip, eenigheid des geestes bij verschil van rigting, en er nog een andere regtzinnigheid wordt genaamd, dan die de leer der Vaderen heiligt?" ⁴⁸. „Dit wenscht en bidt de Hooge Kerkvergadering, dat allen, die de Hervormde kerk liefhebben en hare leer van harte zijn toegedaan, ook bij onvermijdelijk verschil van denkbeelden, zich meer en meer aanéensluiten door het onderlinge geloof in Jezus Christus; dat zij ter zijde stellen wat hun scheiden en verdeelen kan; dat zij zich vereenigen door de liefde, den band der volmaking, en dat zij zich tevreden stellen met een eenvoudige, zuivere, echt Hervormde Evangelische prediking" ⁴⁹. De tijd is aangebroken „om tegenover den bekrompenen en dweepzieken, maar ook hoogvaardigen geest, die van de vooroordeelen of zwakheden eener onkundige menigte, tot vestiging zijner opperheerschappij in de kerk, reeds meende te kunnen partij trekken, thans meer dan ooit, een iegelijk zijne overtuiging aangaande de waarheid, die in Christus is, in prediking of in geschrift, met volle vrijmoedigheid des geloofs te doen uitspreken" ⁵⁰. De Synode „gunne aan ieder in de Kerk plaats, die in haar plaats verlangen en door haar het Godsrijk willen doen komen in zich zelve en in anderen. Binnen haren kring late zij de verschillende stroomingen van het godsdienstig gelooven en leven vrij haar gang gaan . . . . Meent zij dat veel, wat nu in haar reglementen geschreven staat, niet te handhaven is, omdat wat moet ‚gehandhaafd‘ worden nergens te vinden en zoek is geraakt, zoo verwijdere zij dit uit hare reglementen met alles wat het innerlijk gebied van het geloofsleven betreft" ⁵¹. Zij besluit art. 38 van het Reglement op het Godsdienssonderwijs in dier voege te veranderen: „Bezwaren tegen de geloofsovertuiging der aannemelingen leveren geen grond tot afwijzing op" ⁵². Geen leerstellige grenzen, dan is er ook geen kans voor strijd om grenscorrecties! „Omdat onze Kerk de Volkskerk

⁴⁶ Handelingen, 1835, 132.

⁴⁷ Handelingen, 1870, 131.

⁴⁸ Algemeene Synodale Commissie, Overzicht van den inwendigen toestand der Kerk, Handelingen, 1852, Bijlage C, 8.

⁴⁹ Handelingen, 1854, 135.

⁵⁰ Algemeene Synodale Commissie, Overzicht, Handelingen, 1858, Bijlage C, 24.

⁵¹ Handelingen, 1879, 257–258.

⁵² Handelingen, 1879, 355.

is, en dus in haar midden nawerkt wat in den tijd gist, hebben de Kerkelijke Besturen zooveel mogelijk aan ieders geweten overgelaten, om te bepalen, of hij in de Hervormde Kerk zou kunnen blijven en arbeiden”⁵³. „Zij verheugt zich daarom, dat bij de wijziging, die omtrent de *verplichting* tot dit gebruik (van de Heidelbergse Catechismus) in de kerkelijke verordeningen heeft plaats gehad, de *volle vrijheid* tot dat gebruik aan de predikanten is gelaten”⁵⁴. Toen enkele moderne predikanten de Doop hadden bediend niet „in”, maar „tot de naam des Vaders” of met geheel andere woorden, toen het zelfs in Friesland was voorgekomen, dat twee personen waren gedoopt zonder enige formule, antwoordde de Synode, hier omtrent ondervraagd: „Wanneer al verder door den genoemden Adressant beweerd wordt, „dat een predikant er van in zijn gemoed tenvolle kan verzekerd zijn, dat hij geenszins afwijkt van den geest van Jezus, en mitsdien ook niet van den geest der Nederlandsche Hervormde Kerk, wanneer hij om *des gewetens wil* bij het doopen één of meer van deze namen niet uitspreekt’, dan beoordeelen of bestrijden wij zoodanige overtuiging niet. Wij eerbiedigen ten volle het regt des gewetens”⁵⁵. „Alleen langs dien weg is het mogelijk, de gewenschte orde en eenparigheid in de Nederlandsche Hervormde Kerk te herstellen en te bewaren”⁵⁶.

Echter ook deze vrijheid was gevaarlijk voor de rust. Altijd had men nog een stok achter de deur: het ondertekeningsformulier, waarbij alle predikanten hadden verklaard, dat zij „de leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomene formulieren van eenigheid der nederlandsche Hervormde Kerk is vervat, ter goeder trouw aannemen en hartelijk gelooven”⁵⁷. Dit wapen in rechtse handen zou de Kerk in beroering houden, indien de Synode daaraan geen ruimer interpretatie wist te geven. De strijd concentreerde zich rond de vraag: quia of quatenus: moet men de drie formulieren aanvaarden, „omdat” of „voor zover” zij met het Woord Gods overeenkomen? ⁵⁸. De Synode van 1841 besliste: „het behoort tot de betrekkelijke volkomenheid van het tegenwoordige formulier, dat hetzelfde niet, gelijk het voormalige (ondertekeningsformulier van Dordt), van de onderteekenaar vordert de overeenstemming met *al* de artikelen en stukken der leer in de symbolische schriften voorkomende, als *in alles* met Gods Woord

⁵³ Handelingen, 1886, 545.

⁵⁴ Handelingen, 1859, 124–125.

⁵⁵ Handelingen, 1868, 118.

⁵⁶ Handelingen, 1870, 132.

⁵⁷ Reglement op het Examen en de toelating tot het Leeraarsambt in de Hervormde Kerk, art. 28. Geciteerd bij VOLGER, *De leer*, 41.

⁵⁸ [D. MOLENAAR], *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*, Amsterdam 1827, 14.

overeenkomstig, zoodat het naar ontrouw zweemen zoude, van die schriften te verschillen, waar derzelve feilbare opstellers zich vergist, min helder gedacht of zich niet gelukkig uitgedrukt hebben; dat het zich echter niet vergenoegt met de aankleving van deze of gene waarheid daarin vervat, maar in het algemeen *de leer*, die in dezelve voorkomt, gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde Kerk, door den Leeraar dier Kerk wil aangenomen hebben”⁵⁹. De Synode koos dus voor het „*quatenus*”. In die zin werd het ondertekeningsformulier in 1854 gewijzigd: „dat wij des zins en willens zijn den geest en de hoofdzaak der leer, welke in de aangenomen formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk begrepen is, getrouw te handhaven”⁶⁰. Hiermede was ruimte gemaakt voor een bredere interpretatie, die de rechtsen het wapen der bekrompenheid uit handen zou slaan en de linksen een rustig verblijf in de Kerk zou verzekeren. Immers onder geest en hoofdzaak der leer verstond men „datgene, wat leeft in het gemoedelijk bewustzijn, of liever in de gemoedelijke overtuiging van de groote meerderheid dier Leden, voor welke de godsdienst, in meerdere of mindere mate, zaak des harten is”⁶¹. De ware bedoeling werd echter nog gecamoufleerd. Deze wordt duidelijk uit hetgeen Donker Curtius, president der Synode, eens tot Van Raalte gezegd zou hebben: „Predik wat gij wilt, maar laat ons ook prediken wat wij willen, maar gehoorzaamt de wetten”⁶². Dat het ondertekeningsformulier van 1854, waarin de drie belijdenisgeschriften nog steeds werden vermeld, de rust in de Kerk niet kon bewerken, kan daarom nauwelijks verwondering wekken. In 1888 zag de Synode zich nogmaals genoodzaakt hierin een nu zeer vergaande wijziging aan te brengen. In dit nieuwe formulier beloven de predikanten „in diep besef van onze roeping en in vertrouwen op God, dat wij daarin (in de Nederlandse Hervormde Kerk) met ijver en trouw zullen werkzaam zijn om, overeenkomstig de beginselen en het karakter van de Hervormde Kerk hier ter lande, het Evangelie van Jezus Christus te verkondigen, en de belangen van het Godsrijk en in overeenstemming hiermede die van de Nederlandsche Hervormde Kerk, met opeenvolging van hare verordeningen, naar vermogen te behartigen”⁶³. Hierin worden de Formulieren van Enigheid zelfs niet meer genoemd!

Zo had de Synode, die hier zelf aan het woord is gelaten, de ene zijde van

⁵⁹ Handelingen, 1841, 131–132.

⁶⁰ Handelingen, 1854, 271. Vgl. 85–86, 225.

⁶¹ H. BOUMAN, (oud-lid der Synode), *Broederlijke toespraak aan allen, die de Hervormde Kerk in Nederland lief hebben en om haren vrede bidden*, Utrecht 1842, 42.

⁶² Geciteerd bij G. J. Vos Az., *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, Dl I, 1800–1857, Dordrecht 1886, 151–152.

⁶³ Handelingen, 1888, Bijlage B, 148.

het dilemma opgelost en daarmee de opdracht uitgevoerd, die zij als staatsorgaan bij haar geboorte van de regering had meegekregen: de Synode is thans niet opgeroepen om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de Kerk te besturen.

Doch — en dit was de andere zijde van het dilemma — had de regering haar tevens niet opgedragen „handhaving der leer”? ⁶⁴. Lag hierin geen tweeslachtigheid, geen tegenspraak? Uiterlijk zeker, doch niet in de bedoeling van haar opdrachtgevers. Handhaving der leer was de voorgevel van de Hervormde Kerk, waarmee zij naar het Nederlandse volk gekeerd stond. Deze Kerk, die volkskerk wilde zijn, was immers onlosmakelijk verbonden met de Nationale Synode van Dordrecht. Doch binnenskamers is de Synode zeer duidelijk te verstaan gegeven, welke die leer eigenlijk was: „Tegen deze onderscheiden uitersten waarborgt ons de handhaving der hervormde leer, welke geen gezag eerbiedigt dan dat der H. Schrift, maar ook dat gezag, zonder beding of uitzondering, laat gelden, als de volkomen regel van geloof en leven” ⁶⁵. Deze woorden van Repelaer van Driel, gesproken bij de opening van de eerste synodale vergadering, mogen op het eerste gezicht reformatorisch lijken, maar het feit, dat de Schrift als geloofsnorm genoemd wordt op een plaats, waar de Formulieren van Enigheid worden verwacht, drukt een tegenstelling uit tussen beide en in het historisch milieu, waarin deze woorden werden gesproken, betekent het een afschaffing van deze formulieren ⁶⁶. De Synode heeft nooit ernst gemaakt met de handhaving van de Dordtse leer, eenvoudig omdat het haar niet was opgedragen. Een schijnbaar onbeduidend voorval onderstreept de bedoeling der regering. In het concept van het Reglement op de Kerkvisitatiën stond onder de vragen, die als leidraad bij de visitatie dienden gebruikt te worden, onder meer vermeld: „Predikt hij (de predikant) des namiddags over den Heidelbergischen Catechismus?” Op het departement heeft men met potlood het woord „Heidelbergischen” doorgestreept. De eindredactie luidde: „Prediken zij ook gezettelijk over den Catechismus?” ⁶⁷. Hier evenmin als elders wenste de regering, dat de handhaving der leer in verband gebracht zou worden met de belijdenis-geschriften.

Dit was de ontknoping van het dilemma. De wóorden „handhaving der leer” moesten de rechterzijde tevreden stellen, de feitelijke leervrijheid de

⁶⁴ Algemeen Reglement, art. 9.

⁶⁵ Aanspraak van den Commissaris-Generaal, provisioneel belast met de zaken der Hervormde Kerk, enz. bij de opening van de Hervormde Synodale Vergadering, gehouden te 's Gravenhage den 3den July 1816. Toegevoegd aan DE VISSER, III, Bijlage VII, 786.

⁶⁶ VOLGER, *De leer*, 34.

⁶⁷ VOLGER, *De leer*, 44—45.

linkerzijde. De Synode wachtte zich echter wel dit zo scherp te laten blijken. In 1843 waren aan de Synode een groot aantal adressen verzonden, waarin werd gevraagd „vrijheid in onderzoek en prediking, zooals die in de laatste jaren is gehandhaafd door de Algemeene Synode”. Doch de Synode was op haar hoede en antwoordde: de vergadering heeft „het deels onnoodig, deels ongepast geoordeeld, om aan dit verlangen te voldoen”⁶⁸. En als zij op haar bijeenkomst van 1864 zo onvoorzichtig is om te verklaren, dat zij onbevoegd is „tot het eigenmagtig uitbreiden of beperken der wettig bestaande leervrijheid”⁶⁹, dan haast zij zich het volgend jaar deze wel wat al te duidelijke uitspraak bij monde van Hofstede de Groot terug te nemen: „De uitdrukking is niet in een reglement opgenomen; onbeperkte leervrijheid is er niet door gewettigd; een zekere leervrijheid is alleen als feitelijk bestaande erkend”⁷⁰. En in 1888 meent zij nogmaals uitdrukkelijk te moeten onderstrepen, „dat de adressanten ten onrechte meenen, dat er in de Nederlandsche Hervormde kerk feitelijk leervrijheid zou bestaan”⁷¹.

Dat de Kerk deze halfheid niet heeft genomen, blijkt uit het groot aantal adressen, waarmee de Synode van elk jaar werd overstroomd⁷², vooral van rechtse zijde, maar ook van links. Doch de Synode had nog een ander wapen: haar onbewogen zwijgen. Irriterend-hautain zijn vaak de argumenten, waarmee de Synode zich op haar heilige hoogte terugtrok, als het vuur der rechtzinnigheid voor haar op tafel werd gelegd in de vorm van adressen, waarin duizenden fel en bewogen de Synode elk jaar weer opnieuw verzochten de belijdenis te handhaven. Nu eens kunnen de adressanten niet „geoordeeld worden de bevoegde personen te zijn, om zulk een authentieke verklaring dier wet met regt te vragen”⁷³, dan weer zijn ze „geheel bij ons onbekende personen” en leveren de handtekeningen onder de adressen „het bewijs van den minder beschaafden stand der deelnemers”⁷⁴. Soms kon zij zich schuil houden, omdat de adressen „in inhoud en toon geheel onvoegzaam”⁷⁵ waren, soms omdat zij „zijn binnengekomen tegen den regel, voorgeschreven bij Synodaal besluit van den 23sten July 1816, omtrent de correspondentie van de kerkelijke collegiën”⁷⁶. Vele adressen werden „voor notificatie” aangenomen en „geseponneerd”⁷⁷. In 1834 acht zij, dat de adressen „de aandacht Uwer

⁶⁸ Handelingen, 1843, 144, 189.

⁶⁹ Handelingen, 1864, 250.

⁷⁰ Handelingen, 1865, 231.

⁷¹ Handelingen, 1888, 161.

⁷² VOLGER, *De leer*, 171–220.

⁷³ Handelingen, 1834, 144.

⁷⁴ Handelingen, 1841, 130.

⁷⁵ Handelingen, 1835, 162. Vgl. 1854, 135.

⁷⁶ Handelingen, 1841, 129.

⁷⁷ Handelingen, 1854, 433, 254, 158, 207.

Hooge Vergadering onwaardig zijn . . . wegens dezelve ongepasten inhoud, als rustend allen gezamenlijk op onbewezen beschuldigingen . . . en de onbevoegdheid en het gebrek aan nederigen christenzin" ⁷⁸. „Verre zij het intusschen van ons, Uwe Vergadering daartoe te willen doen medewerken. Wij raden haar daarentegen, in den geest van onzen eenigen Heer en Meester, Jezus Christus, met medelijdende verschooning hen te beoordeelen als Broeders, die door overdreven ijver zich tot onvoorzichtigheid lieten wegslepen" ⁷⁹. Onbewogen heeft zij de Afscheiding aan zich laten voorbijgaan: „Indien, gelijk geofende waarnemers van de velerlei verschijnselen onzes tijd meenen, de bewegingen, die zich allerwege op het grondgebied der Christelijke Kerk vertoonen, behooren tot den overgang, dien zij staat te doen tot een nieuw tijdperk in hare geschiedenis, dan hebben wij ons niet onmatig te bedroeven, of te verontrusten over die woelingen, spanningen en schokken, die de Afdeeling van de Evangelische Kerk, in welke wij het Leeraars- en Opzieners-ambt bekleeden, mede beroeren" ⁸⁰. Als haar de vraag wordt voorgelegd, of de ontkenning van de Godheid van Christus en van de persoonlijkheid en de Godheid van de H. Geest niet strijdt met de leer van de Hervormde Kerk, besluit zij deze adressen „als gedenkstukken der geschiedenis, gelijk helaas, als treurige teekenen des tijds, neder te leggen in het archief en over te gaan tot de orde van den dag" ⁸¹. Ridicuul klinken de woorden: „dat de Hooge kerkvergadering om al deze redenen geen verder gevolg aan dit voorstel geve, maar het in hare Handelingen opneme, tot een getuigenis, dat geene verschijnselen op kerkelijk gebied de aandacht der Synode ontgaan" ⁸². In 1862 wordt een felle aanklacht tegen de Synode gericht: „Van onze kansels worden de heiligste waarheden des Evangeliums geloochend en bespot; de Heiland verlaagd tot een uitstekende zedeleeraar, Zijne wonderen als fabelen voorgesteld, de Apostelen tot valsche getuigen gemaakt; de leer der vrije genade heeft voor die der zelfontwikkeling plaats gemaakt . . . duizenden zijn ten gevolge van dit alles feitelijk uit de Kerk gebannen, duizenden zuchten vergeefs naar het heilig avondmaal. Een groote menigte kinderen ligt ongedoopt. Onkundigen worden verleid, onnadenkenden in slaap gewiegd, den kinderen het ongeloof ingescherpt . . . De schuld dezer bandelooze vrijheid wordt nu geheel op de Synode teruggeworpen" ⁸³. Doch zij antwoordt ongeroerd: „De Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk,

⁷⁸ Handelingen, 1834, 145, 151.

⁷⁹ Handelingen, 1841, 131.

⁸⁰ Handelingen, 1841, 127–128.

⁸¹ Handelingen, 1855, 131–132.

⁸² Handelingen, 1859, 155.

⁸³ Handelingen, 1862, 436–437.

wetende Wie haar oordeelt, schudt die aanklagt van pligtsverzaking als het stof van hare kleederen af" ⁸⁴.

Hoedemaker heeft eens gezegd: „Al wat de mensch in strijd met Gods wil zoekt, dat ontvlucht hem, al wat hij langs dezen zelfden weg zoekt te ontvluchten, dat valt hem ten deel" ⁸⁵. Dit is het tragische in heel het synodale streven. Boven alles verlangde zij naar rust en eenheid. „Intusschen heeft de Kerk vóór alle dingen behoefte aan rust en vrede. Och, werd zij niet langer noodeloos beroerd en in spanning gehouden!" ⁸⁶. Voor die rust en eenheid heeft zij geschipperd met de hoogste waarden van de Kerk, zichzelf onbevoegd verklaard waar zij moest handelen, gezwezen waar zij moest spreken, harteloos toegezien waar haar hart om de Afscheiding, Doleantie en verdeeldheid moest schreien. En het resultaat? De Synode, waarheen alle richtingen zich als centripetale krachten hadden moeten kunnen wenden om daar gebonden te worden tot een eenheid, werd de bakermat van allerlei centrifugale, elkaar fel bestrijdende stromingen, die links en rechts de grenzen van de Kerk hebben overschreden.

Haar zelfgenoegzaamheid sloot haar hermetisch af voor de actuele noden en belangen der Kerk. Het verzet groeide voortdurend sterker, doch het was een bonken op een deur, die immer gesloten zou blijven. Zij had de gevaarlijke macht de Kerk het zwijgen te kunnen opleggen. Doch een Kerk, waarin nog het bewustzijn leeft van haar gebondenheid aan Christus, laat zich niet door een staatsorgaan het zwijgen opleggen. Zij gaat in oppositie. Herhaaldelijk heeft dan ook de orthodoxie al haar krachten in de Kerk gemobiliseerd om erkenning te verkrijgen van haar rechten, om telkens weer vast te lopen op de laatste, onneembare hindernis: de Nationale Synode. Haar schuldige gematigdheid in de handhaving der kerkleer, die een vrijbrief werd voor willekeurige interpretatie, heeft in de Kerk een ontstellende verwarring veroorzaakt en het leven geschonken aan verschillende kerkelijke richtingen. Gedeeltelijk konden deze door uitbuiging der grenzen binnen het kerkverband worden gehouden, gedeeltelijk hebben zij deze grenzen doorbroken om zich als zelfstandige kerkgenootschappen te stellen tegenover de Nederlandse Hervormde Kerk. In 1834 voltrok zich de Afscheiding van De Cock en Scholte, in 1886 volgde de Doleantie van Kuypers. En sedert 1862 begon de exodus van de Vrijzinnigen op voorbeeld van Busken Huet en Pierson, die hun positie in de Kerk onhoudbaar achtten. Binnen de Kerk vormden zich in de loop van de negentiende eeuw drie, later vier richtingen,

⁸⁴ Handelingen, 1862, 438.

⁸⁵ Geciteerd bij BRONKHORST, *Op weg*, 34.

⁸⁶ Handelingen, 1889, 381. Vgl. 1870, 132.

die verstard, vervreemd, vijandig tegenover elkaar stonden. Het ontbreken van een krachtig geluid in de Kerk gaf enerzijds iedereen het recht tot spreken in zake kerkleer, doch deed anderzijds elke stem eenzaam verklinken in een woestijn, daar zij nimmer een kerkelijke sanctie voor haar mening kon verkrijgen. Dit moest onvermijdelijk leiden tot vervreemding en hardnekkig handhaven der veroverde stellingen. Aan de uiterste rechterzijde wilde men van vrijheid niet horen en eiste men handhaving der oude belijdenis-geschriften, ter linkerzijde stuitte het opnieuw verplichtend stellen van deze twee-eeuwen-oude geschriften op hardnekkige verdediging van leerstellige vrijheid. En achtte men vrijheid en gebondenheid niet onverzoenbaar, dan laaide de strijd weer op over de vraag, welke plaats aan beide moest worden toegekend. Zo onderscheidde men van links naar rechts vier richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk: de Vrijzinnigen, de Ethischen, de Confessionelen en de Gereformeerde Bonders.

De Synode echter bleef de onbewogen toeschouwer van deze strijd. Dank zij haar gematigdheid en bijna spreekwoordelijke angst om op het gebied van de kerkleer enige uitspraak te doen, heeft zij het bewust-nagestreefde doel: het samenwonen van tegenovergestelde richtingen onder het éne dak van de Nederlandse Hervormde Kerk, gedeeltelijk kunnen bereiken. Om hen allen thuis te houden, heeft zij haar huis uitgebouwd op grond, die de Hervormde Kerk vreemd moest blijven. In dit huis kon geen eensgezindheid wonen, omdat de kerkelijke liefde ontbrak en steeds weer opnieuw laaide de huiselijke twist hoger op, die de huisgenoten meer en meer van elkaar verwijderde.

Ongetwijfeld is het niet verantwoord de Synode alléén aansprakelijk te stellen voor de meer dan honderd jaar kerkelijke strijd. Zij was een kind van haar tijd, dat aanvankelijk met vreugde werd opgenomen. Erfelijk belast met een liberale mentaliteit kon zij de latere reactie der Kerk slechts traag verwerken. Doch — en dit is de rekening, die de Nationale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk gepresenteerd moet worden — zij heeft haar eenmaal verworven positie als een kerkelijk atavisme gecontinueerd, te midden van de felle reactie van een Kerk-in-onrust. „De Kerk, die wij nu hebben, is een hotel-kerk. Vele richtingen (in de gangbare zin) wonen — ja — onder één dak. Maar dat is net zulk een uiterlijk feit als het samen onder één dak vertoeven van de verschillende gasten in een hotel, elk met eigen gesepareerde kamer. Gelijk de gasten in een hotel, kennen zij elkaar niet, negeren zij elkaar. De empirische kerk staat in één punt nog beneden een hotel. In een hotel behandelen de gasten elkaar over het algemeen beleefd en fatsoenlijk. Dat minimum halen wij vaak zelfs niet in de praktijk der kerkelijke verhoudingen”⁸⁷.

Dit was de erfenis van honderd jaar synodale heerschappij.

⁸⁷ H. KRAEMER, *De Kerk in beweging*, 's Gravenhage 1947, 183.

Opvoeding door Christus tot geestelijke zelfstandigheid

In de meest kritieke jaren, toen de Synode zich aan alle kanten in het nauw gedreven zag door het steeds krachtiger en feller opdringen van de orthodoxie, die tienduizenden in de Kerk mobiel maakte om van haar recht te eisen, liet zij zich voorlichten door commissies uit haar midden benoemd. In de hachelijke positie, waarbij het ging om haar zijn of niet-zijn, klampte zij zich blindelings aan hun voorstellen vast. Onder de namen van de rapporteurs van deze commissies, die de Synode telken jare langs de weg van de minste weerstand leidden, treft men de namen aan van P. Hofstede de Groot, L. G. Parcau, J. F. van Oordt, W. Muurling¹.

Was het opzet of reglementaire toevalligheid, dat de Synode zich juist door deze Groninger hoogleraren liet adviseren in de strijd, waarin de Groninger Richting zich de beklaagde en de Synode zich de inzet wist? Hoe het zij, in ieder geval hadden zij elkander gevonden in de strijd wegens het incidenteel samenvallen van het synodale streven en de Groninger idealen: de Synode moet zich onthouden van iedere poging om de dogmatische tegenstellingen door een leerstellige uitspraak op te lossen. Zij zou haar bevoegdheid verre te buiten gaan en de Kerk de ondergang nabij brengen². Had de Synode geen leergeld genoeg betaald aan de geschiedenis? Wat zou er gebeurd zijn, indien de Kerk ooit opnieuw de gelegenheid was geboden samen te komen in de vorm van een Synode als die van Dordrecht? Zou de strijd tussen de Voetianen en de Coccejanen niet op even rampzalige wijze beslist zijn als die tussen de Remonstranten en de Contra-remonstranten? In het eerste geval werd de Synode geen kans gelaten een van de partijen met een veroordeling te treffen en de tegenstellingen zijn uitgesleten, doch de breuk, die ontstaan is na de uitspraak van de Dordtse Nationale Synode, is

¹ Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden, 's Gravenhage 1834, 1835, 1854, 1857, 1859, 1860, 1865.

² Handelingen, 1835, 133; 1855, 138—139; 1862, 435; 1864, 244—245; 1865, 234.
— P. HOFSTEDE DE GROOT, *Geen scheuring in de Nederlandsche Hervormde Kerk!*, Groningen 1874, 66.

nimmer geheel. Zij was zo naïef te geloven, dat formulieren de natuurlijke verscheidenheid van godsdienstige begrippen onder de mensen konden effenen tot leerstellige eenheid. Doch de geschiedenis heeft haar wijs gemaakt. Het is de taak van de tegenwoordige Synode de Kerk duidelijk te maken, dat zij zich incompetent en onbevoegd weet een uitspraak te doen over de houding van de individuele mens tegenover God, dat zij geroepen is de Kerk te besturen door rust en eenheid te handhaven, niet om te zetelen als rechter over het innerlijk godsdienstig leven, en dat daarom de tegenstellingen op leerstellig gebied niet op het terrein van het kerkelijk bestuur mogen worden overgebracht. Het enige, wat de Synode van de Kerk zal en mag vragen, is eerbiediging en naleving van de reglementen van bestuur³.

Stonden de Synode en de Groninger Richting in de strijd tegen de overspanning van de orthodoxie naast elkaar, hun motief was echter verschillend. Voor de Synode was het een kwestie van opportuniteit, van bijeenhouden wat anders onvermijdelijk versplinterd uiteen moest vallen, voor de Groningers was het een principiële strijd voor hun hechtste overtuigingen, een kwestie van niet anders kunnen zonder hun diepste inzichten prijs te geven.

Hier ontmoetten elkaar in de Synode de oude reformatorische stromingen binnen de gereformeerde Kerk: het streng-dogmatisch Calvinisme, waarvan de orthodoxen door handhaving van de leer en de leertucht de voortrekkers wilden zijn en de nationaal-gereformeerde richting, in welke de Groningers de wegbereidster van hun denkbeelden zagen. Tegenover het star-dogmatisch Calvinisme met zijn formulierdwang en zijn intellectualistische tendenz om geloof en dogma gelijk te schakelen stelden de Groningers de godsdienst van het hart, van de gehele mens. Geloof is geen systeem van dogma's, geen leer, die de christen moet geloven, niet een aantal definitief vastgelegde stellingen, die van buiten de mens tot hem komen en die hij onvoorwaardelijk heeft te aanvaarden. Geloof bloeit op vanuit de innerlijke nood van de mens als zondaar, uit het schrijnend gevoel van zijn eigen onvolmaaktheid en de drang naar ontplooiing van al zijn menselijke krachten en mogelijkheden. Geloven

³ P. HOFSTEDE DE GROOT, *Wat moeten wij, Godgeleerden in de Nederlandsche Hervormde Kerk, nu doen?*, Groningen 1842, 23. — A. RUTGERS VAN DER LOEFF, *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ter zake van een Adres aan dezelfde Synode over de Formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur*, Groningen 1842, 7. — E. J. DIEST LORGION, *Welke waarde moet men in de Christelijke Kerk aan begrippen en leerstellingen over den godsdienst hechten? Hebben zij het vermogen, om christenen te vereenigen en op den duur vereenigd te houden? Zoo neen, waarin is dan de grond en de kracht van ware en duurzame vereeniging te vinden?*, *Waarheid in Liefde*, 18 (1854) 87–95. — A. RUTGERS VAN DER LOEFF, *Antwoord aan den Heer P. J. Elout op Z.E.G. brief aan A. Rutgers van der Loeff, over het adres van dezen aan de Algemeene Synode*, Groningen 1842, 45. — Het tijdschrift *Waarheid in Liefde* wordt in het vervolg geciteerd als W. L.

is „het zich toevertrouwen aan Christus en door Hem aan God en Gods Zoon, dus een werk van 's menschen gemoed, geest en wil, waardoor hij zich geheel en al aan den Vader in den hemel door zijnen Zoon overgeeft, opdat deze hem vorme en opvoede, verlichte, heilige, leide, volmake en hij eenswillens worde met Hem”⁴. Het is dus de daad van de mens, die in het bewustzijn van zijn voortdurend tekortschieten afdaalt in zichzelf om daar te beluisteren de weerklink, die het leven en het voorbeeld van Christus vindt in zijn hart, zijn gemoed, zijn wil en verstand. In de innerlijke doorleving van dat voorbeeld zal hij zich laten inspireren tot waarachtig grote menselijke daden. Hoe meer hij zich aan dat voorbeeld kan overgeven, hoe edelmoediger hij het durft naleven en heel zijn leven er door durft laten leiden, des te meer zal hij op Christus gaan lijken en door Hem op de Vader, die hij leert kennen en liefhebben in Christus' voorbeeld. Alleen wat steunt op deze eigen ondervinding van het hart, op innerlijke ervaring van de Christus, is voor hem onwrikbaar zekere geloofsovertuiging. Dit was ook het geloof van de Apostelen, die hun gelovigen niet een aantal leerstellingen hebben medegedeeld om deze in hun verstand en geheugen in te scherpen, doch hun lieten ervaren wat zij met eigen ogen van het Woord des Levens hadden gezien, met hun handen betast. Dat, en dat alleen, verkondigden zij hun. Dat was hun leer van Christus, dat was hun met hart, wil en verstand blijven in de leer van Christus⁵.

Onvoorwaardelijk hebben de Groningers de intellectualistische eenzijdigheid van het Calvinisme en het rationalistisch supranaturalisme afgewezen om het wezen van de godsdienst te stellen in het vroom, tot daden inspirerend gevoel, waarbij de dogmatiek als de reflectie van het verstand op deze innerlijke beleving op de tweede plaats kwam. Hiermede meenden zij terug te grijpen op de nationaal-gereformeerde richting zoals zij deze belichaamd zagen in Wessel Gansfort, Erasmus en Thomas van Kempen. Het ging hun om „het eeuwige, altijd en overal hetzelfde Evangelie, maar op die wijze, waarop het Nederlandsche volk deszelfs hemelschen rijkdom en goddelijke kracht het best in zich kan opnemen”⁶. Buitenlandse invloeden hadden dit Evangelie vervreemd van het Nederlandse volk. Als een niet te dragen last was het volk een formulierenjuk van aan het Evangelie vreemde dogma's

⁴ P. HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid, Toespraak aan zijne vroegere en tegenwoordige leerlingen, na vervulde vijfentwintigjarige hoogleeraarsbediening*, Groningen 1855, 101.

⁵ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 106—107. — W. MUURLING, *Is het zaligmakende geloof een geloof aan waarheden en leerstellingen? Zoo neen, waarin bestaat het dan volgens het Evangelie?*, W.L. 18 (1854) 480. — W. MUURLING, *Leerrede over het blijven in de leer van Christus*, Groningen, 1842, 14.

⁶ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 24—25.

opgelegd en daardoor de Christus onbereikbaar gemaakt. Herontdekking van de specifiek Nederlandse Reformatie werd het ideaal der Groningers. „Zal ik den oorsprong van ons streven en onze rigting nu ten slotte met een enkel woord kenmerken, dan zeg ik, dat onze rigting is eene Nederlandsch-Evangelische”⁷.

Al zou de secundaire plaats, die de theologie is toebedacht, het vermoeden kunnen rechtvaardigen, dat de wetenschap niet de sterkste zijde was van deze nieuwe richting, toch lieten de Groningers zich voorstaan op de naam van godgeleerden en hebben zij een ernstige poging gedaan reformatorisch Nederland eindelijk na zoveel jaren een nieuwe theologie te geven, die voor het verstand de verantwoording moest zijn van hun nieuwe inzichten in het Christendom. De ernst, die zij maakten met hun naam „christen”, blijkt wel uit de centrale plaats, die de christologie in hun theologisch denken innam, al bleef deze dan ook als verstandelijke rechtvaardiging geheel aan de nieuwe visie ondergeschikt.

Uitgangspunt van deze christologie is het voor-bestaan van Christus vóór de schepping van de wereld zoals dit blijkt uit Christus' uitspraken over zijn zelfbewustzijn. Hier leefde Hij, de Logos, in de nauwste verbondenheid, gelijkvormigheid en eenheid met de Vader, die Hem mededeelde van zijn geest en Scheppingskracht. Of Hij een eeuwig bestaan heeft gehad, kunnen wij mensen niet beoordelen, daar noch Christus zelf noch de Apostelen ons hierover iets hebben meegedeeld. Aan zijn woord moeten wij ons houden en er niets door eigen redenering aan toevoegen⁸.

Bij zijn menswording heeft Christus een lichaam ontvangen uit Maria, terwijl de Logos de plaats van de menselijke geest innam, daar er geen twee geesten of personen in één lichaam kunnen zijn. Dwingt de Schrift ons aan te nemen, dat Christus maar één persoon is, niet minder duidelijk is het, dat Hij ook maar één natuur bezit: de godmenselijke. Hij is geen God en mens in een onbegrijpelijke eenheid van goddelijke en menselijke natuur. Hij is mens, volkomen mens, goddelijke mens, delend in dezelfde godmenselijke natuur, die wij bezitten. De mens is immers van goddelijk geslacht, van Gods natuur. God en mens hebben dezelfde natuur: God is geest, de mens bezit een geest. Beiden zijn dus geestelijke wezens en juist als geestelijk wezen kan dezelfde persoon nu in de gestalte van God, dan in de gestalte van een mens leven en werken. Christus heeft dus wel twee verschijnings-

⁷ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 29. — P. HOFSTEDE DE GROOT, *Over het al of niet bestaan eener Groninger School*, W.L. 8 (1844) 95.

⁸ J. WITKOP, *Strijdt een ontwikkeling des geestes, zooals die op aarde bij Jezus plaats had, niet met de volmaaktheid van zijn voorbestaan in de hemel? Zoo neen, hoe hebben wij ons het verband van de eene met de andere dan voor te stellen?*, W.L. 8 (1844) 720–721. — HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 163.

vormen, de hemelse en de aardse, doch dit wil niet zeggen: twee naturen. In deze verschillende vormen openbaart zich dezelfde natuur, de geestelijke of goddelijke, die aan God en mens beiden eigen is⁹.

Al had Christus reeds voor zijn komst hier op aarde deze goddelijke natuur, toch was de menswording een belemmering voor zijn geest. Weliswaar had Hij deze natuur niet in loutere aanleg zoals alle andere mensen, toch moest zijn geest door een gestadige ontwikkeling door de menselijke vormen naar buiten breken. Zijn afhankelijkheid van menselijke organen, waarvan Hij zich moest bedienen om de indrukken van buiten in zich op te nemen, maakte deze langzame ontwikkeling noodzakelijk. Door de groei van zijn lichaam, door de omgang met de mensen, de natuur en de heilige Schriften, door de godsdienstige feesten werden de sluimerende krachten van zijn goddelijke geest gewekt. Steeds minder afhankelijk werd Hij van zijn zinnelijke natuur en met steeds grotere helderheid keerde de herinnering en daarmee de kracht van zijn vroeger leven terug. Eerst bij zijn dertigste jaar, wanneer Hij in het openbaar als Verlosser der mensen begint op te treden, heeft Hij het volle bewustzijn van dit leven weer terug en spreekt Hij er herhaaldelijk over. Zijn prediking en zijn wonderen, die ook Hemzelf in zijn geloof en vertrouwen op God versterkten, zijn strijd met de leiders van het Joodse volk, de oefenschool van het lijden hebben Hem ten slotte tot de hoogste volmaaktheid gebracht. In deze ontwikkeling speelt ook de zonde een rol. Niet alsof de zonde ooit over zijn geest zou hebben geheerst — zijn voorbestaan bij God garandeerde zijn heiligheid en zondeloosheid —, doch ook Hij werd in de strijd met de zonde gevormd. In de onvoorwaardelijke afwijzing van het kwaad, dat rondom Hem leefde, leerde Hij de volmaakte gehoorzaamheid jegens God.

Langs zuiver menselijke wegen kwam de goddelijke geest van Christus zo tot de hoogste volmaaktheid, een menselijke volmaaktheid in de hoogste graad, één met die van God. Dit nu is de betekenis van Christus voor het Christendom: in Hem wordt ons duidelijk, hoe onze menselijke geest, slechts graadueel verschillend van Christus' geest, tot steeds grotere volmaaktheid, zelfs tot de eenheid met God kan komen¹⁰. God heeft Hem voor ons gesteld

⁹ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 44–45, 165–167. — H. UDEN MASMAN, *Verhandeling over het alomvattende van Gods opvoeding, naar de vraag: wat beteekent de voorstelling: „God voedt de menschen op”, in den geest van Jezus Christus? Kunnen de denkbeelden des Nieuwen Testaments over verzoening, verlossing, reiniging en heiligmaking, onder het denkbeeld van opvoeding als het alomvattende begrepen worden?*, W.L. 21 (1857) 230–231. — P. HOFSTEDE DE GROOT, *Kort overzicht van de leer der zonde*, Groningen 1856, 52.

¹⁰ WITKOP, *Strijdt een ontwikkeling*, 701–740. — J. WITKOP, *Onderzoek naar den aard en werking van Jezus' bewustheid zijner hoogere natuur*, Groningen 1845, passim.

als het beeld van de volmaakte, ideale mens, omdat Hij het volmaakte beeld van God is. Hij is niet de openbaring Gods. God wil ons door Hem niet iets, een leer, een moraal mededelen. Christus is de Openbaarder Gods, die ons door zijn natuur laat zien wat God is en wat wij in aanleg zijn, en in de volmaaktheid van zijn persoon, zijn leven, werken en lijden, wat wij kunnen en moeten worden. Christus is het volmaakte beeld van God en mens¹¹. In zijn streven naar vervolmaking hecht Christus zich aan zijn Vader, wordt Hijzelf door God opgevoed, wordt Hij één met Hem. Maar daardoor wordt dit echt menselijk leven het voorbeeld voor alle mensen, die in hun nood, in het tragisch gevoel van hun eigen onvolmaaktheid zich tot Hem getrokken voelen om zich door God te laten opvoeden. „Het alles beheerschende gronddenkenbeeld is dit, dat in het Christendom het voornaamste is de openbaring en opleiding door God in Jezus Christus ons gegeven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken, of wil ik het zeer kort uitdrukken: God in Jezus Christus, en wel God in Hem aan ons openbarend, wat wij moeten aanschouwen, en door Hem ons opleidend tot hetgeen wij moeten worden”¹².

Omdat het leven van Christus een waarachtig menselijk leven is en dus overal weerklinkt, waar mensen zijn, omvat dit goddelijk plan de opvoeding van alle mensen door Christus. Echter, dit plan, deze voorbeschikking wordt naar Gods wijsheid slechts langzaam en geleidelijk ten uitvoer gelegd. Ten onrechte is men nu gaan spreken van een voorbeschikking ten goede en ten kwade. Dit is een ongeoorloofde menselijke fixering van Gods handelen op een bepaald ogenblik. Het goddelijk plan van de uitverkiezing omvat immers niet de afzonderlijke individuen, maar de volken. In een totaalblik op de geschiedenis zal het duidelijk worden hoe God nu dit, dan dat volk, het ene sneller, het andere langzamer naar hun aard en ontwikkeling, en ten slotte alle volken tot zich brengt, zodat er is een vroegere en een latere verkiezing, zonder dat men recht heeft de nog niet uitverkoren volken voor verworpen te verklaren. Eens zullen ook zij geroepen worden¹³.

In deze visie op de Openbaring — in dienst van de opvoeding der mensen tot natuurlijke volmaaktheid — is geen plaats voor het traditionele verlossingsbegrip. Krachtig hebben de Groningers zich gekeerd tegen de gedachte alsof Christus ter voldoening aan Gods straf-eisende rechtvaardigheid de dood heeft moeten ondergaan om daardoor God de verschuldigde eer,

— CHR. SEPP, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd (1787–1858)*², Amsterdam 1860, 140.

¹¹ J. F. VAN OORDT, *Wat is openbaring van God in Jezus Christus volgens de Evangelische Schriften?*, W.L. 2 (1838) 248.

¹² HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 42. — UDEN MASMAN, *Verhandeling*, 230–231. — HOFSTEDE DE GROOT, *Wat moeten wij, Godgeleerden*, 12.

¹³ HOFSTEDE DE GROOT, *Geen scheuring*, 36–37. MUURLING, *Leerrede*, 17.

door de zonde Hem ontnomen, terug te geven. Alsof God door het bloed van zijn Zoon bewogen werd, of nog erger: alsof door dat bloed zijn wraak bekoeld werd en Hij toen de zondige mens vergiffenis heeft geschonken! Dit is een fatale tegenstelling leggen tussen de begrippen verzoening en voldoening. Dat Christus' dood een verzoening is voor de zonde der mensen, kan niet anders verstaan worden dan dat Hij gestorven is om te voldoen aan de „zondaarsbehoeften” van de mensen. Zijn dood moet men zien in het licht van Gods liefde, die zich daarin heeft willen openbaren om het hart van de zondaar te winnen en met vertrouwen op zijn genade te vervullen. Zijn kruis gaf de mensheid een schok. Nog nooit had zij zo duidelijk haar eigen zondigheid en onvolmaaktheid, maar ook de onmetelijke rijkdom van Gods liefde gevoeld, zodat dit lijden het begin werd van de opvoeding der mensheid en de voortdurende uitnodiging om aan het zinnelijk-aardse te sterven en open te staan voor een geestelijk-hemels leven¹⁴. Ook in zijn lijden en dood heeft Hij niet meer kunnen zijn dan het beeld van God en het voorbeeld voor de mensen.

Deze Christus nu ontmoeten wij, mensen van een later geslacht, in de Bijbel. In dit boek dient men onderscheid te maken tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Het eerste heeft geen bewijskracht voor de christelijke waarheid, het is alleen een voorbereiding en afschaduwing van het Nieuwe Testament. Om deze reden wordt dit gedeelte van de Bijbel door de Groningers zo weinig mogelijk geciteerd. In het Nieuwe Testament kan op voorbeeld van Luther en Calvijn alleen datgene, wat van Christus getuigt en tot Hem leidt, Woord van God of Evangelie genoemd worden.

De functie nu van dit boek bij de opvoeding der mensen is niet een aantal uitspraken van Christus en de Apostelen over te leveren, welke historisch en grammaticaal verklaard de tegenwoordige mens moeten leren wat hij tot zijn zaligheid moet geloven en doen, doch zijn taak is hem een historisch betrouwbaar beeld te geven van de grote heilsfeiten van Christus' persoon, zijn werk, lijden en sterven, zodat het voorbeeld dat Hij gaf in concrete vormen voor hem komt te staan. Hierdoor moet hij zich laten inspireren voor zijn eigen daden. Hij heeft daartoe voor alles nodig een persoonlijk inzicht in de Openbaring door Christus, welke alleen een voortdurende beleving van deze heilsfeiten hem kan geven. Het gaat dus om het verhaal van die heilsfeiten en niet om de uitspraken van Christus en de Apostelen hierover, nog veel minder om de dogmatische conclusies, die Paulus hieruit trekt, al zal hij

¹⁴ HOFSTEDÉ DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 181–182. A. VERWIJS, *Of er in de vrije denkwijze onzer dagen omtrent godsdienst en christendom ook eenig wezenlijk gevaar voor echte christelijke godsdienstigheid gelegen zijt*, W.L. 3 (1839) 65–66. RUTGERS VAN DER LOEFF, *Adres*, 11–12. UDEN MASMAN, *Verhandeling*, 236–237. RUTGERS VAN DER LOEFF, *Antwoord*, 22.

dankbaar erkennen, dat hij voor dit inzicht zeer veel aan hun uitspraken verschuldigd is. „De Schriften zijn ons wel oorspronkelijke getuigenissen van Christus, maar niet om onze zielen met eenig gezag te beheerschen. Jezus Christus is ons wel de hoogste openbaring Gods, maar het is onze taak, om Hem te aanschouwen, om door gedurig onderzoek beter te leeren kennen, wat ons in Hem geopenbaard is”¹⁵.

Zoals het Oude Testament de voorbereiding is op de Openbaring Gods door Christus, zo is de kerkgeschiedenis het verhaal van de voortgaande Openbaring en opleiding van God door Christus. Al is de Schrift de hoofdbron van de christelijke waarheid, zij is niet de enige bron. God blijft steeds werkzaam aan de latere geslachten. Bij zijn opvoedingswerk bedient Hij zich van mensen en hun culturen om de waarheid nu eens in deze, dan weer in die vorm in de geschiedenis te laten uitkomen. Geen van deze vormen is absoluut. „Intusschen verschillen èn vorm èn inhoud der christelijke waarheid bij de Apostelen en bij ons later levenden, zoowel wanneer wij ons met hen, als wanneer wij ons onderling vergelijken”¹⁶. In al deze vormen ligt de waarheid in de dwaling verscholen, doch zij alle beelden iets uit van de rijkdom, die God door Christus heeft willen openbaren. En zoals wij ons door de Schrift niet een bepaald beeld van Christus mogen laten opdringen, maar ons door onderzoek en zelfstandig inzicht in de Openbaring dit beeld moeten verwerven, zo mogen wij bij geen van deze vormen van het tegenwoordig Christendom blijven staan, ons er aan vastklampen alsof deze de volle waarheid bezitten. Steeds zullen wij ons bewust moeten zijn, dat de Openbaring voortgaat, dat Christus werkzaam blijft onder de volken om allen in staat te stellen door zelfstandig onderzoek hun eigen antwoord in het leven te vinden op de goddelijke Openbaring. De kerkgeschiedenis mogen wij daarom niet beperken tot Gods leiding aan de christenvolken. Hij leidt alle volken. Door hen allen openbaart Hij zich en wil Hij ons opvoeden¹⁷.

Deze alzijdige Openbaring Gods door Christus, zoals zij tot ons komt door

¹⁵ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 146. Vgl. 60–65, 106–107.

¹⁶ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 69.

¹⁷ HOFSTEDE DE GROOT, *Wat moeten wij, Godgeleerden*, 9–10. HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 111. „Tusschen het Christendom en het Heidendom; tusschen de Kerk en de Maatschappij; tusschen goddelijk en menschelijk geen specifiek, slechts een relatief onderscheid; tusschen den heiligen God en den zondaar geen kloof die alleen de eeuwige Zoon, uit eene vrouw geboren, door zijne zelfs offerande dempen kon, — alleen een moeras, de moeras van ons leven, waar God ons door heen leidt, zonder dat wij instorting van zijn leven behoeven, het wonder der wedergeboorte, gelijk een vader zijn verdoolde en zinkende kinderen weer t’huis brengt; tusschen den Heiligen Geest en den geest der reine menscheit kon dan ook geen werkelijk verschil bestaan”, G. J. Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, *DI I*, 1800–1875, Dordrecht 1886, 75–76.

de Schrift en de kerkgeschiedenis, is ons gegeven tot vorming, tot opvoeding. Dit is de centrale gedachte van de Groninger theologie. De menselijke natuur is in aanleg goddelijk, doch in de vrijheid, die God de mens als redelijk wezen moest geven, ligt de mogelijkheid der zonde. Misbruik der vrijheid maakte deze mogelijkheid tot werkelijkheid. Door de zonde werd echter niet onze natuur, doch alleen onze toestand zondig. Deze zondige toestand is niet iets uiterlijks als een straf, die van buitenaf door God op de zonde is gesteld. De zonde is immers geen overtreding van de wet Gods, doch een innerlijke zwakheid of verwarring, die voortkomt uit zelfzucht. Zij is „als ziekte, als inwendige kwaal, die ons, ook indien er geen God bestond, toch ellendig zou maken”¹⁸. Juist omdat de zonde geen juridisch begrip is, doch een innerlijke zwakte, kan men niet van erfzonde of erfschuld spreken, doch slechts van een overgeërfd innerlijke aanleg tot zondigen. Van Adam hebben wij gekregen een verzwakte menselijke natuur. „Vandaar, dat men niet meer durft te spreken van eene verdoemelijkheid des menschdoms om Adams overtreding, en, waar men nog van erfzonde spreekt, deze in geenen anderen zin wil aannemen, dan in dien van besmetting en verbastering onzer, van Adam voortgeplante natuur”¹⁹. „Meer dan een geschiktheid tot zonde wordt toch niet overgeërfd”²⁰.

Uit dit zonde-begrip volgt, dat de verlossing door Christus niet kan betekenen kwijtschelding van de verdiende straf en bevrijding van de gevolgen der zonde, doch een genezing van onze innerlijke zwakheid. „Door Hem moet ons leven genezing bekomen van de ziekte der zonde”²¹. Verlossing heeft dus uitsluitend een zedelijk effect: de heroriëntering op God van de menselijke daden, die door de zelfzucht der zonde naar eigen bevrediging waren afgebogen. Het doel van Christus' zending was immers niet de uitdelging van de schuld der mensen door de voldoening van zijn lijden en dood, maar de mensen een levend voorbeeld te geven van een God-welgevallig leven. Zijn voorbeeld geneest hen van de zonde, doordat zij in Hem zien hoe diep-ongelukkig zij zijn en hoe gelukkig zij kunnen worden. Dit vervult hen met een diepe afkeer voor de zonde en tegelijk met een verlangen om zich door Hem te laten vormen en alle krachten, die zij in de aanleg van hun natuur aanwezig weten, naar zijn voorbeeld te ontplooiën. De Openbaring

¹⁸ HOFSTEDE DE GROOT, *Kort overzicht*, 115.

¹⁹ A. VERWIJS, *Over de strekking der godsdienstige woelingen, die ons vaderland in deze dagen oplevert*, W.L. 1 (1837) 489.

²⁰ HOFSTEDE DE GROOT, *Kort overzicht*, 51. Vgl. VERWIJS, *Of er in de vrije denkwijze*, 67.

²¹ HOFSTEDE DE GROOT, *Kort overzicht*, 109. Vgl. UDEN MASMAN, *Verhandeling*, 237. J. F. VAN OORDT, *Het Evangelie, dat tot zondaren komt, gegrond in de natuur van God en overeenkomende met de natuur des menschen*, W.L. 3 (1839) 321.

van Gods liefde in Hem verwekt in hun hart de wederliefde, die de krachtige impuls wordt voor hun streven naar zelfvervolmaking. Hun leven wordt niet langer meer beheerst door hun lagere begeerten, ook niet door een buiten hen staande wet, maar door hun eigen door Christus gevormde geest. De verlossing is dus een overgang van een zondige toestand tot heiligheid, een ontwikkeling van de mens tot deugd, wijsheid en liefde naar het beeld van Christus, die het evenbeeld is van de mens.

Tot deze opvatting van de verlossing dwingt ons Gods liefde. Hij kent geen harde rechtvaardigheid in oudtestamentische zin, doch slechts liefde. Hij is een Vader, die zijn rechtvaardigheid toont in de rechtvaardiging van de mensen door hen als onschuldigen te behandelen. Echter, dit doet Hij alleen met hen, die zijn genade, in Christus betoond, aanvaarden, die in zijn liefde geloven en daardoor tot wederliefde en tot heiligheid worden gedreven. Maar rechtvaardigt God ons dan om ons geloof? Of sterker nog, om onze werken van heiligheid uit wederliefde gesteld? Geenszins. Gods rechtvaardigheid bestaat juist hierin, dat Hij de mens, die zondaar is, behandelt alsof hij onschuldig is, dit is: Hij straft hem niet om zijn zonden, maar heiligt hem, vormt hem. De oorzaak van deze rechtvaardiging ligt dus niet in de mens, in zijn geloof of in zijn werken, ook niet in de toerekening van Christus' verdiensten — Paulus zegt nooit, dat wij om of wegens Christus, maar in en door Christus gerechtvaardigd worden —, maar in God zelf, die ons de rechtvaardiging mededeelt om niet, uit genade. Zijn genade zou geen genade meer zijn, als Hij ze ons gaf om ons geloof of om de verdiensten van Christus. Omdat echter God zijn genade niet geeft dan aan hen, die door Christus in Hem geloven, die zich door zijn voorkomende genade aan Hem toevertrouwen, kan men zeggen, dat de rechtvaardiging ook uit het geloof is. God rekent uit onverdiende genade dit geloof tot rechtvaardiging²².

Deze heiliging van de mensen staat echter niet los van de gemeente, de Kerk. Opvallend is de steeds grotere belangstelling van de Groningers voor de Kerk²³, een belangstelling, die overigens in de gehele protestantse theologie rond het midden van de vorige eeuw valt waar te nemen²⁴. Daar het Christus' roeping niet was altijd op aarde te blijven, maar Hij toch in de

²² P. HOFSTEDE DE GROOT, *Wat God ons in Jezus Christus openbaart omtrent zijne natuur en gezindheid, volgens de voorstelling van Paulus*, W.L. 3 (1839) 569–586. G. W. SANNES, *Over de christelijke vrijheid*, W.L. 2 (1838) 530. HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 93–97.

²³ Dit vernieuwend inzicht in de betekenis van de Kerk bracht hen er toe in 1857 een nieuwe reeks van hun tijdschrift te beginnen, waarvan de naam reeds typerend is: *Waarheid in Liefde*, Godgeleerd tijdschrift voor beschaafde Christenen, nieuwe reeks, bijzonder gewijd aan de opbouw van der evangelisch-Catholieke Kerk der toekomst.

²⁴ P. A. VAN LEEUWEN O.F.M., *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuyper*, Franeker 1946, 7–44.

komende geslachten opvoedend werkzaam wilde blijven, droeg Hij aan zijn eerste gelovigen op zijn werk voort te zetten door het Evangelie te verkondigen. Hij gaf hun daartoe alles wat zij nodig hadden om zelf steeds meer naar zijn beeld veranderd te worden, maar tegelijk daardoor anderen te trekken en naar Hem toe te brengen. Zoals Hij voor achttien eeuwen heeft geleefd en gewerkt onder de mensen, zo is Hij ook nu nog voortdurend werkzaam door zijn Kerk. Zij behoort tot het wezen van het Christendom, omdat door Christus' opvoedende activiteit in haar de zaligheid der mensen is gelegen. De afzonderlijke mens kan immers nooit alléén tot God komen, hij heeft daartoe de steun nodig van een geordende gemeenschap. Echter, de Kerk is geen instituut, dat de mensen bestuurt met wetten en dwang. Zij is een moeder, die haar kinderen opvoedt tot zelfstandigheid, opdat zij, door hun eigen geest geleid, Christus' voorbeeld, zoals dit is vastgelegd in Schrift en kerkgeschiedenis, zelfstandig zullen leren verstaan en tot norm van hun leven maken. De Kerk blijft daarbij het ouderlijk huis, waar de zelfstandig geworden kinderen blijven samenkomen om in liefde verbonden elkaar te helpen bij hun streven naar steeds grotere volmaaktheid, zonder dat zij een middel wordt om hen te beheersen²⁵. De Hervormers hebben dit wezen der Kerk nooit begrepen. Aan de ene kant hebben zij de vrijheid van geweten en onderzoek steeds voorgestaan, aan de andere kant de eenmaal vastgestelde leer tot een knellende band der eenheid gemaakt. Om deze zuiverheid van de leer is men er in latere tijden niet voor teruggeschrokken zwaar te zondigen tegen de liefde en zo de ware eenheid, de eenheid der liefde, onmogelijk te maken²⁶.

Dat de Groningers, wier ideaal zich geheel concentreerde rond de kern: opvoeding door Christus tot geestelijke zelfstandigheid, zich fel hebben verzet tegen al wat zij moesten beschouwen als formulierdwang, laat zich in het licht van het voorafgaande gemakkelijk begrijpen. Verbeten en vaak onbarmhartig was hun strijd tegen het Reveil: „Er zijn mannen onder van vele talenten en groote geleerdheid, doch zij missen wijsgeerige ontwikkeling en godgeleerde wetenschap. Er bestaat dus voor hen geene mogelijkheid, om een godgeleerden strijd met *wetenschappelijke* wapenen te voeren; zij brengen dien derhalve over op *kerkregtelijk* gebied, ruyen den onkundigen hoop op, en, gelijk de Inquisitie den brandstapel, bezigen zij laster en geschreeuw, tegen hen, die zich niet onder hun scepter willen buigen”²⁷. Zij menen, dat met de geloofsformulieren de Kerk staat of valt, doch zij vergeten,

²⁵ I. BUSCH KEISER, *Over den invloed der Kerk*, W.L. 21 (1857) 65–73. — HOFSTEDE DE GROOT, *Wat God ons in Jezus Christus openbaart*, 576. — HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 49–50, 73, 98–100.

²⁶ BUSCH KEISER, *Over den invloed*, 82–91.

²⁷ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 230.

dat deze alleen zijn voortgekomen uit de behoefte van de menselijke geest om met zijn verstand onder woorden te brengen wat hij gelooft met zijn hart. Het geloof van het hart, de innerlijke gezindheid, dat is het voornaamste van het christelijk geloof, niet wat men over God en Christus denkt, zodat ook hij, die dwaalt in zijn ideeën over God, een goed christen kan zijn. Formulieren kunnen wel dienen als hulp en steun voor de zwakkeren²⁸, doch niet als de uitdrukking van het alleen-zaligmakend geloof. Het is immers onmogelijk, dat alle mensen bij het grote verschil van aanleg, verstand, gemoed, opvoeding en ervaring op gelijke wijze denken, dezelfde begrippen hebben over God. Het is evenmin noodzakelijk, daar het christen-zijn op de allereerste plaats een levenshouding is. Indien God zulk een eenvormigheid van ideeën had gewild en op straffe van het verlies van onze zaligheid verplichtend had willen stellen, dan had Hij de mens anders moeten scheppen en geen verschil in aanleg en gaven in de menselijke samenleving moeten dulden. Geen formulier zal ooit de volle rijkdom van de waarheid, die in Christus is, kunnen uitdrukken. Iedere mens kan slechts een gedeelte ervan met zijn verstand omvatten en wel juist dat gedeelte, dat hij voor zijn behoeften en geestelijke ontwikkeling nodig heeft. Door deze verschillende uitbeelding van de volle christelijke waarheid in hun leven zijn de mensen de onderscheiden ledematen van het ene grote lichaam, waarvan Christus de geest, het éne levensbeginzel is²⁹. Door Hem worden zij gevormd tot zelfstandigheid en vrijheid en mogen daarom in deze geen tussenkomst van een Kerk of enig ander menselijk orgaan dulden. „Wie in de christelijke vrijheid staan wil, die kan zich niet te veel wachten voor die verderfelijke dwaling, alsof de Kerk, of eenig Kerkgenootschap, of eenige kerkelijke vergadering onfeilbaar ware te achten. Christus, de heilige en van alle dwaling reine Christus alleen is onfeilbaar”³⁰. Doch met geloofsformulieren heeft men getracht een kerkelijke eenheid te forceren in tijden, toen de oorspronkelijke eenheid der liefde was verloren gegaan. Hoe meer men echter de mens

²⁸ „Wel wil de hoogleeraar (Muurling) de zoodanigen niet hard vallen, die deze belijdenisschriften voor zich zelve nog als zoo vele steunsels meenen noodig te hebben, ja, wanneer zij zich bewust zijn die niet te kunnen ontberen, wil hij hun die steunsels nog helpen versterken, maar ze dan ook niet meer dan als steunsels hebben aangemerkt, welke de tot zelfstandige kennis der waarheid gekomen christen niet meer behoeft”, *Handelingen*, 1862, 456.

²⁹ L. G. PAREAU, *Herinnering van de apostolische leer omtrent de ware christelijke eenigheid, uitgelokt door het Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk over de Formulieren, de akademische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur*, Groningen 1842, 10–15. — MUURLING, *Leerrede*, 23. — RUTGERS VAN DER LOEFF, *Antwoord*, 39. — DIEST LORGION, *Welke waarde*, 81–82.

³⁰ L. G. PAREAU, *Over waarheid en liefde*, W.L. 1 (1837) 74. — Vgl. SANNES, *Over de christelijke vrijheid*, 526–527.

dwingt te geloven in een aantal vóór eeuwen vastgestelde waarheden, des te meer zal het ontbreken aan waar geloof en echte liefde. Het wordt een onpersoonlijk geloof, dat geen antwoord meer kan geven aan de eigen innerlijke behoeften. De deur tot menselijke willekeur staat wijd open, daar mensen gaan bepalen, hoe de Schrift verstaan moet worden. Doch in het ondertekeningsformulier hebben de predikanten nimmer beloofd, dat zij de leer van mensen zullen handhaven, dat zij bedienaren zullen zijn van de Kerk, maar van het Woord Gods. Alleen dit Woord zal daarom bij elke aanklacht tegen hen de norm mogen zijn, waarnaar zij beoordeeld worden en niet een in belijdenisgeschriften gestolde menselijke willekeur van een bepaalde tijd³¹. „Zoodra een streven, als dat der Dordsche Synode, om deze vrijheid der Evangelieprediking te binden, weder de overhand verkrijgt, zal de Kerk kwijnen, gelijk zij gekwijnend heeft van 1619 tot 1795”³².

Doch bevatten de Formulieren van Enigheid dan niet de officiële leer van de Nederlandse Hervormde Kerk en hebben de predikanten in het ondertekeningsformulier niet beloofd, dat zij „de leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomene formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk is vervat, ter goeder trouw aannemen en hartelijk gelooven”?

Op de eerste plaats is hier geen sprake van alle leerstellingen, die ooit in de Hervormde Kerk zijn uitgedacht, maar van de leer die — zoals de Synode van 1841 haar nader omschreef — „in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk”³³. Dit wezen van de leer nu is niet gelegen in datgene, waarin de Hervormde Kerk verschilt van de Lutherse Kerk, de Remonstrantse en Doopsgezinde Broederschap, maar in het tweeledig beginsel, waardoor de Reformatie zich van de Kerk van Rome moest afwenden: het geloof—alléén als behoudenis der mensen en het vrije onderzoek der Schrift. Welnu, niemand zal ooit de Groningers durven verwijten, dat zij deze beginselen ontrouw zijn geworden³⁴.

Op de tweede plaats, aangenomen zelfs, dat de Nederlandse Hervormde Kerk haar leraren verplicht had om onder ede te verklaren, dat zij de leerstellingen, die in de formulieren vervat zijn, zullen aanvaarden en handhaven, dan zouden zij in geweten gehouden zijn zulk een eed te verbreken, wanneer zij tot het ware inzicht in het wezen van het Christendom gekomen zouden zijn. Een eed immers, waarbij men iets ongeoorloofds op zich neemt,

³¹ RUTGERS VAN DER LOEFF, *Antwoord*, 27, 31. — MUURLING, *Is het zaligmakende geloof*, 468.

³² HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 255.

³³ *Handelingen*, 1841, 69.

³⁴ HOFSTEDE DE GROOT, *Wat moeten wij, Godgeleerden*, 25—27.

moet men verbreken. Welnu, sinds Christus heeft gezegd: „Eén is uw Meester, namelijk Christus”, is iedere leer van mensen of van een vergadering van mensen lijnrecht in strijd met zijn woorden en mag niemand zulk een leer en daarmee deze eed houden.

Echter, en dit is het derde argument, zulk een belofte om de leer van de Synode van Dordrecht als vastgestelde kerkleer te handhaven, is nimmer door de Nederlandse Hervormde Kerk geëist. De Nederlandse Geloofsbelijdenis was de uitdrukking van het geloof van die tijd, geen dogma-verklaring voor tijdgenoten en nageslacht. De Heidelbergse Catechismus was een catechismusboek zoals er zovele uitkomen, die bij iedere nieuwe uitgave worden herzien en verbeterd. De Synode van Dordt nu heeft deze twee geschriften met de Leerregels aan alle bedienaren van het Woord ter ondertekening voorgelegd uitsluitend om opportunistische redenen: omdat de grote massa de vrijheid, die de Hervorming haar bracht, niet aanstonds goed wist te gebruiken. Deze verplichting was in die bepaalde omstandigheden noodzakelijk en heeft grote verdiensten gehad. Doch ze had alleen betekenis voor die bewogen tijden. Door de inwendige kracht van de reformatorische beginselen moesten deze menselijke bepalingen zichzelf op den duur overbodig maken. Dit leert ons ook de geschiedenis. Bij alle latere leerstellige strijd is er nooit meer een Synode, een menselijk gezag, opgeroepen ter oplossing van deze twisten. De geest van Christus, die de mensen tot zelfstandigheid opleidt, heeft ze zelf beslecht. De Dordtse bepalingen zijn vanzelf vergeten. Het gewone volk en ook vele predikanten kennen ze niet meer.

Het Reveil beroept zich op de Synode van Dordrecht. Maar nu keert het wapen zich tegen het Reveil: Synode staat naast Synode. Schrijft men aan de ene gezag toe, dan moet men het aan de andere niet weigeren. Welnu de Synode van 1816, het wettig bestuursorgaan van de huidige Nederlandse Hervormde Kerk, eist van haar leraren slechts handhaving van de leer, „die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk”. Daarmee heeft ze aan de Dordtse leer haar kracht ontnomen. „Zij is afgeschaft en zij *blijft* afgeschaft in onze geheele Kerk, voor allen, en dus ook voor hen, die ze vroeger hebben onderteekend”³⁵.

De Groninger School vormt in zeker opzicht een unicum in de geschiedenis van de Reformatie. Zelden volgde op het hoogtepunt van een richting,

³⁵ P. HOFSTEDE DE GROOT, *Gedachten over de beschuldiging, tegen de leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebracht, dat zij hunnen eed breken, door af te wijken van de leer hunner Kerk, die zij beloofd hebben te zullen onderhouden*, Groningen 1834, 36.

die de Kerk een tijdlang heeft beheerst³⁶, een zo spoedige neergang. Was het omdat zij een reactie betekende op het rationalistisch supranaturalisme en een voorbereiding op het Modernisme, zodat zij zichzelf overbodig maakte toen het „betere” kwam? ³⁷. Of is zij met het rationalistisch supranaturalisme, waarvan zij in grootser stijl de voortzetting was, ten onder gegaan, toen de geest van de tijd brak met de zelfgenoegzaamheid van de achttiende eeuw? ³⁸.

Voor de eerste mening kan men meer dan één argument aanhalen. Hebben de Groningers niet een serieuze poging gedaan om te breken met de onbepaaldheid en de halfheid op theologisch gebied door reformatorisch Nederland na vele decennia eindelijk weer een dogmatiek te geven? Hebben zij door het wezen van de godsdienst te stellen in het religieus gevoel en door hun afkeer van een uiterlijke leerdwang de mens niet verwezen naar zijn eigen innerlijke behoeften als uitgangspunt en bron van de godsdienst? Zijn niet vele aanhangers van de Groninger School, onder wie leidende figuren als Muurling, Diest Lorgion, Zaalberg, Meyboom, Cannegieter, tot het Modernisme overgegaan? Was Scholten, de Vader van het Modernisme, aanvankelijk niet de Groninger beginselen toegedaan?

Doch ook de tweede mening kan zich voor haar standpunt op tal van feiten beroepen. Hebben de Groningers niet voortdurend getracht door citaten uit oudere schrijvers aan te tonen, dat zij in harmonie bleven met de heersende principes in de Nederlandse Hervormde Kerk, dat zij van de leer der Kerk niet waren afgeweken? Voor het Reveil hebben zij weinig goede woorden gehad, maar hebben zij ooit kritiek uitgeoefend op het rationalistisch

³⁶ Lange tijd was haar invloed overwegend in de Synode en hogere kerkelijke colleges. In 1873 echter moest haar tijdschrift *Waarheid in Liefde* worden gestaakt, doch de kentering had al eerder plaats gehad. Vanaf 1867 werden zij naar de naam van hun kiesvereniging te Groningen meestal Evangelischen genoemd, welke een kleine minderheid vormden in de Nederlandse Hervormde Kerk. De ontwikkeling van de richtingenstrijd maakte het bestaan van de Evangelische vereniging ten slotte overbodig. In 1946 werd ze opgeheven.

³⁷ K. H. ROESSINGH, *De Moderne Theologie in Nederland, Hare voorbereiding en eerste periode*, Verzamelde werken, Dl I, 7–182, Arnhem 1926, 29–31. — J. LINDEBOOM, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*, Dl II, *De ontwikkeling van het Vrijzinnig Protestantisme sedert Lessing tot en met het ontstaan van het Modernisme*, Assen 1933, 53. — J. HERDERSCHEE, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, Amsterdam 1904, 68.

³⁸ TH. L. HAITJEMA, *De richtingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Wageningen, 1934, 20, 26. — A. M. BROUWER, *De oorsprong van het Reveil in Nederland*, Stemmen voor Waarheid en Vrede, 49 (1912) 52. — L. KNAPPERT, *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden*, Dl II, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18de en 19de eeuw*, Amsterdam 1912, 320. — J. HUIZINGA, *De geschiedenis van de Universiteit*, Accademia Groningana, 29 Juni–1 Juli 1914, Verslag van de herdenking van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen, 46.

supranaturalisme? Hebben zij de aanklacht van ontrouw aan de Kerk niet steeds met de grootste verontwaardiging afgewezen? En ten slotte, ook al zijn velen van hen tot het Modernisme overgegaan, hebben zij deze nieuwe richting niet vanaf het begin bestreden?

Er ligt geen absolute tegenstelling tussen beide meningen. Beide hebben aanknopingspunten bij de Groningers, omdat er iets tweeslachtigs in deze richting ligt.

De Groningers wilden zijn een Nederlands-Evangelische richting. „Wat Thomas van Kempen, wat Wessel, wat Erasmus hebben geleerd, is oneindig voller, ronder, veelzijdiger en daardoor geestvoller dan het meeste, dat de twee latere eeuwen hebben gegeven. Hunnen geest moeten wij kennen, gelijk nu zoo velen zoeken te doen; wat zij aanvingen, voortzetten; dit met al den schat van wijsheid, dien de latere eeuwen voor vele bijzonderheden aanbragten, verrijken, zoo wij eene voor Nederland geschikte opvatting des Christendoms willen bevorderen”³⁹. Het vreemde is nu, dat zij zich beriepen op buitenlandse auteurs, aan wie zij hun ideeën ontleend zouden hebben. Hofstede de Groot bekennt zelf, dat zij van Schleiermacher geleerd hebben, dat de godsdienst zijn oorsprong vindt in het gemoed⁴⁰. Verder noemt hij Constant⁴¹ en Herder⁴², door wie zij zich voor hun ideeën hadden laten inspireren. De laatste leerde hun het gevoel kennen als het aangeboren vermogen voor specifiek menselijke daden, terwijl het verstand een product was van opvoeding en ervaring. Godsdienst komt onmiddellijk voort uit het gevoel en pas daar vindt de mens de mogelijkheid voor de ontplooiing van al zijn potenties. Door de religie voedt Christus de mensheid op tot ware humaniteit, vormt Hij hen tot God-mensen.

Is de Groninger Richting dan toch van buitenlandse origine? Wat Schleiermacher betreft, Hofstede de Groot verklaart zelf, dat hij eerst in 1831 met zijn werken bekend is geworden⁴³, en dat geen van de Groningers ooit instemming heeft betuigd met zijn opvattingen van de godsdienst als een

³⁹ P. HOFSTEDE DE GROOT, *Beschouwing over den gang, dien de Christelijke Godgeleerdheid in het algemeen dusverre in Nederland heeft gehouden*, Kist en Royaards Nieuw Archief, DI II, Leiden 1842. Geciteerd in *De Groninger Godgeleerden*, 24.

⁴⁰ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 132.

⁴¹ „Een Letterkundige maakte er ons in 1824 bekend met een werk, welks hoofd-denkbeld door mij diep werd bestudeerd, B. CONSTANT, *De la Religion, considérée dans sa source, ses formes et ses développements*. Dat de godsdienst zijn bron heeft in een eigen godsdienstig gevoel, 't welk ons even natuurlijk en ingeschapen is, als het ons eigen is te ademen, te eten, te wandelen, was ons geheel vreemd en nieuw, maar werd ons uit dit boek zeker en duidelijk. En wat moest uit dit beginsel niet volgen”, HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 17.

⁴² HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 16.

⁴³ „Wij kenden hem niet, voordat onze rigting zich reeds in hare eigenaardigheid had gevormd”, HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 27.

gevoel van volstrekte afhankelijkheid, waardoor de menselijke vrijheid wordt opgeheven ⁴⁴. Zijn zij dan afhankelijk van Herder of Constant? Men krijgt de indruk, dat zij hun werken slechts hebben benut als confrontatiemateriaal voor hun reeds gevestigde ideeën. Zelf hebben zij in ieder geval de gedachte, dat de Groninger theologie door buitenlandse invloeden zou zijn gevormd, afgewezen. Zij wilden de theologie van Gansfort en Erasmus uitbouwen. Doch is hier werkelijk sprake van een gezochte afhankelijkheid of slechts van een poging om voor eigen ideeën een historisch fundament te zoeken? Typerend is wat Hofstede de Groot zegt over de relatie: „Zonder dat wij 't wisten, had onze eigenaardigheid er ons toe gedreven, om in denzelfden vrijen, wijsgerigen, gemoedelijken, practischen geest Gods openbaring in Christus te vatten, als Wessel had gedaan, altijd evenwel met veel en groot verschil” ⁴⁵. Mag men hieruit niet besluiten, dat Gansfort en Erasmus voor hen eigenlijk alleen maar aanknopingspunten waren in een bepaald stadium van hun ontwikkeling en dat de oorsprong van de Groninger Richting elders ligt? Een verkenning van de achtergrond rechtvaardigt deze veronderstelling. Hofstede de Groot had te Groningen gestudeerd bij de verlichte, gemoedelijk-rationalistische Muntinghe, die in zijn *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* een opvoedingsgedachte propageerde: God openbaart zich in de geschiedenis om de mensheid op te voeden. Later kwam hij onder invloed van Van Heusde door het contact met Van Oordt en Pareau, die beiden te Utrecht bij deze Praeceptor Hollandiae college hadden gelopen. Deze leidde zijn leerlingen op volgens de hermeneutische methode van Plato: door onderricht moet de wijsheid, die onbewust in het diepst van de menselijke geest verborgen ligt, tot bewustzijn gebracht worden. Deze ideeën van Muntinghe en Van Heusde zijn, christelijk getransponeerd en in systeem gebracht, het fundament geworden van de Groninger theologie: de opvoeding van de mensheid door Christus. Het is deze hoofdgedachte, die hun theologie heeft opgebouwd, en verminkt! Zij stond van te voren vast en de theologie diende alleen om haar voor het verstand te rechtvaardigen. Met een fataal gebrek aan wijsgerige kennis en historische kritiek hebben zij haar uitgewerkt op alle terreinen van de theologie. Ontstellend vlot werden de conclusies getrokken en de beginselen opgesteld. Het raam, waarin zij moesten passen, was immers al klaar. Slechts enkele voorbeelden. Om in Christus de opvoeder van de mensheid te kunnen zien, werd de christologie verwrongen tot een verzameling van ariaanse, apollinaristische en monophysitische ideeën. De Schrift werd daartoe verlaagd tot een feilbaar geschiedenisboek. De zonde kon de menselijke natuur niet machteloos gemaakt hebben tot enig

⁴⁴ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 132.

⁴⁵ HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden*, 24.

goed, zij had haar slechts verzwakt. De menselijke natuur is immers niet zondig, doch in aanleg goddelijk en zij behoeft slechts het opvoedend voorbeeld van Christus om deze potentie te ontplooien.

De verschillende beginselen, waaruit deze theologie is opgebouwd, lagen reeds voorhanden. Zij waren het gemeengoed van het rationalistisch supranaturalisme. Doch in het gesloten humanistisch systeem van de Groningers kregen ze een vernieuwde, moderne gestalte.

Doch waren zij zo modern, zo „gevaarlijk” als zij zich in deze beginselen voordeden? In hun praktische toepassing blijkt, dat „de dogmatiek der Groninger School, bij al hare eigenaardigheid en oorspronkelijkheid, staat onder de heerschappij der dogmatische traditie”⁴⁶. Hun verering voor Christus blijkt groter te zijn dan hun beginselen kunnen rechtvaardigen. Zou men voor een mens, ook al wordt hij een goddelijk mens genoemd, zoveel eerbied kunnen hebben? Hetzelfde geldt voor hun Schriftbeschouwingen. Ook hier blijken de liefde en de traditie te diep geworteld om door een theorie te worden uitgerukt. In theorie had de Schrift voor hen opgehouden het laatste beslissende woord te spreken. Doch voortdurend beriepen zij zich op de Schrift. Zelfs waar zij trachtten hun nieuwe inzichten in het Christendom uiteen te zetten, rechtvaardigden zij deze met Schriftgezag.

Zo moet men bij de Groninger Richting onderscheid maken tussen hetgeen zij naar haar beginsel had willen zijn en hetgeen zij in werkelijkheid was. Hier ligt het antwoord op beide bovengestelde vragen. Naar haar principes, die zich geheel concentreerden rondom de hoofdgedachte: opvoeding door Christus, was zij sterk humanistisch en in zoverre heeft zij een gunstig klimaat geschapen, waarin het Modernisme voorspoedig zou groeien. Doch in feite is zij het moraliserend supranaturalisme niet ver te boven gekomen. Dit biedt een verklaring, waarom de Groninger Richting zo spoedig van het toneel der richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk is verdwenen: èn als wegbereidster van het Modernisme èn als laatste opbloei van het rationalistisch supranaturalisme heeft zij haar bestaan overbodig gemaakt.

⁴⁶ J. VAN GILSE, *De Gids*, 1 (1856) 329, geciteerd bij SEPP, *Proeve*, 150.

De autonome mens

Door hun tekort aan kritische en wijsgerige kennis en hun zelfgenoegzaamheid, die hen er toe verleidde zich steeds meer met pastorale problemen in eigen kring op te sluiten, waren de Groningers te weinig ontvankelijk voor invloeden van buiten om dragers te kunnen worden van het radicaal-nieuwe, dat in het geestesleven van Duitsland doorbrak, al hebben zij iets gevoeld van de schaduw, die deze geestelijke revolutie ook hier in Nederland reeds voor zich uitwierp.

In Duitsland voltrekt zich in de jaren 1830—1840 een wending van het Hegeliaans idealisme naar het natuurwetenschappelijk realisme. Men is de grote wijsgerige systemen, die elkaar in korte tijd waren opgevolgd, moe en wil terug naar de werkelijkheid, de concreet-tastbare werkelijkheid, waar de mens zich niet meer de vrijheid kan veroorloven met zijn speculatieve geest op oncontroleerbare wegen af te dwalen, maar zich voortdurend teruggevoelen weet naar en gebonden door positieve feiten en onveranderlijke wetten. Dit zijn de enige wetenschappelijke grootheden, aan wier betrouwbaarheid niet valt te twifelen. Zij dienen als uitgangspunt en blijvende richtlijnen gebruikt te worden bij alle wetenschappelijk onderzoek. De eeuw van de uitvindingen is aangebroken. Het is de tijd van de hoge vlucht der natuurwetenschappen, die met hun tastbare resultaten grotere beloften voor de oplossing der wereldraadsels in zich dragen dan de onvruchtbare speculaties der geesteswetenschappen. Een ongekend optimisme meent met deze nieuwe methode van de natuurwetenschappen, zoal niet aanstonds, dan toch in de nabije toekomst, de gehele werkelijkheid te kunnen verklaren. Men gelooft niet meer, men wil zien, tasten, ervaren. Er heerst een afkeer van alle abstracte beschouwingen en dromende phantasie, een zucht naar het exact-wetenschappelijke, naar zakelijkheid, empirie en kritiek. Alle historische verworvenheden — en ook op het gebied der geesteswetenschappen heerst een onbewust dogmatisme — dienen op hun werkelijkheidsgehalte getoetst te worden, dan zal blijken, dat veel deze confrontatie niet zal kunnen doorstaan.

De natuurwetenschappen worden het richtend ideaal voor alle wetenschap. Ook voor de theologie. Als er één terrein is, waar de menselijke geest een gevaarlijke vrijheid is gelaten om de historische werkelijkheid te ver-

rijken met de vruchten van speculatie en phantasie, dan is het dat van de christelijke godsdienst. Ook het Christendom dient daarom gevraagd te worden naar zijn geloofsbrieven. Waarom zou alleen het christelijk geloof zich mogen terugtrekken op een uitzonderingspositie, waar het onaantastbaar zou zijn voor het niets-ontziende mes der kritiek?

Hier deed zich de invloed gelden van de Aufklärung en het idealisme, die aan dit realisme waren voorafgegaan. Zij hadden de grondslagen van het Christendom ondermijnd door het te verlagen tot een van de vele uitingen van de menselijke geest. De eerbied voor het heilige, voor het bovennatuurlijke was verdwenen onder de heerschappij van het alles-verklarend verstand en de machtige synthesen van de rede. Het gehele wereldbeeld van christelijke opvattingen en tradities was verbroken. De menselijke verhoudingen, eens volkomen bepaald door de relatie van de mens tot God, waren geseculariseerd, de christelijke normen vervangen door menselijke maatstaven. Heel deze gedachtenwereld is met één woord te tekenen: anti-supranaturalisme.

In deze sfeer nu werd aan het Christendom, gelijk aan elk ander cultuurverschijnsel, gevraagd zijn aanspraken te rechtvaardigen voor de moderne wetenschap, wat in casu betekende een verantwoording van zijn stichting door Christus vanuit de historische bronnen. De eerste, die deze verantwoording trachtte te geven, was D. F. Strausz. In zijn *Leben Jesu, kritisch bearbeitet*¹ heeft hij de eeuwenoude vraag: „Wat dunkt u van de Christus?” beantwoordt met een onverbidde kritiek, die alleen voor historisch vaststaande feiten kon wijken. De bovennatuurlijke werkelijkheid van het Christendom werd hierbij volkomen genegeerd. Zijn conclusie was, dat de historische Christus onbereikbaar verborgen lag achter de Christus van het geloof, achter het beeld, dat de eerste christenen zich van Hem hadden gevormd onder de diepe indruk van zijn persoonlijkheid en tegelijk ter bevrediging van hun eigen religieuze behoeften.

Als noodzakelijke conclusie had hieruit moeten volgen, dat de moderne mens met de Christus van de geschiedenis geheel had af te rekenen. Doch hier bleek, dat de tegenstelling idealisme-realisme minder absoluut was dan men had voorgesteld, dat Strausz meer Hegeliaan was dan zijn historische

¹ Vrij algemeen wordt het jaar 1835, waarin dit werk verscheen, beschouwd als het beginpunt van de Moderne Richting. Vgl. L. KNAPPERT, *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden*, Dl II, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18de en 19de eeuw*, Amsterdam 1912, 325. — J. LINDEBOOM, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*, Dl II, *De ontwikkeling van het Vrijzinnig Protestantisme sedert Lessing tot en met het ontstaan van het Modernisme*, Assen 1933, 70. — J. HERDERSCHÉE, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, Amsterdam 1904, 2.

kritiek deed vermoeden. Echter, Hegel werd niet meer gezien als een eindpunt. Zijn systeem was conservatief, doch zijn methode eeuwig. Naar zijn dialectiek, volgens welke elke thesis omslaat in de antithese om in de synthese een hogere eenheid te vinden, moet thans door de historische kritiek de antithese worden voorbereid om in een hogere vorm van het Christendom idealisme en realisme tot een synthese te verbinden. Wat de Christusfiguur betreft vond hij deze hogere eenheid in de mythe, welke een samenstelling is van een religieuze idee en een historische persoon. De mythe is de personificatie van een religieuze idee. In Christus is het menselijk bewustzijn van de eenheid met God gepersonificeerd. Als een noodzakelijk moment in de ontwikkeling van de religieuze idee deelt deze mythe daarom in de waarheid van de idee.

Later, in *Das Leben Jesu für das deutsche Volk bearbeitet* (1864), werd de historische Christusfiguur geheel problematisch. Aan het Johannes- en Mattheus-evangelie werd de historiciteit onzegd. Lucas en Marcus zouden niet meer hebben dan een historische kern, die echter verborgen lag tussen volksgeloof en literaire inkleding van religieuze gevoelens. Dit werk der historische kritiek werd voortgezet door F. C. Baur en zijn Tübinger school.

Deze nieuwe ideeën, die een verantwoording van het Christendom voor de moderne mens wilden zijn, konden in Nederland niet lang onbekend blijven. De man, die hier de invoerrechten voor de moderne gedachte heeft betaald, was C. W. Opzoomer². Hij stond voor de ruïne van het Christendom, door de historische kritiek achtergelaten. Er viel niet meer te denken aan een reconstructie van het oorspronkelijke Christendom uit de geschiedenis. Heel dat verleden lag verward in een onoplosbaar complex van historische feiten en religieuze phantasieën. Wat was bij deze afbraak van al het oude nu nog de waarde van het Christendom? Kwam met het verleden, dat men als een noodzakelijke concessie aan de kritiek moest prijsgeven, niet heel het

² De betekenis van Opzoomer voor het wijsgerig en theologisch denken in Nederland kan men pas in zijn ware verhouding zien, als men hem plaatst in het milieu van de sterk-geïsoleerde wetenschappelijke belangstelling in die dagen. „Hoe stond het echter met Schleiermacher's invloed hier te lande? Gemakshalve kunnen wij het antwoord onderbrengen bij dat op de vraag van wijder strekking: wat leerde men hier kennen en nam men over van de gedachtenwereld der mannen van het Deutsche Idealisme en der Romantiek, van Kant en de wijsgeeren der klassieke periode, van Herder en Schleiermacher? Wat boven in 't bijzonder ten aanzien van Lessing's invloed hier te lande werd opgemerkt, geldt ook hier: hij was uiterst gering. Teekenend voor de geringe belangstelling die de groote Deutsche denkers hier vonden, is Hofstede de Groot's mededeeling uit latere jaren, dat hij, als student ronddwalende op de Groningsche universiteitsbibliotheek, daar Herder als het ware ontdekte", LINDEBOOM, *Geschiedenis*, II, 49—50. Vgl. P. HOFSTEDE DE GROOT, *De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid*, Groningen 1855, 16, 27.

Christendom op de helling te staan? Opzoomer voltrok de wending, radicaal. De moderne mens behoeft geen rechtvaardiging van buiten voor zijn godsdienstige gevoelens. Dat antwoord ligt in hemzelf, in zijn eigen geest. De titel van zijn inaugurale rede te Utrecht: *De Wijsbegeerte den mensch met zichzelf verzoenende*³ hield een program in: het bewijs voor de waarheid van zijn godsdienst moet de mens niet zoeken langs historische weg, noch in de bevrediging van zijn gevoel, maar in de beoefening van de wijsbegeerte, in het getuigenis van zijn rede. En daarbij gaat het niet om de waarheid van het Christendom. De Duitse filosofie had hem afgeleerd het Christendom te zien in zijn bovennatuurlijke gestalte, ver heven boven al het tijdelijke. De kritiek had zelfs zijn unieke historische plaats onder de godsdienstige vormen aan het wankelen gebracht. Het was nog slechts een van de vele openbaringsgestalten van de eeuwige Geest. Niet om de historische Christus was het de wijsbegeerte te doen, maar om de eeuwige Christus. En deze vond de mens in zijn eigen geest. Het goddelijke stond niet als iets supernatureels buiten de mens, doch het openbaarde zich in de mens. Er lag geen grens meer tussen eigen denken, willen en voelen enerzijds en de stem van God in hart en geweten anderzijds. Geen onderscheid was er meer tussen heilig en profaan, doch eenheid van het goddelijke en het menselijke, waarbij ieder ingrijpen van God in deze wereld weg viel⁴. De kern van Opzoomers filosofie laat zich in drie stellingen samenvatten: het redelijk denken de weg tot de Godskennis; het Christendom als moment opgenomen in het geheel der godsdienstgeschiedenis; panentheïsme: al het eindige is de openbaring van het oneindige, van het goddelijke⁵.

De eerste moderne mens had zich in Nederland aangediend. Doch hij was nog niet welkom. Fel bestreden stond Opzoomer alleen. Ook zijn twee voornaamste tegenstanders J. H. Scholten en J. J. van Oosterzee hadden Strausz gelezen. Ook zij worstelden met de vraag, waar de diepste grond voor de zekerheid van hun geloof lag sinds de kritiek de historische fundamenten van het Christendom had ondergraven. Doch zij konden niet met Opzoomer op weg gaan. In de bestrijding van deze „apostel van het ongeloof” vonden zij elkaar in een naar Schleiermacher georiënteerde filosofie: de waarheidsgrond ligt in de bevrediging, die het Christendom geeft aan het gevoel. „Dit zijn ervaringen des Christelijken levens, voor den Christen even zekere en onomstootelijke innerlijke daadzaken, als de uitwendige verschijnselen, die hij met het oog der zinnen waarneemt. Christelijke ervaring, de laatste

³ C. W. OPZOOMER, *De Wijsbegeerte den mensch met zichzelf verzoenende*, Leiden 1846.

⁴ K. H. ROESSINGH, *Het Modernisme in Nederland*, Verzamelde werken, Dl IV, 231–385, Arnhem 1927, 284–285.

⁵ K. H. ROESSINGH, *De Moderne Theologie in Nederland, Hare voorbereiding en eerste periode*, Verzamelde werken, Dl I, 7–182, Arnhem 1926, 83.

grondslag des Christelijken geloofs, ziet daar onze innerlijkste overtuiging”⁶. Deze ervaring werd door hen uit de subjectief-individuele sfeer gegeven door ze te beschouwen als het getuigenis van de H. Geest.

Doch Opzoomer sloeg toe: zelfs al geeft het Christendom ons volle bevrediging, daarmee heeft het zijn waarheid nog niet bewezen. Het kan zich nimmer rechtvaardigen voor het altijd-wisselend, tot oordelen onbevoegde gevoel, dat zowel in waarheid als dwaling voldoening kan vinden, doch alleen voor het redelijk denken. Zijn tegenstanders heeft hij de wapenen één voor één uit handen geslagen, totdat zij weerloos stonden voor de keuze: vluchten of capituleren. Van Oosterzee trok zich terug op het traditioneel-historisch bewijs van de betrouwbaarheid der Evangelieën als de enige weg, waarlangs de waarheid van het Christendom kan worden aangetoond. Scholten capituleerde, echter niet zonder lang tegenstand te hebben geboden en ten slotte niet onvoorwaardelijk. Hij zag de onoverbrugbare tegenstelling tussen Opzoomers anti-supranaturalisme en het bijbels Christendom. Hij was echter te modern om Opzoomers antwoord zonder meer af te wijzen. Hij zou het Christendom met de moderne mens verzoenen door het redelijk denken tot de enige weg te verklaren, waarlangs de mens tot God komt. Hier bleek, dat Opzoomer en Scholten niet alleen negatief, in hun afwijzende houding ten opzichte van het historische bewijs voor de waarheid van het Christendom, door de Duitse kritiek waren beïnvloed, doch ook positief. Bij de opbouw van hun systeem hebben zij, wellicht sterker dan zij zichzelf bewust waren en hebben willen toegeven, de invloed ondergaan van de filosofie van Hegel.

Tegenover Opzoomer echter heeft Scholten altijd deze restrictie gehandhaafd: alleen de innerlijk-reine mens kan zich deze Godskennis verwerven. Immer heeft hij het Testimonium Spiritus Sancti, het getuigenis van de H. Geest, nu van de gevoelssfeer naar het gebied van het redelijk denken overgebracht, vastgehouden. Alleen de Geest Gods kan ons hart reinigen voor een zuiver verstandelijke kennis van God. Daarom is volmaakte Godskennis slechts mogelijk in de geheel-reine Christus.

⁶ J. J. VAN OOSTERZEE, *Proeve over den tegenwoordigen toestand der Apologetische Wetenschap en hare wenschelijke ontwikkeling in onze dagen*, Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie 1 (1845) 55, geciteerd bij ROESSINGH, *De Moderne Theologie*, 73. — „Nos igitur, ubi Spiritus Sancti testimonium dicimus, ex Christi ipsius sententia hoc volumus, doctrinam Christianam omnemque Christi institutionem, ut cernitur Evangelistarum et Apostolorum scriptis, per ipsam Spiritus Divini, unde manavit, efficacitatem, suae et veritatis et vero divinae originis in se ipsa habere probationem, ut fieri non possit, quin ejus divinitatem persentiat, quicumque ad verum et divinum agnoscendum et suscipiendum est idoneus”, J. H. SCHOLTEN, *Oratio de religione christiana suae ipsa divinitatis in animo humano vindice*, Lugduni - Batavorum 1843, 6—7.

In Scholten heeft Opzoomer een van de voornaamste voorvechters van de Moderne Richting gewonnen. Bij de aanvang van zijn theologische studies voelde Scholten zich sterk getrokken tot de Groningers⁷. Door de rusteloze kritiek van Opzoomer tot nadenken gebracht, heeft hij zich ontwikkeld tot de Vader van de moderne theologie. Rond 1846 heeft hij het uitgangspunt van zijn latere theologie gevonden. Deze zal hij ten slotte neerleggen in zijn *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, waarvan de eerste druk verscheen in 1848. De autonomie van de menselijke rede, waarin hij de onmiddellijke Openbaring van God beluisterde, moest hem op gespannen voet brengen met de orthodoxie. De periode, waarin men zich de onverzoenlijke tegenstelling van het moderne denken en de traditionele opvatting van het Christendom bewust werd, is aangebroken. De moderne theologie zal moeten afrekenen met al het supranaturele in de religieuze opvattingen en inzichten en ze alleen funderen op het getuigenis van God in de menselijke geest, niet om de helpende hand te bieden aan de afbraak van de christelijke godsdienst, maar om deze te behouden voor de moderne mens.

In zijn hoofdwerk heeft Scholten de grondbeginselen van de leer der Nederlandse Hervormde Kerk willen geven. Deze grondbeginselen omvatten een formeel en materieel principe⁸. Het eerste heeft betrekking op de vraag: hoe komt de mens tot de waarheid? Het bestaat uit het getuigenis van de H. Geest in de mens⁹. Het tweede betreft de vraag: welke is de waarheid, waarin de Hervormde Kerk haar bijzonder karakter heeft uitgesproken en welke daarom als het leidend beginsel van haar dogmatiek moet worden beschouwd? Deze fundamentele waarheid wordt gevonden in „de erkenning

⁷ J. H. SCHOLTEN, *Herdenking mijner vijf en twintigjarige Ambtsbediening*, Leiden 1865, 12. — J. H. SCHOLTEN, *Afscheidsrede bij het neerleggen van het Hoogleeraarsambt*, Leiden 1881, 12. — T. CANNegiETER, *De Moderne Richting*, Baarn 1908, 19–20. — TH. L. HAITJEMA, *De richtingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Wageningen 1934, 37–38.

⁸ J. H. SCHOLTEN, *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*⁴, DI I, Leiden 1870, 5.

⁹ „Gaet men in zuiver historische dingen af op de getuigenis van anderen, den Christen staat op het gebied van den godsdienst eene hoogere getuigenis ten dienste, de getuigenis namelijk van God, niet eene zoodanige, welke God vóór eeuwen heeft afgelegd en die door eene reeks van menselijke getuigen, door de tweede of derde hand, wordt overgebracht, maar eene getuigenis van God in het verstand en het hart der geloovigen zelve. . . . Deze geloofsgrond heet in de Schrift de getuigenis des H. Geestes, omdat zij de getuigenis is van des Christus zelfbewustheid, van zijn eigen denken en gevoelen, van zijne rede en zijn geweten, zooals die in de gemeenschap met Christus door den H. Geest gereinigt zijn”, SCHOLTEN, *De leer*, I, 166–167. — Vgl. aantekening 41.

van Gods volstreckte opperheerschappij, inzonderheid van zijne vrije genade in Jezus Christus als de eenige grond der zaligheid”¹⁰.

Wat vooreerst het materieel beginsel van de leer der Nederlandse Hervormde Kerk betreft, Scholten gaat uit van de mogelijkheid der natuurlijke Godskennis uit de schepping¹¹. Vanuit de ervaringskennis van de hem omringende wereld, de geschiedenis en zijn eigen geestelijke natuur kan de mens door de causaliteitsredenering komen tot de kennis van de eerste veroorzakende oorzaak, die, verbonden met het begrip persoonlijkheid, God genoemd moet worden. Uitgangspunt van deze Godskennis is de teleologie: de doelmatigheid, de innerlijke doelstreving in al het geschapene. De orde in deze wereld, de veelheid en verscheidenheid van al het individuele, dat een eigen doel nastreeft zonder ooit de eenheid blijvend te verstoren, moet een onverklaarbaar raadsel blijven, indien de mens achter dit alles geen ordenend verstand ontdekt, een alles beheersend scheppingsbeginsel. De eeuwig-onveranderlijke herhaling der natuurwetten is voor de religieuze mens de weg, waarlangs zijn rede doordringt tot God. Natuurwet en werkzame kracht Gods zijn voor hem identiek. „Het begrip God in zijne hoogste algemeenheid is het begrip van de absolute oorzakelijkheid”¹².

Als God het leven is van al wat leeft, de souvereine oorzaak, van wie alles afhankelijk is in zijn en zo-zijn, dan kan Hij geen ogenblik gedacht worden zonder een volkomen aan zijn wezen beantwoordende werkzaamheid. Deze oorzaak en zijn werking zijn volstrekt adaequaat. Overeenkomstig zijn wezen kan God daarom niet anders dan noodzakelijk handelen, daar Hij niet enkel wil is, maar het actieve, eerste en enige beginsel van al wat is. Hij realiseert in zijn schepping, ook in de zelf-denkende en zelf-willende mens, zijn eeuwige ideeën¹³.

Deze determinerende scheppingscausaliteit is nauw verbonden met het monisme van Scholten. Als het begrip oorzaak niet toelaat de eerste oorzaak

¹⁰ SCHOLTEN, *De leer*, II, 9.

¹¹ „Overeenkomstig de uitspraken van de H. Schrift erkent de Hervormde Kerk tegenover het Socianisme het bestaan eener natuurlijke godskennis. Het orgaan of het vermogen dier godskennis is de rede; de bron waaruit zij geput wordt, is de natuur in haren ganschen omvang”, SCHOLTEN, *De leer*, I, 270. — De zintuigen kennen steeds het veranderlijke, terwijl „de rede in de waargenomene verschijnselen zamenhang, éénheid, onveranderlijke wet, harmonie erkent, en zoo door het zichtbare kleed der natuur leert door dringen tot het onzichtbare wezen, leven, kracht, orde, wijsheid, in één woord tot God”, J. H. SCHOLTEN, *De vrije wil, kritisch onderzoek*, Leiden 1859, 332.

¹² SCHOLTEN, *De vrije wil*, 340.

¹³ „De inhoud nu dier goddelijke openbaring kan, uit den aard der zaak, niet minder volkomen zijn dan God zelf”, SCHOLTEN, *De leer*, II, 199–200. — *De vrije wil*, 334. — A. M. BROUWER, *De Moderne Richting, Een historisch-dogmatische studie*, Nijmegen 1912, 30. — HERDERSCHEE, *De modern-godsdienstige richting*, 260.

te denken zonder een adaequate werking, dan moet de wereld gezien worden als de zelfopenbaring Gods, waarin Hij de volheid van zijn goddelijk wezen uitstort. Tegenover de abstractie van de dualistische metaphysiek, die het Godsbestaan uit deze wereld afleidt, kent de empirische wetenschap slechts „een universum, waarin eeuwige kracht, leven, geest, werkzaam zijn als de openbaring van het Alleen of van God, een universum, waarin wat stof genoemd wordt de zicht- en tastbare en dus empirisch waarneembare openbaring is van het leven of van den absoluten geest”¹⁴. God als werkzame geest vertoont zich in zichtbare vormen. Hij is wel onderscheiden van deze wereld als zijn openbaring, maar niet gescheiden, wel transcendent, maar tegelijk immanent tegenwoordig in iedere gestalte en werking, die wij in de natuur en de geschiedenis waarnemen. God en wereld dienen beiden gehandhaafd te worden, doch niet als twee heterogene, tegenovergestelde grootheden, maar als de eenheid van het zich openbarende eeuwige wezen en datgene, waarin het zich openbaart.

Dit bedoelen wij als wij zeggen, dat God liefde is: het behoort tot zijn wezen zich als de persoonlijke, zichzelf-bewuste liefde van eeuwigheid uit te drukken in alles wat Hij schept, maar vooral in de mens, die in de hoogste graad aan Hem verwant is en daarom voorbestemd om zijn beeld in volkomen reinheid en heiligheid in zich te dragen.

Dit is Gods souvereiniteit in volstrekte zin over de mens, die zijn leven niet langer laat leiden door zijn eigen willend ik, maar zich gedreven weet door Gods Geest, die in hem woont. De vrije wil als de uiting van het zelfwillen-doen in het stadium van de menselijke onvolmaaktheid, waarin hij slaaf is van zijn lagere vermogens, van de wereld en de omstandigheden buiten hem, moet worden opgeheven om God alles in allen te laten worden. Dit toch is het doel van Gods schepping, dat de oneindige verscheidenheid van al het individuele de volmaakte openbaring van zijn wezen wordt. De tot geestelijke autonomie opgeleide mens zal God als de determinerende macht van al zijn willen en handelen toelaten. Zo was het ook in Christus, het ideaal van alle mensen. Hij kon niets anders willen, niets anders begeren dan wat God wilde. „Het wezen der ware godsdienst bestaat, volgens Jezus, in de onverdeelde liefde tot God, en dien ten gevolge in de volkomen onderwerping van den menschelijken wil aan God en in verloochening van elke magt, die in den zinnelijken mensch tegen God zich aankant, m.é.w. de godsdienst is het zelfbewuste leven en werken in geheele afhankelijkheid van God, de hoogste openbaring van het leven en den geest van God in den mensch en als zoodanig het leven der ware zedelijke vrijheid”¹⁵.

¹⁴ SCHOLTEN, *De vrije wil*, 390–391. — BROUWER, *De Moderne Richting*, 46–47.

¹⁵ SCHOLTEN, *De leer*, II, 26. — „De ware godsdienst onderstelt afhankelijkheid van God, maar niet in den vorm van lijdelijkheid of van mechanische bewerking door eene

Een godsdienst daarom, die zich voor het redelijk denken zal weten te rechtvaardigen, kan in God slechts een wezen zien, tot wiens natuur het behoort zich te openbaren. Hieruit volgt, dat deze scheppende activiteit van God niet kan begonnen zijn met de tijd, doch eeuwig moet zijn als zijn wezen. De vrucht van deze eeuwige werkzaamheid is niet een abstract idee, een wereldplan, waarnaar Hij eens alles zou scheppen, maar een eeuwig levend, werkzaam wereldidee, dat in het Oude Testament Geest of Wijsheid wordt genoemd, in het Nieuwe Testament Logos of Woord, de grond en de oorzaak van de zichtbare wereld. Zichzelf van eeuwigheid in de Logos aanschouwend, geeft God uit de kracht van zijn wezen het aanschijn aan een wereld, d.i. de Logos als de adaequate uitdrukking van God openbaart zich in de mens, in de natuur en in de geschiedenis. Zijn volle heerlijkheid manifesteerde Hij echter in Jezus Christus. „Het goddelijk denken, dat met de eeuwige wereldidé ook de oorspronkelijke idee des menschen omvat, is op het gebied der menschheid in Jezus Christus werkelijkheid geworden”¹⁶. In Hem is de Logos vlees geworden om heel het menselijk geslacht om te vormen tot het beeld van de ideale mens, die van eeuwigheid in Gods Geest bestaat.

Wordt de Logos voortgebracht, dit betekent niet, dat Hij een zelfstandig, persoonlijk bestaan krijgt naast of tegenover God. God heeft de Logos niet eenmaal gegenereerd, doch Hij brengt Hem eeuwig voort. Vader en Logos of Zoon zijn niet twee tegenover elkaar staande personen, maar een en hetzelfde goddelijk wezen, dat zichzelf genereert. Evenmin kan aan de H. Geest een zelfstandig bestaan worden toegekend, daar de Geest slechts een andere naam is voor de Logos. „De triniteitsleer, in hare wording het gevolg van een willekeurig mechanisch naast elkander stellen van twee vormen, waarin het denkbeeld van Gods betrekking tot de wereld werd uitgesproken, opgevat als een drieëenig objectief bestaan van God, volgens drie innerlijke levensmomenten in het Goddelijk Wezen, heeft voor de regtbank van het speculatieve denken geen waarde, vindt geene indicatiën in de religieuze bewustheid van den mensch en wordt als zoodanig nergens in de Schrift geleerd”¹⁷.

Door de komst van Christus is het goddelijke in de volmaakt menselijke vorm op deze aarde verschenen. Zoals nergens in de schepping is er ook in

hoogere magt van buiten, maar in dien vorm, waarin eigene kracht als eene den mensch inwonende kracht van God, het zelfwerkzame denken en werken als innerlijke openbaring, roeping en trekking Gods beschouwd wordt”, SCHOLTEN, *De vrije wil*, 254–255.

¹⁶ SCHOLTEN, *De leer*, II, 204–205.

¹⁷ SCHOLTEN, *De leer*, II, 227–228. — „De ééne ondeelbare zelfbewustheid van God laat dus geene meerderheid van personen, d.i. zelfbewustheden in God toe, maar in het ééne, persoonlijke opperwezen wordt meer dan ééne wijze van bestaan, b.v. God als subject en God als object erkend”, II, 222.

Hem geen onderscheid of tegenstelling tussen God en mens, tussen een goddelijke en menselijke natuur, maar de volmaakte harmonie van een God-menselijke eenheid. „God woonde en was in Christus, zóó als de Oneindige kon wonen en werkzaam zijn binnen de grenzen van de menselijke natuur . . . d.i. in zoover de menselijke natuur voor de opname van God de vatbaarheid bezit”¹⁸. Ook Hij heeft de strijd van iedere mens tegen zonde en wereld gekend en eerst langzaam zijn geest gevoerd tot de heerschappij over al het lagere in Hem. Hij onderscheidt zich slechts van andere mensen in zover de zonde nimmer macht over Hem had en Hij in deze strijd nimmer is gevallen¹⁹. Door de goddelijke aanleg van de mens zo tot volmaakte uitbeelding te brengen in zijn leven heeft Hij volkomen beantwoord aan de bestemming van de mens: het beeld van God te zijn. In Hem heeft de Godheid zich in zijn volheid geopenbaard.

Om dit in hem verwerkelijkt God-menselijke ideaal is Hij door God aan deze wereld gegeven, opdat Hij door zijn voorbeeld de mensen zou vormen en innerlijk gelijk maken aan zichzelf en daardoor aan God²⁰. In iedere mens moet door Christus-navolging de allesbeheersende gedachte van het eerste christendom waarheid worden: Gods Zoon is daartoe mens geworden om de mens te vergoddelijken, om hem deelachtig te maken aan de goddelijke natuur. Echter niet alleen door zijn voorbeeld van de tot volkomen zedelijke vrijheid gekomen mens volbrengt Christus deze taak, Hij is ook de grond en de reden van de aanneming van alle mensen tot kinderen van God. Alleen om Hem rechtvaardigt God de zondaar. Door gemeenschap met Hem is in de mens de reële mogelijkheid, dat de goddelijke aanleg, die in Christus tot de hoogste volmaaktheid is opengebloeid, ook in hem geactualiseerd zal worden. Christus leeft in hem, krijgt in hem een gestalte en daarom neemt God hem aan als zijn kind²¹.

Zo staat Christus niet geïsoleerd van het menselijk geslacht. Hij is door zijn plaatsvervangend lijden en sterven niet de middelaar tussen God en de mensen. Hij staat midden onder hen als het ideaal van de volmaakte mens, opdat ook zij zullen worden wat Hij is, opdat zij zelfstandig die levensvolmaaktheid in zich zullen verwerkelijken, die Hij in zijn leven had be-

¹⁸ SCHOLTEN, *De leer*, II, 394–395. — *De vrije wil*, 397.

¹⁹ „Ook de ontwikkeling van Jezus ving aan met een bloot zinnelijk natuurleven. Vervolgens brak ook voor hem de periode van de wet aan. Hij was ook zijnen ouderen onderdanig. Straks ontwikkelde in hem het zedelijk beginsel in den worstelstrijd met het zinnelijk leven in en buiten hem . . . Zoo kwam in hem het zedelijk beginsel langs trappen tot heerschappij . . . Wat Jezus van anderen onderscheidt is alleen dit, dat het bij hem in den strijd met de wereld en het zinnelijk leven nooit tot vallen kwam”, SCHOLTEN, *De leer*, II, 577.

²⁰ SCHOLTEN, *De leer*, I, 210.

²¹ SCHOLTEN, *De leer*, I, 76.

reikt²². Dit is het doel van de christelijke godsdienst: de mensen vormen tot zelfstandige dienaren van God, die de waarheid niet aanvaarden op gezag van anderen en de zedelijke vrijheid niet verkrijgen door de verlossende kracht van Christus' schuldeldgend lijden, maar Gods richtinggevend Woord in eigen geest vernemen en geïnspireerd door Christus' voorbeeld de goddelijke aanleg van hun leven tot volmaaktheid brengen.

Dit Christendom kan zich voor de wetenschap rechtvaardigen, ook al zou het de historische figuur van Christus eens voor de kritiek moeten prijsgeven. Indien immers de godsdienst staat of valt met een historische persoon, waarin bestond dan voor Christus dit ideaal? Hij had niets anders dan het beeld, dat zijn eigen geest Hem als het doel van zijn leven voor ogen stelde. Zijn roeping nu was het de geest van zijn volgelingen tot dezelfde geestelijke autonomie op te leiden. Zijn persoon treedt hier geheel op de achtergrond. In het Christendom gaat het uitsluitend om de geest, de beginselen van Christus als lichtgevend voorbeeld voor het menselijk volmaaktheidsstreven²³.

Vorming van de moderne, geestelijk autonome mens, dat heeft Scholten gezien als het wezen van het Christendom. Christendom en humaniteit waren voor hem één²⁴. De stoffelijke en geestelijke wereld zijn geschapen om de ideale mens, die van eeuwigheid als de Zoon van God leeft in Gods Geest, te realiseren en in hem de volheid van Gods wezen binnen de grenzen van de menselijke mogelijkheden uit te storten²⁵. Hij is het doel van de schepping

²² „Christus is de Hoogepriester, wiens leven en sterven, als offerande der ware gehoorzaamheid en der volmaakte toewijding des levens aan God, onze rechtvaardiging voor God is; maar niet, opdat de Christenen in het door hem gebragte offer, als eene zaak, die buiten hem om, in hunne plaats, geschied is, berusten zouden, maar opdat, gelijk Christus de ware, geestelijke Hoogepriester is, zoo ook zij zelve gevormd en verheven zouden worden tot priesters Gode zijnen Vader, om, met hem vereenigd, ook zelve Gode te leven zooals hij Gode geleefd heeft en, stervende, der zonde te sterven, zoo als Christus der zonde gestorven is, d.i. stervende gezegevierd heeft over de magt der zonde, en daardoor voor altijd van hare aanvallen ontheven is”, SCHOLTEN, *De leer*, I, 398.

²³ „De godsdienst, door Jezus gesticht, is niet de ware godsdienst, omdat hij ze gesticht heeft, maar zij zou waar en goddelijk in zichzelf zijn, al had zij ook een anderen historischen oorsprong, dan waaruit zij in de Schriften des N.T.'s wordt afgeleid”, SCHOLTEN, *Afscheidsrede*, 24. — *De leer*, I, 266—267. — J. H. SCHOLTEN, *Strausz en het Christendom*, Theologisch Tijdschrift, 7 (1873) 268—269. Het Theologisch Tijdschrift wordt in het vervolg geciteerd als T.T.

²⁴ „Het leven van Jezus' geest in de menschheid, ziedaar het streven der beteren in onzen tijd, waarvan het eindresultaat zal wezen: Christendom en ware humaniteit zijn één”, SCHOLTEN, *Strausz en het Christendom*, 286.

²⁵ „In Gods eeuwige voorkennis bestaat de mensch als Zoon van God, als het beeld des Onzienlijken, als de eerstgeborene aller schepselen, als de drager der volheid Gods. De mensch, zooals hij in zijne volle grootheid, als het beeld Gods in het wezen Gods, en

in zover alles in deze wereld door God zo is geordend, dat de verwerkelijking van dit ideaal mogelijk werd. In Christus heeft dit beeld van God zijn meest volmaakte uitdrukking gevonden, doch niet alleen om Hem werd alles geschapen, maar om heel de mensheid tot deze perfectie te brengen. Ook Christus staat als voorbeeld in dienst van het grote scheppingsplan Gods: de vorming van de geestelijk-zelfstandige mens als het beeld van God.

Deze vorming voltrekt zich echter geleidelijk. De ontwikkeling van de mens begint met het zuiver natuurlijk leven. In dit stadium bevindt de mens zich in een animale toestand, waarin hij zich evenals het dier verlustigt in het ongeremd uitleven van zijn zinnelijke, zelfzuchtige neigingen. Hij heeft nog geen zedelijk bewustzijn, geen begrip van zonde. Uit de wanorde echter, die hieruit ontstaat, groeit bij de besten onder de mensen het verlangen naar een wet, naar een uitwendig gezag, dat in staat zal zijn de blinde hartstochten in te tomen en de mens te wennen aan orde en regelmaat. In deze wettelijke periode doet de mens het goede niet uit een innerlijke zedelijke dwang, maar uit vrees voor straf en omdat hij de afwijking van de wet erkent als de verstoring van de noodzakelijke orde in de gemeenschap. In deze toestand van geestelijke onmondigheid gelooft hij, niet voorgelicht door zijn eigen rede, maar op gezag van mensen, die hoger staan dan hij, daar hij nog niet in staat is zelf de waarheid te aanschouwen²⁶. Op die hoogte stond de godsdienst van het Oude Verbond²⁷. In de mens, die leeft onder de wet en haar weldaden ervaart, ontwaakt nu langzaam het inzicht in en het verlangen naar het zedelijk goede, niet meer omdat de wet het voorschrijft, maar om het goede zelf. In dit stadium van geestelijke autonomie heeft zijn geest de leiding van zijn leven overgenomen. Hij voelt de wet als een heteronome macht, die zijn ware zedelijke vrijheid belemmert. Ook al zal in de strijd van de geest tegen het vlees het lagere hem nog vaak overheersen, toch verkeert hij niet langer in de onmogelijkheid op te staan zoals in de zuiver natuurlijke staat. Evenmin zal de dreiging van de wet met haar straf hem nog kunnen dwingen zich uit zijn val op te richten. Vrijwillig keert hij zich van het verkeerde af in het diepe bewustzijn van zijn hoge bestemming en uit smart, dat hij nog niet is die hij behoort te zijn en naar aanleg worden kan. Is de mens eenmaal zover gekomen, dan staat de weg voor hem open naar de volkomen heerschappij van zijn geest en de verwerkelijking van het beeld van God, dat in hem sluimert²⁸. De hoogste menselijke volmaaktheid is die van de volstreckte zedelijke vrijheid.

in Gods aanschouwing vóór al het geschapene van eeuwigheid bestaat, is de grond der schepping, om wien en met het oog op wien, God beide, de zichtbare en geestelijke wereld schiep", SCHOLTEN, *De leer*, II, 64–66.

²⁶ SCHOLTEN, *De leer*, II, 574–575. — *De vrije wil*, 359.

²⁷ SCHOLTEN, *De leer*, I, 365.

²⁸ „Zoo gaat de ontwikkeling des menschdoms uit den natuurstaat, door de periode

Deze vrijheid bestaat niet in de mogelijkheid van willen of niet-willen, van dit of dat willen ²⁹, doch materieel in het vermogen om ongehinderd zijn aanleg te realiseren, formeel in de zelf-bepaling.

Een slinger is vrij, wanneer hij door niets wordt gehinderd om zich naar zijn aard te bewegen. Een plant kan zich vrij ontwikkelen, als zij niet door ongunstige omstandigheden wordt belemmerd om uit te groeien tot die hoogte en omvang, die in haar aanleg ligt opgesloten. Zo is een mens vrij, wanneer hij noch innerlijk, noch uiterlijk wordt beperkt om te zijn wat hij als mens kan zijn ³⁰. In de natuurlijke toestand is de mens niet vrij, omdat hij niet anders kan leven dan het dier. Onder de wet is hij niet vrij, omdat hij doet wat een uitwendige macht hem voorschrijft. Waarlijk vrij is hij pas, wanneer de geest zozeer de hartstochten onder zijn heerschappij heeft, dat de erkenning van het ware en goede de enige norm wordt voor zijn leven en handelen. Dan pas is de mens wat hij naar aanleg als zedelijk wezen moet zijn.

Doch deze vrijheid is tevens noodzakelijkheid. Zoals de slinger, wanneer hij niet wordt vastgezet, noodzakelijk beweegt, zoals de in haar ontwikkeling ongehinderde plant noodzakelijk uitgroeit, zo doet de erkenning van het ware en goede de zedelijk vrije mens noodzakelijk handelen. Hij doet het verkeerde niet meer, niet omdat hij het niet wil, maar omdat hij het niet willen kan. Hij wordt volkomen bepaald, niet door een innerlijke begeerte, niet door een uiterlijke dwang, maar door zijn eigen geest, door zichzelf. Deze zelf-bepaling is het wezen van de zedelijke vrijheid ³¹.

Waar de mens nog niet tot deze zelf-bepaling kan komen en hij de eisen van zijn zinnelijke natuur nog moet inwilligen, waar de mens dus nog niet is

der wet, tot de periode der zondebewustheid en van strijd voort, ofschoon niet overal op dezelfde wijze, met dezelfde snelheid en in dezelfde verhouding. Eindelijk is de geest geheel ontwikkeld, en de mensch, die in den laagsten toestand, als een hulpeloos kind, niet kon opstaan, kan nu, volwassen geworden en door den strijd geoefend, niet meer vallen", SCHOLTEN, *De vrije wil*, 361.

²⁹ „Een vrijheid in de vorm van vrije wil of willekeur als stond het aan den mensch, om in een bepaald oogenblik des levens iets te willen of niet te willen, zóó of anders willen, kent de Apostel niet en heeft er zelfs geen woord voor", SCHOLTEN, *De leer*, II, 104.

³⁰ „Vrijheid noemen wij dus dien toestand van volkomenheid, waarin een wezen door niets belemmerd wordt zijn aanleg te verwezenlijken", SCHOLTEN, *De vrije wil*, 78.

³¹ „Willen is zelfbepaling, het besluit om hetgeen het verstand mogelijk acht, of de rede bij hoogere ontwikkeling goedkeurt, uit te voeren. Ontbreekt elk verstandelijk of zedelijk overleg, dan weet men niet wat men wil, men wordt door verschillende overwegingen geslingerd, men is besluiteloos en doet in het eind dat, waartoe men door toevallige omstandigheden, het gezag van anderen of de indruk van het oogenblik, bepaald wordt. . . . In dit vermogen der zelfbepaling of van de wil, gegrond op eene verstandelijke of redelijke keus, bestaat de vorm der menselijke vrijheid. Vrij zijn is willen", SCHOLTEN, *De vrije wil*, 93. — *Afscheidsrede*, 30—31.

wat hij naar zijn aanleg moet zijn, daar bestaat die toestand van onvolmaaktheid, die wij zonde noemen. Deze toestand is even noodzakelijk als de zondige daden, die er uit voortkomen. Het is immers geheel volgens Gods plan, dat de mens zich slechts langzaam ontwikkelt. De nog onvolmaakte mens kan geen zedelijk volmaakte daden stellen. Bij dit onvermogen is er geen sprake van schuld, daar ieder zondebewustzijn ontbreekt. „De zonde verbreekt dus de objectieve wereldorde niet. Is zij bloote uiting van het dierlijk leven bij nog niet ontwaakte zedelijkheid, dan heeft zij in de schepping hare plaats nevens alle andere uitingen van het dierlijke leven”³². De erfzonde vindt daarom haar oorsprong niet in een uit slechtheid vrijwillig gekozen daad van de eerste mens, maar is het natuurlijk gevolg van de ontwikkeling, die de mens moet doormaken. Zo alleen ook is de algemeenheid der erfzonde te verklaren: iedere mens begint zijn bestaan in louter natuurlijke toestand.

De zonde is dus in haar wezen een negatief begrip: een toestand van niet zijn hetgeen de mens naar aanleg moet zijn. Zij bestaat dus niet objectief, is geen zijn, maar een niet-zijn. Een mens, in wie het zedelijk bewustzijn is ontwaakt, constateert, dat het ideaal en de werkelijkheid in hem niet overeenstemmen. Dit niet-overeenstemmen ervaart hij dan als zonde, in zover deze ervaring voor hem oorzaak wordt van droefheid en smart. Zij is een geheel subjectief, menselijk verschijnsel, dat naar zijn zedelijke aard voor God niet bestaat. In de hoogste phase van de menselijke ontwikkeling, waarin de geest de volledige heerschappij heeft over alle neigingen en gevoelens, zal de zonde dan ook uitgeschakeld zijn. De volmaakte mens kan niet zondigen³³. „Zoo is de zonde volkomen begrijpelijk in eene wereldorde, waarin het leven en de heerschappij des geestes niet op eens, maar langs trappen uit den natuurstaat te voorschijn komen”³⁴.

Van schuld blijft in deze opvatting der zonde niet meer over dan dat de

³² SCHOLTEN, *De vrije wil*, 362. — „De zonde is volgens Jezus een natuurlijk en noodzakelijk, maar tevens tijdelijk verschijnsel in de ontwikkeling der menschheid”, *De leer*, II, 42.

³³ SCHOLTEN, *De vrije wil*, 87. — „Wat voorts de zonde betreft, leerde ik inzien, dat, bijaldien de wet der ontwikkeling niet slechts op de natuur, maar ook op het menschelijk leven, op voorgang van Leibniz, door Herder, Lessing en na hen door Hegel terecht was toegespitst, dan ook de zonde geacht moet worden hierin haren grond te hebben, dat, vóór en aler de geest tot heerschappij geraakt, het zinnelijk leven noodwendig en in meerder of minder mate de overhand moet behouden, om eerst langzaam voor redelijke kracht en redelijke vrijheid plaats te maken. Ik verstond . . . , dat de zonde, in plaats van iets positiefs te zijn, voor een negatie moest gehouden worden, d.i. voor een nog niet zijn van hetgeen de mensch is naar aanleg en bestemming”, SCHOLTEN, *Afscheidsrede*, 30. — *De leer*, II, 422. — HERDERSCHÉE, *De modern-godsdienstige richting*, 304. — LINDEBOOM, *Geschiedenis*, II, 101.

³⁴ SCHOLTEN, *De vrije wil*, 363.

mens een zedelijke plicht heeft om aan zijn ideaal te beantwoorden en het goddelijk idee van de mens in zijn leven te verwerkelijken. Aan deze „schuld” kan hij niet onmiddellijk voldoen, doch het moet zijn voortdurend streven zijn om door vorming van zijn geest steeds meer daarnaar te gaan leven. Als een uitnodigend voorbeeld staat Christus daarbij voor hem. In zijn persoon heeft Christus immers een concrete gestalte gegeven aan de mens als het beeld van God. Dit is de betekenis van de verlossing, die Hij de mensheid bracht³⁵. Hij verlost de mens niet door een plaatsvervangend lijden, maar door de morele aantrekkingskracht van zijn leven. Dat leven is de mens een zekere waarborg, dat hij de onvolmaaktheid der zonde kan overwinnen en kan worden wat Christus was.

Levensopdracht van de zedelijk vrije mens is het daarom zich zelfstandig naar Christus’ voorbeeld de kennis omtrent God en de goddelijke Openbaring toe te eigenen. Deze kennis zal zijn leven noodzakelijk tot volmaaktheid brengen.

Echter — en dit is volgens Scholten de vraag naar het formeel beginsel van de leer der Nederlandse Hervormde Kerk — hoe komt de mens tot kennis van de Openbaring?

Als Scholten zegt, dat de Hervormde Kerk de H. Schrift erkent „als de eenige kenbron en toetssteen der christelijke belijdenis”³⁶, dan dient deze uitspraak met de nodige omzichtigheid behandeld te worden. De Schrift kan de mens slechts kennis geven van het Christendom als historisch feit. Uiteraard is er geen beroep mogelijk op de Schrift voor de waarheid van de christelijke godsdienst. Immers hier staat hij voor het alternatief: of het gezag van de Schrift te bewijzen, maar dan houdt zij op de laatste grond te zijn voor het geloof, of de Schrift als laatste geloofsgrond te erkennen, maar dan de vraag: waarom aan haar en niet aan de Koran goddelijk gezag toekennen, onbeantwoord te laten³⁷. In het eerste geval is het christelijk geloof louter verstandsgeloof, in het tweede blind geloof. Beide zijn voor de moderne mens onaanvaardbaar en bewijzen, dat ieder autoriteitsgeloof zichzelf vernietigt. Bovendien, wanneer men de Schrift in het geding wil brengen, niet alleen om de historische gestalte van het oorspronkelijke Christendom te releveren, maar ook om zijn objectieve waarheid te bewijzen, dan zou men zich moeten

³⁵ „De heerlijke trekken van het Godsbeeld, die de wereld in Christus verwezenlijkt zag, zijn naar aanleg en bestemming het eigendom der menschelijke natuur, en de verlossing wordt, zoo beschouwd, in plaats van eene bloot uitwendige daad, de toenemende verwezenlijking van het ideaal der menschheid, dat de kerk in Adam geschetst heeft, maar dat eerst door Christus en door gemeenschap aan zijn goddelijk leven, volle waarheid en werkelijkheid in het mensdom verkrijgen zal”, SCHOLTEN, *De leer*, I 325.

³⁶ SCHOLTEN, *De leer*, I, 78.

³⁷ SCHOLTEN, *De leer*, I, 117.

beroepen op de historische betrouwbaarheid van de Schrift. Maar wat, nu Strausz en de Tübingers overtuigend hebben bewezen, dat het vierde Evangelie noch van Johannes, noch historisch is en dat de andere Evangeliën uit veel later tijd dateren; wat, nu van het historisch Christusbeeld alle opvattingen en meningen moeten worden afgetrokken, waarin hij een kind van zijn tijd blijkt te zijn geweest; en wat ten slotte, nu die Schrift allerlei onwaars, veel literaire inkleding, volksgeloof en aanpassing aan de toenmalige gedachtenwereld blijkt te bevatten? ³⁸.

Schriftautoriteit als garantie voor de waarheid van het geloof dient onvoorwaardelijk te worden afgewezen. Het Christendom moet niet alleen materieel hervormd worden — dit proces hebben Luther en Calvijn voltrokken —, doch ook formeel. Op historisch gebied kan men zich veilig gevoelen bij het gezag van anderen, het Christendom berust op een diepere grond. Christus heeft zich nimmer beroepen op gezag, zelfs niet op zijn eigen gezag, doch steeds heeft Hij een appèl gedaan op de gezonde menselijke rede, op de godsdienstzin en het geweten van zijn toehoorders. De Schrift wijst boven haar eigen gezag, boven het gezag van Christus uit naar de enig absolute, altijd-geldende norm voor het geloof: het getuigenis van de H. Geest in de mens. „Zij is de zelfstandige, van alle uiterlijk gezag onafhankelijke overtuiging, door de kracht der waarheid, mitsdien door God zelven, bij den mensch verwekt en in de gemeenschap met Christus versterkt, dat de christelijke godsdienst de ware godsdienst is” ³⁹. Dit getuigenis van de H. Geest is niet een bovennatuurlijke gave, die de mens op een of andere geheimzinnige manier wordt ingestort ⁴⁰, doch de natuurlijke werkzaamheid van de menselijke rede, waardoor de mens aan God verwant is en de aanleg heeft om de Geest van God, de H. Geest, als connaturele eigenschap te bezitten.

De grond van ons geloof is dus wat wij krachtens deze aanleg door eigen ervaring en denkbeid omtrent God en de goddelijke openbaring te weten komen. Dit natuurlijk rede-vermogen is echter door de zonde verzwakt. In gemeenschap met Christus wordt het evenwel gezuiverd en versterkt, zodat de zedelijk-vrije mens in staat is zelfstandig, met zijn natuurlijke krachten, deze waarheid te achterhalen. Hierin is Scholten altijd van het aanvankelijk standpunt van Opzoomer blijven verschillen. Een zedelijke factor in de ver-

³⁸ SCHOLTEN, *Afscheidsrede*, 18–19.

³⁹ SCHOLTEN, *De leer*, I, 217.

⁴⁰ Het is een „getuigenis van den menschelijken geest zelven, van rede en geweten, zooals deze, in de gemeenschap met Christus ontwikkeld en gezuiverd, uitspraken des H. Geestes worden”, niet „eene geheel bovennatuurlijke, wonderbare, verborgene en onuitsprekelijke werking, tengevolge waarvan het geloof den mensch wordt ingeblazen en ingestort”, SCHOLTEN, *De leer*, I, 202.

werving der Godskennis heeft hij altijd gehandhaafd: alleen de innerlijk-reine mens kan tot deze kennis komen. Daarom moest hij het getuigenis van de H. Geest omschrijven als „het getuigenis van des Christens zelfbewustheid, van zijn eigen denken en gevoelen, van zijne rede en zijn geweten, zooals die in de gemeenschap met Christus door den H. Geest gereinigd zijn”⁴¹.

Door deze reformatie van het Christendom heeft Scholten het doel van zijn streven trachten te bereiken: behoud van het christelijk geloof voor de moderne mens. In plaats van de rechtvaardiging van zijn geloof te zoeken in een buiten hem gelegen schriftuurlijke norm — de wankelende basis van een gezagsgodsdienst, die bij de onafwijsbare conclusies der kritiek steeds verder dreigt af te brokkelen —, zal de moderne mens de grond van zijn geloofs-zekerheid vinden in het getuigenis van zijn eigen aan God verwante geest. De ideale godsdienstige mens is de autonome, zedelijk-vrije mens, die zich door niets gebonden weet dan door de uitspraken van zijn eigen rede.

Ook niet door belijdenisgeschriften? Ofschoon een negatief antwoord logisch uit het voorafgaande zou moeten volgen, heeft Scholten steeds vastgehouden aan de stelling: „Geen Kerk zonder belijdenis”⁴². Deze uitspraak dient echter goed verstaan te worden.

Het ging Scholten niet om de leer of de leerstellingen van de Nederlandse Hervormde Kerk, maar om de grondbeginselen van deze leer: het getuigenis van de H. Geest als formeel beginsel en de souvereiniteit Gods als materieel

⁴¹ SCHOLTEN, *De leer*, I, 167. — Ondanks het feit, dat de menselijke rede als norm van de geloofs-zekerheid de plaats van de H. Schrift heeft overgenomen, noemt Scholten de Schrift de enige kenbron van het christelijk geloof in zover „elke latere ontwikkeling der waarheid, om als zuiver christelijk erkend te worden, met de uitspraken of met den geest der Schrift moet overeenstemmen, of daaruit bij wettige gevolgtrekking kunnen afgeleid worden” (*De leer*, I, 80—81). Hij veronderstelt dus, dat het innerlijk getuigenis van de H. Geest in de menselijke rede steeds met de Schrift zal overeenstemmen. Doch aan welk van beide moet voorrang verleend worden, indien blijkt, dat ze niet overeenstemmen? Scholten heeft zich dit probleem niet gesteld. Het getuigenis van de H. Geest was hem „de overeenstemming van hetgeen God volgens de Schrift in Jezus Christus geopenbaard heeft met hetgeen Hij nog door zijnen Geest openbaart aan de rede en het geweten van den mensch” (*De leer*, I, 115—116). Vindt dit simplisme zijn verklaring niet in het feit, dat bij hem de Schrift zozeer aan gezag had ingeboet, dat zij voor hem nog slechts illustratieve betekenis had? Hij citeerde haar nog slechts als zij in overeenstemming bleek te zijn met zijn inzichten (ROESSINGH, *De Moderne Theologie*, 108). Bij deze waardering van de Schrift is het bevreemdend, hoe Scholten als formeel beginsel van de leer der Hervormde Kerk stelde de erkenning van de Schrift „als de eenige kenbron en toetssteen der christelijke belijdenis” (*De leer*, I, 78). Was het in verband met heel zijn systeem en de minieme betekenis, die de H. Schrift voor hem had, niet consequent geweest dit te stellen in het getuigenis van de H. Geest? Vergelijk aantekening 9.

⁴² SCHOLTEN, *De leer*, I, 16.

beginsel. Zal de Kerk haar christelijk karakter willen handhaven, dan zal zij deze beginselen nooit mogen prijsgeven. Geen Kerk zonder belijdenis, echter geen belijdenis van een aantal definitief vastgestelde leerstellingen, maar een belijdenis van de onveranderlijke beginselen, waaruit elke tijd en elke mens naar de hoogte van hun ontwikkeling de afzonderlijke waarheden zullen afleiden. Het is niet alleen mogelijk, dat in de loop der tijden verkeerde conclusies uit deze beginselen zijn getrokken, doch het is in feite ook gebeurd. Wat de Synode van Dordrecht in de drie Formulieren van Enigheid heeft vastgelegd, kon voor die tijd gerechtvaardigd worden, doch voor de moderne mens zijn deze belijdenisgeschriften door de evolutie der wetenschap onaanvaardbaar. Bij de eerbiediging van de onveranderlijke beginselen zal hij het kritisch onderzoek de grootst mogelijke vrijheid laten uit de belijdenisgeschriften te verwijderen wat voor de moderne wetenschap geen stand kan houden.

Deze geschriften dienen dus de neerslag te zijn van hetgeen de moderne mens naar de stand van de huidige wetenschap uit de grondbeginselen van de Kerk kan afleiden. Algemeen-geldende waarheden kunnen echter uit deze beginselen niet worden getrokken. Daarom, ook al zal de Kerk voor een bepaalde tijd belijdenisgeschriften opstellen, dan kunnen deze niet verder verplichten dan tot „het wezen en de hoofdzaak”⁴³ van de daarin uitgedrukte leer. Hier kon Scholten zich beroepen op de uitspraak van de Synode van 1841, waarin zij verklaarde van de predikanten niet te eisen „de overeenstemming met *al* de artikelen en stukken der leer in de symbolische boeken voorkomende . . . maar in het algemeen *de leer*, die in dezelve voorkomt, gelijk in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde Kerk, door den Leeraar dier Kerk wil aangenomen hebben”⁴⁴. Kennelijk onder invloed van Scholten⁴⁵ wijzigde de Synode van 1854 de proponentenformule, waarbij de predikanten nu beloven, dat zij „des zins en willens zijn den geest en de hoofdzaak der leer, welke in de aange-

⁴³ SCHOLTEN, *De leer*, I, 14.

⁴⁴ Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden, 's Gravenhage, 1841, 131–132. — „In deze kerkelijke verklaring is het regt en de verplichting der wetenschap uitgesproken, om de grondbeginselen der kerkelijke leer te onderzoeken”, SCHOLTEN, *De leer*, I, 15.

⁴⁵ De Synode van 1853 zond aan de Schotse Kerken een brief, waarvan de redactie aan Scholten was opgedragen (SCHOLTEN, *De leer*, I, 45, aantekening 1). In deze brief spreekt de Synode, gevraagd naar de belijdenis van haar geloof, zich aldus uit: „Hoc igitur uno eoque immutabili fundamento quum superstructa nostra fides sit, laetamur, in mediis nostro tempore de rebus theologicis dissidiis, in confessione omnium hoc apud nos princeps manere, praeter gratiam divinam in Christo patefactam salutis fundamentum hominibus peccando miseris nullum esse, fideque in Jesu Christo eoque crucifixo reponenda unicam viam contineri, qua justificemur coram Deo”, Handelingen, 1853, 49.

nomen formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk begrepen is, getrouwelijk te handhaven" ⁴⁶.

Bij de meest ruime wetenschappelijke vrijheid, die de moderne mens moet worden gelaten, zal de erkenning van de twee grondbeginselen de geest en de hoofdzaak van de leer der Hervormde Kerk steeds garanderen. Op deze basis ook alleen zal de eenheid van de Kerk mogelijk zijn. Juist omdat de Dordtse Synode in plaats van beginselen een aantal leerstellingen in formules heeft vastgelegd en deze als Formulieren van Enigheid verplichtend heeft gesteld, is zij oorzaak geworden van het verval en de versplintering der Kerk. Zij heeft de Kerk sinds de evolutie van de wetenschap voor een schijn-alternatief gesteld, of de beginselen der Hervorming te handhaven ten koste van de belijdenis of trouw te blijven aan de belijdenis met schending van de beginselen. Het valse gewetensconflict, dat hieruit noodzakelijk moest volgen, heeft de Kerk in vele richtingen uiteengedreven en is aanleiding geworden, dat velen de Kerk als verouderd de rug hebben toegekeerd.

Doch de moderne mens staat boven dit alternatief. Verenigd op dezelfde grondbeginselen, kunnen strijdige leerstellige inzichten hem niet meer van zijn broeders scheiden. Hij zal iedereen de vrijheid laten te luisteren naar het getuigenis van Gods Geest. „De beide hoofdbeginselen blijven dus verbindend, opdat de kerk tegen onchristelijke leeringen zich vrijware, maar de toepassing en nadere ontwikkeling dier beginselen behoort thans overgelaten te worden aan het wetenschappelijk onderzoek en de gemoedelijke trouw harer leeraars en leden. Van zulk een toepassing bevat ons werk eene louter individueele proeve, wier resultaten wij aan niemand, laat staan aan de kerk, willen opdringen" ⁴⁷.

Dit woord, waarmee Scholten zijn hoofdwerk afsloot, was geen cliché-achtige bescheidenheid, nog veel minder wetenschappelijke onmacht van een opkomende theologische richting, die nog zocht naar juiste wegen, maar een principieel standpunt, dat vanaf het begin bewust was vooropgezet. De Moderne Richting had geen theologisch systeem, geen dogmatiek. Uit eerbied voor het spreken van God in het geweten en de geest van de religieuze mens werd het individualisme bewust aanvaard.

Toch vond deze roepende hier geen woestijn, waar ieder zoekend en verdwalend eigen, nog ongebaande wegen moest gaan. Scholten ging vóór en velen volgden hem, wel met eigen inzichten en opvattingen, met zelfstandig kritisch onderzoek, maar toch het licht volgend, dat hij ontstoken had. Materieel, in hun uitkomsten en conclusies, mag er tussen hem en zijn volgelingen beduidend verschil zijn, formeel, in de geest waardoor het ge-

⁴⁶ Handelingen, 1854, 271. Vgl. 85–86, 225.

⁴⁷ SCHOLTEN, *De leer*, II, 645.

heel werd gedragen, wisten zij zich één, zodat men ondanks alle verschil Scholten mag noemen de Vader van de moderne theologie. Zijn invloed op zijn volgelingen mag niet onderschat worden. Niet alleen de fascinerende aantrekkingskracht van zijn gesloten systeem, maar vooral het geestelijk klimaat, dat hij heeft geschapen, heeft hem met recht deze titel geschonken.

Dit klimaat werd bepaald door een aantal factoren, die meer als onbewezen stellingen vanzelfsprekend werden aanvaard, dan dat zij de rijpe vrucht van een uitgebouwd systeem waren. Als voornaamste dienen hier vermeld te worden: intellectualisme, anti-supranaturalistisch monisme, determinisme, evolutionisme, optimisme, autonomie van de geestelijk vrije mens.

De natuurlijke rede kent de wereld als de zelf-openbaring Gods, waar Hij zich als de werkzame kracht openbaart. In deze volstreekte eenheid — niet identiteit — van God en de wereld is geen plaats voor een van God afhankelijke oorzaak. Zijn oorzakelijkheid, waardoor Hij in zijn schepping zijn eeuwige ideeën realiseert, determineert zo volkomen het zijn en zo-zijn van deze wereld, dat Gods werkzame kracht en natuurwet identiek zijn. Weliswaar worden deze openbaringsvormen van het goddelijk wezen in deze wereld, vooral in de mens, niet aanstonds in hun hoogste volmaaktheid gerealiseerd, doch Gods scheppingsmacht blijft waarborg, dat door geleidelijke evolutie zijn schepping steeds meer de uitdrukking zal worden van zijn eigen goddelijke volmaaktheid en dat in de mens eens het beeld van God verwerkelijk zal worden. Dit doet de moderne mens, die in zijn onvolmaaktheid zich zondig voelt, omdat zijn leven nog wordt beheerst door lagere machten, met groot vertrouwen de toekomst tegemoet zien. Eens in de hoogste phase van de menselijke ontwikkeling, waarin God zich ten volle openbaart in de autonomie van zijn rede en zijn wil, zal de zonde ophouden te bestaan. De volmaakte mens kan niet zondigen.

Deze karakteristiek, die de achtergrond vormde van de leer van Scholten, werd grotendeels ook de karakteristiek van het Oud-Modernisme. Grotendeels, want sterker dan in dit monisme met zijn ene wereldwet, waarin ten slotte het speculatieve element geen onbescheiden rol speelde, begint de ongekende opbloei der natuurwetenschappen met hun tastbare resultaten hier hun aantrekkingskracht op de geesten uit te oefenen. Van de Duitse filosofie had men geleerd de methode van deze wetenschap toe te passen op de wijsbegeerte en de theologie. „Is in de natuurwetenschappen waarheid gevonden, dan stelt hare methode tot het vinden der waarheid in staat, en is dus de juiste methode”⁴⁸. Met naïef enthousiasme meende men, dat thans de oplossing van wereld- en levensraadsels binnen de grens van het menselijk

⁴⁸ C. W. OPZOOMER, *Het wezen der kennis*², Amsterdam 1867, 18. — Vgl. C. W. OPZOOMER, *De weg der wetenschap*², Leiden—Amsterdam 1851, 7.

mogelijke lag. Opeens zag men helder in waarom het in het oude wereldbeeld mislukte een verklaring te vinden voor de talloze problemen, waarvoor de menselijke geest zich geplaatst zag. Vruchteloos moest dat pogen zijn, omdat men de deur naar het menselijk-onbekende wijd open hield. Waar de mens doordrong tot de diepste grond van zijn levensbeschouwing, daar verliepen de lijnen, die hij tot nu toe had kunnen volgen, in het duister van het bovennatuurlijke, waardoor zijn geest een onverbiddelijk halt werd toegeroepen. Hier stond hij voor het mysterie van het goddelijke, waartoe slechts blind geloof hem toegang kon verlenen.

De wereld immers, eens voortgekomen uit Gods scheppingsalmacht, zette haar bestaan voort in schijnbare onafhankelijkheid van Hem. Haar ontwikkeling werd geleid niet door een onmiddellijke werking van God, maar deels door de in haar sluimerende krachten en wetten, die Hij haar had meegegeven, deels door de vrije activiteit van de redelijke schepselen. Om echter de klip van het deïsme te omzeilen en tegemoet te komen aan de diepste religieuze behoeften van de mens, werd de mogelijkheid van een onmiddellijk ingrijpen van God in deze wereld opengelaten, waarbij Hij in direct contact met zijn schepping trad door zijn woordopenbaring aan de mens en zijn interventie in dit wereldgebeuren door het wonder. Deze goddelijke tussenkomst, die als een feitelijk gebeuren oncontroleerbaar in een grijs verleden zou hebben plaats gehad, werd oorzaak van de gespletenheid van het wereldbeeld. Een diepe kloof lag tussen het natuurlijke, dat geheel buiten God omging, en het bovennatuurlijke, het voor de menselijke geest onbereikbare gebied van een goddelijke activiteit. En voortdurend had deze mens rekening te houden met een doorbreking van zijn natuurlijke, op ervaring gebouwde kennis door een goddelijk ingrijpen, door openbaring en wonder. Deze plicht om het bovennatuurlijke te verdisconteren in zijn beschouwingen, plaatste hem voortdurend voor onoplosbare raadsels, waarin alleen een blind geloof hem kon doen berusten.

Ontegenzeggelijk was een supranaturalistische levensbeschouwing in staat bevrediging te geven aan het gemoed van een religieus mens. In de onzekerheid van zijn zoeken naar de juiste levensrichting kon hij zich verlaten op een Openbaring van God, die door zijn Zoon, door de profeten en apostelen zijn wil had bekend gemaakt en hem vaste normen voor zijn geloof en zijn daden had gegeven. In zijn machteloosheid en vertwijfeling tegenover de onafwendbare noodzakelijkheid der natuurwetten en de slechtheid en liefdeloosheid der mensen wist hij zich veilig bij Gods goedheid, die zelfs bereid was om zijnentwille in deze wereld tussenbeide te komen.

Doch dit postulaat van het vrome gemoed kon zich voor de kritische bezinning van de moderne mens niet langer handhaven. De tijd, waarin geloof en wetenschap onverzoend tegenover elkaar stonden, waarin een godsdiensti-

ge overtuiging de wetenschappelijke feiten brutaal het zwijgen kon opleggen, is voorbij. „De verzoening van weten en gelooven, die de taak is der moderne theologie, is reeds in vroeger dagen gezocht, met den grootsten ijver in de tweede helft der middeleeuwen, in het scholastieke tijdperk; maar de poging der middeleeuwsche denkers om haar tot stand te brengen is mislukt, en zij moest mislukken, niet alleen omdat de kerk geen ware vrijheid van onderzoek gedoogde, maar ook omdat het der wetenschap aan kracht en aan omvang, het geloof aan eenvoudigheid, aan bescheiden beperking tot de godsdienst, zijn eigen terrein, ontbrak”⁴⁹.

De moderne mens kan in deze situatie niet langer berusten. Waar onkunde met de natuurwetten eens de werking van bovennatuurlijke krachten kon aanvaarden, daar hebben de natuurwetenschappen thans de onverbreekelijke keten van oorzaak en gevolg ontdekt⁵⁰. In de natuur buiten de mens heeft het wetenschappelijk onderzoek nergens een spoor kunnen aanduiden van willekeur, die zou wijzen op een andere oorzaak dan de gesloten causaliteit van de natuurwetten. Overal moest het constateren: „al wat geschiedt, geschiedt met noodwendigheid”⁵¹.

Dit niet langer te ontkennen feit moet een totale omkeer in de wereld- en levensbeschouwing ten gevolge hebben en dwingt de moderne mens ook in zijn begrippen van God en godsdienst uit te gaan van „de veronderstelling, dat alle waartenemen verschijnselen in een onverbrekelijken samenhang begrepen, aan een onveranderlijke wereldorde onderworpen zijn, zoodat nergens te denken valt aan het ingrijpen van een bovennatuurlijke macht, m.a.w. van een bovennatuurlijke willekeur. Die onderstelling wordt metterdaad en zonder voorbehoud door de moderne theologen aanvaard”⁵². Zeker, nog is het gehele gebied van het menselijk leven niet doorzocht, doch de verkregen resultaten wettigen de algemeenheid van de stelling, „of hoort men dit woord liever, van de grondhypothese der wetenschap”⁵³: „dit of dat is onmogelijk en derhalve ook niet, of niet alzoo geschied, indien er namelijk geponde redenen bestaan om het alzoo verworpene met de ons bekende

⁴⁹ C. W. OPZOOMER, *De godsdienst*, Amsterdam 1864, 480.

⁵⁰ „Onze wetenschap leert ons tegenwoordig, dat zoover de waarneming reikt, het leven in de schepping zoowel binnen de engste grenzen als in de ongemeten ruimte, zoowel in het allerkleinste als in het onbevattelijke grootste, gebonden is aan vaste wetten, waarop nergens uitzonderingen voorkomen”, L. S. P. MEYBOOM, *Hoofdbeginselen der Nieuw-christelijke Rigting*², Haarlem 1874, 212.

⁵¹ OPZOOMER, *De godsdienst*, 416.

⁵² TH. A. HUGENBOLTZ, *De nieuwere theologie tegenover naturalisme en supranaturalisme*, Naar aanleiding van A. Pierson, *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*, T.T. 1 (1867) 459. — OPZOOMER, *De godsdienst*, 61–62, 241–243. — A. PIERSON, *Richting en leven*, Haarlem 1863, 149.

⁵³ OPZOOMER, *De godsdienst*, 242.

natuurwet, met de gewone ervaring of met een welgestaafd Godsbegrip in strijd te achten”⁵⁴.

Voortgezet onderzoek zal ieder schijnbaar dualisme niet alleen in de natuur, maar ook in de geesteswereld oplossen. In zijn verhouding tot God zal de moderne mens niet langer rekening kunnen houden met inter-venierende bovennatuurlijke krachten. Ook hier zal hij alles bepaald weten door een deterministische geslotenheid van natuurlijke oorzaken en gevolgen. „Ernstig onderzoek heeft mij geleerd, dat het denkbeeld van een boven-natuurlijke openbaring in den eerlijken zin des woords een hersenschim is. Na veel strijd en inspanning van, zooveel ik weet, mijn beste krachten, ben ik tot de overtuiging gekomen, dat de mensch op godsdienstig, zoo goed als op ieder ander gebied met zuiver menschenlijke middelen de waarheid langzaam en al dolende zoeken moet”⁵⁵. Zijn wereldbeeld is dat van het monisme, waarin „de wereldorde slechts een andere benaming is voor de onveranderlijke wijze waarop God werkt”⁵⁶. Niet echter zo, dat hij om aan de deïstische grondslag van het supranaturalisme⁵⁷ te ontkomen, verward is geraakt in een pantheïsme, waarin God met de wereld vereenzelvigd wordt. Het onderscheid tussen deze beide blijft hij handhaven: de wereld is de openbaring van God.

Dit anti-supranaturalisme is het uitgangspunt en het wezenskenmerk van de moderne theologie⁵⁸, dat haar karakter volkomen bepaald heeft. Hier ligt ook de verklaring van het uitzichtloze van de weldra fel-oplaaiende controverse tussen het Modernisme en de Orthodoxie, waarbij het ging om het zijn of niet-zijn van de Modernen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze controverse heeft zich toegespitst in de strijd om het wonder. Doch de tegenstelling lag veel dieper. Hier stonden twee levensbeschouwingen tegenover elkaar. Theologische begrippen als: Zoon van God, Gods Woord, godsdienst, Kerk en belijdenis hadden een geheel andere inhoud gekregen. Twee mensen voerden een gesprek en zij verstonden elkaar niet eens!

De houding van de moderne theologie ten opzichte van het wonder is in twee woorden samen te vatten: zij zijn „steen des aanstoots voor ons verstand, een weldaad voor ons gemoed”⁵⁹.

⁵⁴ J. P. STRICKER, *Jezus van Nazareth, volgens de historie geschetst*, Dl. I, Amsterdam 1868, 19. — Stricker meent, dat „het alleszins geoorloofd is — wij doen het ten opzichte van allerlei dingen schier elke dag” — deze stelling bij zijn historisch onderzoek aangaande het leven van Jezus „als wijsgeerig-critische regel voorop te stellen” (19).

⁵⁵ A. PIERSON, *Aan zijne laatste gemeente*, Arnhem 1865, 16.

⁵⁶ HUGENHOLTZ, *De nieuwere theologie*, 462.

⁵⁷ OPZOOMER, *De godsdienst*, 237.

⁵⁸ PIERSON, *Zwakheid en kracht*, 50. — HERDERSCHÉE, *De modern-godsdienstige richting*, 125–126. — ROESSINGH, *De Moderne Theologie*, 164. — Vgl. aantekening 52.

⁵⁹ C. D. BUSKEN HUET, *Kanselredenen*, Haarlem 1861, 336.

In de „kinderlijken leeftijd van mensch en menschedom”⁶⁰, waarin onkunde en gebrekkige voorstelling van het natuurgebeuren de religieuze phantasie niet konden beteugelen, heeft het wondergeloof vrij spel gehad. Sinds echter de kritiek, gevormd in de leerschool der natuurwetenschappen, binnen het heiligdom van de godsdienst is toegelaten, is zij de ontbindende kracht van dit naïef geloof geweest. Niet alleen heeft zij van de moderne wetenschap geleerd, dat de gesloten natuurcausaliteit nergens een uitzondering toelaat, zodat een wonder, een ingrijpen van een hogere, bovennatuurlijke oorzaak a priori reeds onmogelijk moet worden geacht, doch bovendien is de historische feitelijkheid van een enkel wonder nog nooit voor haar bewezen.

Men wijst op de talrijke wonderen in het Nieuwe Testament. Doch kunnen deze voor het historisch onderzoek stand houden? Zij laten zich in verschillende categorieën indelen. Sommige moeten al dadelijk uit de Schrift worden verbannen, daar zij kennelijk toevoegingen zijn uit latere tijd. Andere zijn voortbrengselen van de volksphantasie, zoals men deze vindt in de wordingstijd van elk volk. Van mond tot mond werden ze overgeleverd en vervormd, totdat zij ten slotte in de Schrift zijn terechtgekomen. De historische kern van deze verhalen is niet meer vast te stellen. Daarnaast is voor vele van deze schriftuurlijke wonderen een natuurlijke interpretatie te vinden. Zo moeten de duivelbezwingen verklaard worden uit het moreel overwicht van Christus op psychisch gestoorde geesten. De wonderbare broodvermenigvuldiging kan ook zo gezien worden, „dat de Heer door zelf het voorbeeld der mededeelzaamheid te geven en van het zijne af te staan zoover de kleine voorraad reikte, de meer gegoede onder de schare heeft opgewekt om, ieder van zijnen overvloed, handgeving te doen aan de armen”⁶¹. Ook is het mogelijk, dat sommige wonderverhalen de historische bewerking zijn van visioenen of dromen, die door de vrome Joden als onmiddellijk van God afkomstig werden beschouwd. Zo zal de verheerlijking op de berg Thabor niet meer zijn geweest dan een droom van Petrus, zo helder, dat hij meende, dat het feitelijk gebeurd was. En ten slotte kan een bepaalde godsdienstige gedachte in een gefingeerd verhaal verwerkt worden om ze zo het eenvoudige volk in te prenten. Het verhaal van Jezus’ bekoring in de woestijn, dat een aaneenschakeling is van feiten, die strijden met alle natuurwetten, heeft tot doel gehad de innerlijke strijd van Christus tussen een aards en een geestelijk-messiaans rijk te schetsen en het volk daardoor te leren, dat zijn rijk een spiritueel karakter had⁶².

⁶⁰ MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 206. — A. D. LOMAN, *De opstanding van Jezus, Het geloof der gemeente en de bedenkingen der wetenschap*, De Gids, 25 (1861) DI I, 475.

⁶¹ C. D. BUSKEN HUET, *Vragen en antwoorden, Brieven over den bijbel*², Haarlem 1863, 53–54.

⁶² BUSKEN HUET, *Brieven over den bijbel*, 51–58, 316.

Zo blijkt, dat overal een natuurlijke verklaring mogelijk is en dat de moderne mens nergens gedwongen wordt zijn toevlucht te zoeken bij de mogelijkheid, dat de natuurwetten van tijd tot tijd verbroken worden. Indien hij immers met deze mogelijkheid rekening moest houden, dan zou geen wet meer onveranderlijk, geen feit meer verklaarbaar zijn. Doch nu is het wonder „een van die zaken waaromtrent voor de regtbank des onderzoeks (de phantasie is tolvrij) zelfs geen woord behoeft gewisseld te worden” ⁶³.

Wil dit nu zeggen, dat al deze wonderverhalen uit de moderne Bijbel als vrome leugens moeten worden verwijderd? ⁶⁴. Niemand minder dan de moderne mens zelf zal hier het eerst protest tegen aantekenen. Ondanks de historische kritiek zal hij „de bijbelsche wonderen begrijpen in stede van gelooven; begrijpen in hunne beeldspraak, in hun levenmakenden geest” ⁶⁵. Zij zijn de neerslag van de diepe indruk, die Jezus' persoonlijkheid op het ontvankelijk gemoed van zijn volgelingen heeft gemaakt. De totale geestelijke omkeer in het leven van allen, die met hem in religieus contact kwamen, hebben zijn leerlingen omgedicht tot wonderbare genezingen en doden-opwekkingen. Ditzelfde geldt voor de feiten, die de grond moeten zijn voor de vier grote kerkelijke feesten: de maagdelijke geboorte van Christus, zijn opstanding, hemelvaart en de nederdaling van de H. Geest. De historicus zal bij zijn onderzoek naar de betrouwbaarheid van deze feiten voor vraagtekens staan, omdat noch de tijd waarin de apostelen leefden, noch hun intellectuele vorming en geestelijke instelling, noch het verhaal zelf enige garantie bieden, dat de schrijvers zich niet door hun religieuze phantasie hebben laten misleiden. Doch de gelovige mens voelt bij het lezen in zichzelf iets van de machtige invloed, die er van deze geheel unieke figuur op zijn omgeving moet zijn uitgegaan. En meer heeft hij voor de bevrediging van zijn eigen innerlijk leven niet nodig. Hij begrijpt: „de godsdienstige waarde van der apostelen getuigenis aangaande Jezus' dood en opstanding moeten wij niet afmeten naar de scherpste van hun blik, maar wel naar de kracht van hun geloof” ⁶⁶.

⁶³ BUSKEN HUET, *Kanselredenen*, 327. — „Wat naar onze kennis van de natuur en hare werkingen onmogelijk is kunnen wij niet als feit aannemen. Wat schijnt te strijden met onze ervaring noemen wij onwaarschijnlijk”, LOMAN, *De opstanding van Jezus*, 470. — STRICKER, *Jezus van Nazareth*, 48.

⁶⁴ H. U. MEYBOOM, *De methode der Evangelien-critiek*, T.T. 2 (1868) 497–523.

⁶⁵ BUSKEN HUET, *Kanselredenen*, 6. — „Wat geene geschiedenis kan zijn, is daarom nog geene dwaze fabel. Tusschen beide ligt het breede veld der poezie”, MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 226.

⁶⁶ LOMAN, *De opstanding van Jezus*, 489, 479. — „Niet dit baat ons of maakt ons zalig, dat Jezus geboren is uit eene jonkvrouw, of dat hij ten derden dage opgestaan is uit de dooden, of dat hij, ten hemel gevaren, vurige tongen heeft doen neerdalen op de hoofden der apostelen. Neen, hetgeen voor tijd en toekomst over onze zaligheid beslist, is het antwoord op de vraag of er al dan niet in onze eigen aderen eenig pinkstervuur

Met de radicale ontkenning zelfs van de mogelijkheid van het wonder waren de bovennatuurlijke trekken uit het traditionele Christusbeeld weggesneden. Voor een God-mens kon in deze gesloten wereldbeschouwing geen plaats zijn. En de Modernen zijn voor deze consequentie niet teruggeschrokken. Unisono hebben zij het de gemeente gepredikt: Christus is ons „ondanks het onbegrijpelijk vele dat wij hem verschuldigd zijn, slechts een der uitnemensten, een der gezegensten onder de kinderen der mensen” ⁸⁷. Hij was een groot, een ideaal mens, de verhevenste van alle mensen, wien de geestelijke nood der mensheid ter harte ging. Hij kende het in iedere mens sluimerend verlangen zijn leven te vormen naar een immer uitnodigend ideaal, doch van de andere kant zag Hij hun voortdurend te kort schieten in volkomen machteloosheid. In zijn grote geest is toen langzaam het idee geboren, dat Hij voor de geestelijk dolende mensheid moest zijn de Messias, die van zichzelf mocht zeggen: Leert van Mij ⁸⁸. Hij kwam voor hen te staan als het ideaal van de volmaakte mens, in wie zij de concrete belichaming zagen van hun diepste verlangens.

Doch vanaf het ogenblik van zijn eerste optreden onder het Joodse volk is de vergoddelijking van zijn persoon begonnen. De indruk, die Hij op het intellectueel-arme, maar religieus-rijke gemoed van zijn volgelingen maakte, was zo diep-ingrijpend, dat zij ondanks zijn lichamelijke dood vasthielden aan de overtuiging, dat Hij nog leefde. De verkeerd begrepen messiaanse verwachtingen van het Israëlietische volk en de polytheistische ideeën van het heidendom hebben de rest gedaan. Nog voordat zijn leven in de Evangelieën werd opgetekend, leefde Hij onder de christenen als de Zoon van God. Doch ofschoon Hijzelf deze naam ook gebruikte, heeft Hij nimmer de pretentie gehad goddelijke eigenschappen te bezitten. Hij mocht zichzelf zo noemen in zover wij in alle geestelijk-levende mensen een openbaring van God kunnen erkennen. „Elk mens, voor zoover wij aan onze bestemming, aan ons ideaal beantwoorden, is een vleeschgeworden woord van God.... een kind van God, in denzelfden zin waarin Jezus de eeniggeboren Zoon van God wordt genoemd” ⁸⁹.

tintelt”, BUSKEN HUET, *Brieven over den bijbel*, 358, 339–341, 50. — *Kanselredenen*, 179. — STRICKER, *Jezus van Nazareth*, 52, 214–215.

⁸⁷ PIERSON, *Aan zijne laatste gemeente*, 17. — MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 11–46. — STRICKER, *Jezus van Nazareth*, 14. — OPZOOMER, *De godsdienst*, 433–434.

⁸⁸ „Jezus ontvangt den doop. In dien heiligen oogenblik voelt hij zich meer dan ooit aan God nabij.... Toen greep hem voor het eerst de gedachte aan: gij zijt de door God uitverkorene, en deze gedachte liet hem van toen af niet meer los.... wie zal ons zeggen, welk een strijd hij met zichzelf gestreden heeft, eer hij tot die uitkomst geraakt is”, STRICKER, *Jezus van Nazareth*, 90–91.

⁸⁹ BUSKEN HUET, *Brieven over den bijbel*, 250–254. — LOMAN, *De opstanding van Jezus*, 483.

Onontkoombaar was ook de tweede consequentie, waarvoor dit anti-supranaturalisme, dat elk ingrijpen van God moest ontkennen, de Modernen plaatste: de H. Schrift is „mensenwerk, door menselijk geloof ingegeven, door menselijke kunst volmaakt, door menselijke zorg bewaard, door elk waarachtig menschenhart verstaan en herkend als stem des harten, als stem van menselijke godsvrucht, menselijk lijden, menselijke blijdschap: zulk een mensenwerk is mij de bijbel”⁷⁰. Mensen immers waren het, die deze boeken schreven, mensen, die ons verzekerden, dat deze geschriften het Woord van God zouden bevatten. En indien wij naar dit Woord onze godsdienstige overtuiging zouden vormen en ons geweten laten leiden, dan was dit op zuiver menselijk gezag. Overal ontmoeten wij in dit boek mensen en mensenwerk en nergens vinden wij in dit boek enige garantie, dat God inderdaad gesproken heeft. En als dit boek zich dan toch goddelijk gezag aanmatigt, dan zullen wij ons verplicht weten ons van deze onmogelijkheid en daarmee van geheel dit boek te distantieëren. Als het ons op zulk een essentieel punt misleidt, welke waarborg biedt het geheel dan nog? ⁷¹.

De bijbelstudie ⁷² kwam daardoor in een geheel nieuw stadium. Reeds eerder had men bijbelcritiek beoefend. Wegens de moeilijkheden, waarvoor men zich geplaatst zag, had men de historische betrouwbaarheid van een of ander boek of pericope in twijfel moeten trekken. Doch nu werd het geheel anders. De nieuwe visie op dit boek stelde de wetenschap voor de keuze: ofwel dit boek vol leugen en bedrog zonder meer ter zijde te stellen, ofwel het te beschouwen als een zuiver menselijk verhaal over het ontstaan en de ontwikkeling van de Israëlitische godsdienst, geschreven naar de geschiedenisopvattingen van die tijd en daarom historisch te interpreteren. In zijn geheel diende het als een van de heilige boeken der oude volken: de Vedas der Indiërs, de Zend-Avesta der Perziërs, de heilige Schriften der Boeddhisten en Confucianisten, de Sibyllijnse boeken der Romeinen en de Koran der

⁷⁰ BUSKEN HUET, *Brieven over den bijbel*, 360.

⁷¹ „Geen wetenschappelijk gevormd christen gelooft meer aan een letterlijke ingeving der oud- en nieuw-testamentische boeken. Die niet willens blind is, moet wel toegeven, dat zij vol historische misslagen en onnauwkeurigheden zijn, en deze betreffen niet enkel kleinigheden, punten van ondergeschikt belang, maar somwijlen hoofdzaken”, STRICKER, *Jezus van Nazareth*, 18. — „De boeken des O. en N. Verbond zijn gelijk alle boeken, gewrochten van menschen, onderhevig aan dwaling en onvolmaakt gelijk alle mensenwerk”, MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 145. — „Niet alles — dit staat bij mij vast — wat ons in den bijbel als werkelijk geschied wordt voorgedragen, moet als werkelijk geschied worden opgevat en geloofd”, BUSKEN HUET, *Brieven*, 45–46.

⁷² In deze passage wordt vooral de houding der Modernen ten opzichte van het Oude Testament besproken. Hun standpunt ten aanzien van het Nieuwe Testament kwam boven reeds ter sprake.

Mohammedanen, voor het oordeel van de wetenschappelijke kritiek gedaagd te worden ⁷³. Opgegroeid in een wereld, die in alles wat boven het alledaagse en het middelmatige uitging, gewoon was het ingrijpen van bovennatuurlijke machten te zien, hebben de schrijvers van deze boeken met een fataal gebrek aan kritische zin het ontstaan van hun godsdiensten en vaak ook het leven van hun stichters trachten te beschrijven, waarbij zij steunden op de troebele bron der volksphantasie. Overal waar een machtig mens, een koning of een profeet spreekt of handelt, meenden zij een woord of een daad van goden te moeten erkennen. Uit dezelfde naïeve gedachtenwereld is ook de H. Schrift der christenen ontstaan. De profeten van het Oude Testament leefden in de overtuiging, dat zij de door God uitverkoren leiders van het volk waren. In hun eigen religieuze ideeën meenden zij onmiddellijke openbaringen van God te beluisteren. Ook zij waren kinderen van hun tijd. Zij konden het niet anders zien.

Voor de onbevangenheid van de moderne mens, die geleerd had zich om wille der waarheid te distantiëren van de Schrift en haar met de ogen van de wetenschappelijke kritiek te bezien, was het weggelegd haar van het historisch kleed te ontdoen. Als religieus mens zal hij haar weten te waarderen om de bevrediging, die zij aan zijn meest intieme verlangens vermag te geven. „Waar ter wereld is een ander boek, dat zoo sticht?” ⁷⁴. Echter, als weldenkend, kritisch gevormd mens zal hij zich verplicht zien het historisch te interpreteren, het schriftuurlijk gegeven in eigentijdse begrippen en opvattingen te vertalen ⁷⁵. En dan zal blijken, dat er van dit Woord Gods niets anders overblijft dan de „uitdrukking van het zelfbewustzijn der godsmannen” ⁷⁶, in niets verschillend van de stem van God, die wij kunnen beluisteren in ons eigen geweten.

Wat men eeuwenlang Woord Gods heeft genoemd als iets, dat van buiten

⁷³ MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 128–132. — PIERSON, *Aan zijne laatste gemeente*, 16–17.

⁷⁴ MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 154.

⁷⁵ „Wat zij bezig zijn te ‚verwoesten’, is in hunne oogen niet de kerk, noch ook haar eeuwenheugend geloof, maar alleen de tijdelijke vorm van dat geloof. Of liever nog: terwijl die vorm, waaraan zij zelven zijn ontgroeid, niet door hun toedoen, maar door de toenemende kennis van natuur en geschiedenis, meer en meer wegsterft, achten zij het hunne moeilijke maar schoone taak, den kostbaren inhoud, dien zij zelven niet missen willen, ook voor anderen te bewaren. Moeilijk is deze taak, want het komt er op aan, dien inhoud in andere vormen te gieten, met de behoeften en de eischen van den tegenwoordigen tijd in overeenstemming. Nadat eeuwen achtereen godsdienst en supranaturalisme als onafscheidelijk zijn aangemerkt, moet thans de moderne prediker zóó van de godsdienst getuigen, dat zij blijkt met de organische wereldbeschouwing tot één harmonisch geheel verbonden te zijn”, A. KUENEN, *Het goed recht der modernen*, Leiden 1866, 31–32.

⁷⁶ BUSKEN HUET, *Brieven over den bijbel*, 18, 77.

de mens tot hem komt, blijkt dus beeldspraak te zijn voor al hetgeen een godsdienstig mens naar zijn innerlijke overtuiging als waarheid beschouwt ⁷⁷. God heeft nooit anders gesproken dan in de geest van de mens, in het geweten, dat Hij hem als enige norm en toets voor zijn geloof en handelen meegaf. Dit is de autonomie van de moderne mens. De verantwoordelijkheid, die hij draagt voor de richting van zijn leven, duldt niet, dat hij gaat steunen op het gezag van anderen, van Schrift of Kerk. Als redelijk wezen is hij verplicht zijn eigen overtuiging te vormen, die hij niet als een rustig bezit met zich meedraagt, maar voortdurend op een twijfel en onzekerheid moet veroveren ⁷⁸. Het Christendom is daarom „de zuiver-menschelijke godsdienst” ⁷⁹, die van de mens niet meer mag vragen dan te leven naar de inspraken en het oordeel van zijn geweten, gevormd door een zelfstandig verworven overtuiging. Dan leeft hij als een kind van God, omdat hij zich geleid weet door Gods Geest, die spreekt in zijn hart en zich openbaart in al zijn daden.

Dit, en dit alleen, was de boodschap, die Christus de mensheid kwam brengen, dit de uitsluitende betekenis van zijn persoon. Hij gaf haar geen leer, geen vaste richtlijnen. Doch zoals Hij tegenover de bekrompen mentaliteit van het Joodse volk en haar leiders, die het gehele leven hadden ingesnoerd met wetten, de eis heeft gesteld zijn eigen leven te mogen leiden, onafhankelijk van elke school of partij en alleen te gehoorzamen aan de stem van God in zijn geweten, zo heeft Hij zijn volgelingen die vrijheid des geestes gelaten, die geïnspireerd door zijn voorbeeld zelfstandig zijn eigen weg vindt, die geen andere wet kent dan de wet, die Hij zichzelf stelt ⁸⁰. Deze

⁷⁷ „Gods woord is alle waarheid, die tot God in betrekking staat, al wat wij van God, van zijne volmaakheden, leven en werken gelooven, benevens al wat invloed heeft op onze gezindheid en ons leven in betrekking tot God en in gehoorzaamheid aan zijnen wil en geest”, MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 127.

⁷⁸ „Het is immers een der meest sprekende trekken van die richting, dat zij, zich losmakende van gezag, den mensch wijst op de wet en het regt des gewetens, en voor iedereen de vrijheid eischt om het geweten te volgen”, MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 283, 313. — OPZOOMER, *De godsdienst*, 340–341. — BUSKEN HUET, *Brieven over den bijbel*, 45. — PIERSON, *Zwakheid en kracht*, 57. — F. RAUWENHOFF, *Godsdienstonderwijs*, T.T. 1 (1867) 590. — C. P. TIELE, *De katechetische methode van Dr. F. Rauwenhoff, uit zijn nagelaten aantekeningen toegelicht*, T.T. 2 (1868) 329.

⁷⁹ RAUWENHOFF, *Godsdienstonderwijs*, 590.

⁸⁰ „En evenmin als Jezus aan zijne jongeren eene bepaalde leer gaf om te bewaren en over te leveren, schreef hij hun vaste levensvormen voor. Hij liet hen volkomen vrij om den geest in hun hart op hunne wijze te openbaren, prentte hun zin voor waarheid, vroomheid jegens God, liefde voor menschen in, en terwijl hij in hun midden wandelde, in volkomene onafhankelijkheid van elke partij, van ieder leerstelsel, van alle vormen, toonde hij hun, hoe men bij die algeheele vrijheid zich toch onvoorwaardelijk aan de waarheid en aan Gods wil gebonden kon achten, en leven en sterven als Gods zoon. Zoo heeft Jezus gedaan. Van hem is geen leer, geen levensregt, geene school, geene kerk, geen rijk uitgegaan, maar licht en liefde, de geest van het zoonschap, en deze zijn

vrijheid, die Christus ons heeft geschonken, is zo volstrekt, dat een christen het recht op zijn naam mag verdedigen, ook al ziet hij zich bij zijn voortdurende strijd om de waarheid verplicht van de woorden van Christus af te wijken. Het gaat om de geest van Christus, niet om zijn persoon en zijn woorden. Deze laatste mogen een historicus interesseren, de godsdienstige mens moet trachten zich de geest van Christus eigen te maken, proberen te geloven, te denken en te handelen zoals Christus het in deze moderne tijd met zijn geheel nieuwe opvattingen zou gedaan hebben. „Jezus was toch geen dogmaticus, maar promotor religionis”⁸¹.

Om wille van dezelfde vrijheid en autonomie dient het onderscheid tussen ware en valse godsdiensten, de uitvinding van een star-dogmatische geest, te worden afgewezen. Hoogstens kan men spreken van volmaakte en onvolmaakte vormen van hetzelfde godsdienstige bewustzijn. Elk mens ervaart zijn onbevredigd-zijn met een leven naar de ingevingen van zijn lagere natuur en tegelijk een streven van zijn geest naar iets hogers, naar een ideaal, dat richtend zal zijn voor de vorming van zijn persoonlijkheid. Het is het ontwaken van zijn hoger leven, van zijn aangeboren drang naar God. Elke godsdienst nu, ook de meest primitieve, moet gewaardeerd worden als een uiting van dit streven. Weliswaar is het Christendom de meest volmaakte vorm, waarin de godsdienstige gezindheid zich uit, doch niet de enig ware. Het wezen van de godsdienst, ook van het Christendom, kan zelfs niet worden verstaan, als niet al zijn openbaringsvormen in dit onderzoek worden betrokken. Het ontstaan van het Christendom is niet te begrijpen zonder de in die tijd levende godsdienstige ideeën, „waaruit Jezus, krachtens zijn religieuze virtuositeit, zijn godsdienst heeft gevormd”⁸². De godsdienst is daarom zo oud als het mensengeslacht en haar wezen overal hetzelfde, omdat hij voortkomt uit een door God in het mensenhart gelegde behoefte. Doch de vormen, waarin hij verschijnt, zijn rijk gevarieerd. Zij immers zijn het pro-

de zuurdesem, welks geest en kracht het menschdom allengs zullen doordringen, en Gods heerschappij in de wereld tot volle kracht brengen”, MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 99. — BUSKEN HUET, *Kanselredenen*, 95—96.

⁸¹ TIELE, *De katechetische methode*, 329. — „Het christelijk karakter der leer ligt niet in het waargenomen object, evenmin in het resultaat der waarneming, maar in den christelijken geest van het waarnemende subject”, RAUWENHOFF, *Godsdienstonderwijs*, 588—589.

⁸² A. KUENEN, *Machteloos supranaturalisme*, T.T. 1 (1867) 337. — Opmerkelijk is de belangstelling van de Modernen voor de vergelijkende godsdienstwetenschap. In 1877 aanvaardde C. P. Tiele te Leiden de eerste leerstoel van deze jonge wetenschap in Nederland. Vgl. KNAPPERT, *Geschiedenis*, Dl II, 330. — RAUWENHOFF, *Godsdienstonderwijs*, 571. — C. P. TIELE, *Eene proeve van vergelijkende godsdienst-wetenschap*, T.T. 4 (1870) 158—168. — C. P. TIELE, *Het wezen en de oorsprong van den godsdienst*, T.T. 5 (1871) 373—406.

duct van menselijk verstand, gevoel en phantasie. Nimmer zullen zij de volmaakte en onfeilbare uitdrukking kunnen zijn van het wezen van de godsdienst, omdat zij bepaald worden door hogere of lagere, maar nimmer volmaakte menselijke beschaving⁸³.

Zijn de Modernen nog christenen?

Ja, indien men onder Christendom verstaat de meest volmaakte gestalte, die de religieuze aanleg van het mensenhart heeft voortgebracht, het hoogste humanisme, dat de mens door zijn ideaal van dienende liefde in staat stelt waarachtig mens te zijn, een beeld van God hier op aarde. Doch eist men meer, acht men het Christendom onbestaanbaar zonder kerkelijk geloof, zonder de aanvaarding van een bepaald aantal dogma's, „welnu, dan zijn wij met dien godsdienst tevreden en doen we van den Christennaam voor goed afstand”⁸⁴. De moderne mens immers, die alle overgeleverde systemen voor de kritiek der wetenschap had zien wankelen, kan de verantwoordelijkheid voor de meest persoonlijke beslissing in zijn leven niet meer aan anderen overlaten. Nadat alle mensen en alle kerken ontoereikend bleken hem de garantie te geven, dat zij de onfeilbare waarheid bezaten, is hem slechts één stelling overgelaten, waarop hij zich veilig kan terugtrekken zonder de angst steeds verder door het kritisch onderzoek teruggedreven te worden: zijn eigen geest. Op godsdienstig gebied weet hij zich autonoom. En hij kan en mag niet anders zijn. Ieder moet zijn eigen godsdienst maken naar overtuiging en geweten. „Ieders dogmatiek hangt af van zijn geheele persoonlijkheid en heeft alleen dan eenige waarde, wanneer zij van die persoonlijkheid de zuivere uitdrukking is. Zij verschilt daarom ook van individu tot individu”⁸⁵.

Alleen dan zou een Kerk van haar leden mogen eisen op haar gezag, onafhankelijk of zij er mee instemden of niet, een leer te aanvaarden, indien vaststond, dat God eens langs bovennatuurlijke weg de mens de waarheid had geopenbaard, dat die Kerk nu nog in het onvervalst bezit was van die waarheid, dat God duidelijk aanwees welke die Kerk was en ten slotte dat het aan geen twijfel onderhevig was welke geschriften en personen in die Kerk de onfeilbare tolken van die waarheid waren. Daar geen Kerk echter in staat is deze voorwaarden ooit te bewijzen, zal het oordeel over ieder leersysteem

⁸³ F. W. B. VAN BELL, *Het wezen der godsdienst*, T.T. 3 (1869) 411—412. — TIELE, *Katechetische methode*, 329. — PIERSON, *Aan zijne laatste gemeente*, 16. — OPZOOMER, *De godsdienst*, 128—129. — MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 268—269. — HERDESCHEE, *De modern-godsdienstige richting*, 126, 254.

⁸⁴ OPZOOMER, *De godsdienst*, 424, 345, — PIERSON, *Aan zijne laatste gemeente*, 12, 46. — KUENEN, *Het goed recht der modernen*, 33. — HUGENHOLTZ, *De nieuwere theologie*, 465.

⁸⁵ KUENEN, *Het goed recht der modernen*, 48.

moeten zijn: „Overgeleverde dogmatiek is de magteloosheid in persoon, wekt hartstocht en geene overtuiging”⁸⁶.

Talloos waren de bezwaren, die de Modernen tegen dogma en belijdenis als zodanig hadden.

Uit ervaring weet de mens, dat hij volmaakter wordt, als hij tracht te leven in gemeenschap met Christus en zich naar zijn voorbeeld laat vormen, dat er rust komt in zijn hart, zo dikwijls hij zich in moeilijkheden met vertrouwen aan Gods liefde en wijsheid durft over te geven. Maar hoe zal hij ooit kunnen aannemen, dat er in God drie personen zijn, in Christus twee naturen, hoe ooit al die ongerijmde dogma's, tenzij door „blind te gelooven met geringschatting, dikwijls zelfs met verkrachting van de wetenschap?”⁸⁷.

De verhouding, waarin een mens tot God staat, zou bepaald worden door het aanvaarden of verwerpen van feilbare mensenmeningen.

Welk redelijk mens kan oprecht geloven, dat zijn lichaam ooit zal vrijzen, dat Christus ter helle is nedergedaald? Maar als reeds twee artikelen van de Apostolische Geloofsblijdenis, waarin de Christenheid achttien eeuwen heeft geloofd, voor de moderne wetenschap zijn gevallen, wat hebben wij dan van de overige artikelen te denken?

Wie is zo naïef bij de voortdurende ontwikkeling van de wetenschap nu reeds te verklaren, wat hij over enige jaren voor waarheid zal houden? Wie zich daarom voor heel zijn leven aan een geloofsblijdenis bindt, stelt een onwetenschappelijke, zelfs een onzedelijke daad, omdat hij zich bij wijziging van zijn inzicht voor het gewetensconflict stelt: voor de verdere tijd van zijn leven de wetenschap geweld aan te doen of zijn geloof ontrouw te worden⁸⁸. Christus heeft ons vrij gelaten de godsdienstige denkbeelden, die Hij ons bracht, naar eigen inzichten en behoeften toe te passen en verder te ontwikkelen. De Hervormers hebben ons deze vrijheid en zelfstandigheid teruggegeven en al hebben zij dit hoogste mensenrecht later in de praktijk verloochend door een nieuwe, niet minder omvangrijke dogmatiek tegenover de oude te stellen, wij zijn de leerlingen, niet van hun letter, maar van hun geest. „Zij hebben een strijd aangebonden, niet, gelijk zij dachten en bedoelden, tegen een verkeerde, een dwalende geestelijke overheersching, maar tegen de geestelijke overheersching in het algemeen”⁸⁹.

⁸⁶ BUSKEN HUET, *Kanselredenen*, 147. — MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 169—174.

⁸⁷ OPZOOMER, *De godsdienst*, 372.

⁸⁸ BUSKEN HUET, *Brieven over den bijbel*, 85. — TIELE, *De katechetische methode*, 329. — PIERSON, *Aan zijne laatste gemeente*, 35. — MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 185.

⁸⁹ OPZOOMER, *De godsdienst*, 476. — „Aan menschengezag ons te onderwerpen, aan overleveringen ons te binden, dat waarlijk hebben wij van hen niet geleerd, die tegen het hoogste menschengezag, dat ooit op aarde was vereerd, het zwaard trokken, en tegenover een traditie van meer dan duizend jaren het regt predikten van het vrije

De belijdenis moet daarom „worden vervangen door eene eenvoudige verbintenis, waarbij de aanstaande Evangelie-dienaar verklaart, bereid en voornemens te zijn om in de Nederlandsche Hervormde Kerk, tot bereiking van haar doel: de aankweeking van godsdienst en zedelijkheid in den geest van Jezus, overeenkomstig de bepalingen van hare reglementen en naar de inspraak van zijn geweten te arbeiden”⁹⁰.

Is het te verwonderen, dat de positie van de Modernen in de Kerk steeds moeilijker werd? Niet alleen namen de aanvallen van de orthodoxie steeds in felheid toe en lieten zij geen gelegenheid voorbijgaan om van de Synode een leeruitspraak te krijgen, waarmee de Modernen uit de Kerk verdreven konden worden, maar ook zij zelf voelden zich niet meer zeker van hun zaak. Mochten zij nog in een Kerk blijven, met wier leer zij bijna niets meer gemeen hadden? Waren zij nog Nederlands Hervormd? De meningen onder hen waren sterk verdeeld. Er vielen drie richtingen te onderscheiden.

Kuenen, Opzoomer, Van Bell en Réville hebben het recht der Modernen in de Nederlandse Hervormde Kerk tegen aanvallen van rechts en links verdedigd. De Kerk was, meenden zij, „de als een geheel voorgestelde menigte van allen die tot haar behoorden”⁹¹, een zedelijk lichaam gebaseerd op het gemeenschappelijke in de individuele overtuiging van haar leden. Het subject van hetgeen er in deze Kerk gebeurt, van de waarheid die er verkondigd wordt, is niet God, maar de mens, de mens zoals hij op dit concrete ogenblik is, in zijn opvattingen bepaald door zijn eigen ontwikkeling en leeftijd, door het beschavingsmilieu en de stand van de wetenschap. In een tijd van strijd en geestelijke verwarring kan deze Kerk nu haar gemeenschappelijke overtuiging tot meerdere duidelijkheid van haar leden in een geloofsbelijdenis vastleggen. Zij handelt echter in strijd met haar eigen wezen, als zij een geloofsbelijdenis, die meer dan twee eeuwen geleden de vertolking was van haar toenmalig waarheidsbezit, nu nog verplichtend stelt voor haar gelovigen. Dat betekent de klok terugzetten, de oorzaak afhankelijk maken van haar gevolg. Een belijdenis dient steeds de uitdrukking te zijn van de overtuiging van de nu in de Kerk levende mensen en moet daarom voortdurend herzien worden. „De in een gegeven tijdperk vigeerende reglementen moeten beoordeeld worden naar het wezen van de kerk, die ze vaststelde, en niet het wezen van de kerk naar de letter der reglementen”⁹².

Eens stond de Kerk op supranaturalistisch standpunt, d.w.z. de mensen individu, dat voor God boog, maar juist daarom voor niemand anders kon buigen”, *a.w.*, 452. — STRICKER, *Jezus van Nazareth*, 114.

⁹⁰ KUENEN, *Het goed recht der modernen*, 53–54.

⁹¹ F. W. B. VAN BELL, *De Modernen in het protestantsche kerkgenootschap*, T.T. 1 (1867) 215.

⁹² VAN BELL, *De Modernen*, 223.

van die tijd geloofden in een voortdurend ingrijpen van God in deze wereld. Is dit nu het wezen van de Kerk en is een modern mens, die het supranaturalisme als wetenschappelijk onaanvaardbaar heeft moeten afwijzen, verplicht deze Kerk te verlaten? Of moet hij, juist omdat hij leeft in een tijd van overgang, zijn krachten in dienst stellen van die Kerk om haar van deze verouderde stelling te genezen en haar leer in overeenstemming te brengen met de wetenschap van zijn tijd? Dit laatste is niet alleen zijn recht, maar ook zijn plicht. Hij moet bewijzen, „dat de kerk niet ophoudt te bestaan, wanneer zij de pretentie opgeeft de bovennatuurlijk geopenbaarde waarheid te bezitten en tot de menschen over te brengen, en niet anders wil zijn dan een kweekschool voor godsdienst en zedelijkheid”⁹³. Haar verlaten zou betekenen haar prijsgeven aan een onhoudbaar standpunt en daarmee haar voor alle redelijke mensen voorgoed onbewoonbaar maken. Zijn liefde tot zijn Kerk, waarin hij niet alleen een historisch, maar ook een principieel recht heeft, dwingt hem haar trouw te blijven en haar te hervormen. „De moderneren staan niet vijandig tegenover de kerk, maar vormen in haar midden een reformatorische partij, die haar loffelijk doel kan bereiken zonder dat de kerk haar wezen prijsgeeft: ziedaar wat ik meen te hebben aangetoond”⁹⁴.

Meer reëel, maar daarom ook veel moeilijker, was de houding van Rauwenhoff en Meyboom. Zij wensten hun recht op de naam Nederlands Hervormd niet prijs te geven, maar tegelijk wisten zij, dat een *modus vivendi* met de rechtzinnigen in deze Kerk niet mogelijk was, dat zij „van de natuurlijke loop der dingen een ontbinding van het tegenwoordig kerkverband”⁹⁵ te verwachten hadden. De onverzoenlijke tegenstelling: supranaturalisme-antisupranaturalisme moest leiden tot een strijd, waarin het voor beide partijen zou gaan om het zijn of niet-zijn, totdat ten slotte de numeriek-zwakste partij tot heengaan zou worden gedwongen. Ook al weet echter de moderne, dat hij straks om des gewetens wil zal moeten gaan, omdat zijn positie onhoudbaar is, thans verplicht datzelfde geweten hem de wettige orde te eerbiedigen. Nimmer mag het zijn doel zijn „eenige maatregelen tot verscheuring der kerk uit te lokken”⁹⁶. „Revolutie maken mag hij niet”⁹⁷. Hij moet in de Kerk blijven, zolang men hem duldt om daar binnen de grenzen van het wettig-geoorloofde het uiterste te proberen om zijn rechten te hand-

⁹³ KUENEN, *Het goed recht der moderneren*, 32.

⁹⁴ KUENEN, *Het goed recht der moderneren*, 39. — OPZOOMER, *De godsdienst*, Voorrede VI. — Daarom handhaaf ik „mijn stelling, dat het de roeping en taak van de Moderneren in het Protestantsche kerkgenootschap is, om aan de voortgaande ontwikkeling van de Protestantsche kerk te blijven arbeiden”, VAN BELL, *De Moderneren*, 230.

⁹⁵ L. W. E. RAUWENHOFF, *De kerk*, T.T. 1 (1867) 35.

⁹⁶ RAUWENHOFF, *De kerk*, 35.

⁹⁷ MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 82.

haven en de doorbreking van het supranaturalistisch kerkverband voor te be-reiden.

Deze strijd is wellicht minder uitzichtloos dan menigeen het voorstelt. Weliswaar vertoont de façade van de Nederlandse Hervormde Kerk bedrieg-lijk veel overeenkomst met de Katholieke Kerk. De Hervorming was uit-eindelijk niet meer dan een schijnvertoning. „De katholieke kerk was ge-bouwd op de supranaturalistische opvatting van het Christendom; het Protestantisme wijzigde den vorm, maar behield het wezen van het supra-naturalisme en werd kerk evenals zij”⁹⁸. Doch wat de Hervorming niet ver-mocht, heeft de vooruitgang van de wetenschap bewerkt. Wat is er nu na zoveel eeuwen van deze Kerk nog over? Het supranaturalisme is ondermijnd, het gezag van Schrift en geloofsbelijdenis prijsgegeven. Pro forma houdt men nog vast aan „het wezen van de hoofdzaak” van deze geschriften, echter onder de openlijk erkende voorwaarde, dat zij naar de letter voor niemand meer verbindende kracht zullen hebben. Iedereen is vrij ze te interpreteren zoals het hem zelf goedgevindt. In één woord: deze Kerk heeft nog slechts administratieve betekenis. Doch er is meer gebeurd. De betekenis, die eens de Kerk voor de mens had, is thans bijna geheel overgenomen door de maat-schappij. Opvoeding, onderwijs en sociale voorziening zijn thans staatszorg geworden. De staat is zelfs verder gegaan dan de Kerk. Niet alleen de sociale nood, maar ook de sanering van de verwrongen maatschappelijke verhoudin-gen, waaruit deze nood voortkwam, gaat haar ter harte. En ten slotte, „als wij ons afvragen hoe wij ook als zedelijk-godsdienstige menschen geworden zijn, wat wij nu zijn; — wij zullen, althans de meesten, moeten erkennen, dat niet de kerk, maar het maatschappelijk leven de voornaamste kweekschool voor ons is geweest”⁹⁹.

Welke reële grond kan men daarom nog geven aan de angst, dat men ons een langer verblijf in de Kerk zal ontzeggen? Of men het erkent of niet, de tegenwoordige toestand der Kerk is haar ontbinding nabij. Zij zal geheel opgaan in de maatschappij. Van haar zal niets anders overblijven dan een vereniging van gelijkgezinden, die ter bevrediging van hun religieuze be-hoeften een predikant aanstellen, „eene vereeniging tot bevordering van godsdienst en zedelijkheid, tot aanbeveling van godsdienstige en zedelijke beginselen. Zij heeft niets te gebieden. Zij mag de overtuiging en het ge-weten van niemand eenige wetten stellen, tot niemand zeggen: dit zal voor u waarheid, dit voor u rein en heilig zijn. Zij bezit geenerlei regtsmagt om den onzedelijke te straffen”¹⁰⁰.

⁹⁸ RAUWENHOFF, *De kerk*, 15.

⁹⁹ RAUWENHOFF, *De kerk*, 20.

¹⁰⁰ MEYBOOM, *Hoofdbeginselen*, 79. — „Zij komt dus bij ons geheel in de klasse van vereenigingen tot bevordering van een zedelijk, maatschappelijk doel. De maatschappij

Uit dezelfde principes trokken Pierson, Busken Huet en met hem vele anderen een tegenovergestelde conclusie. Ook zij wisten, dat de Moderne Richting en de Nederlandse Hervormde Kerk elkaar op den duur niet konden verdragen. Echter, deze Kerk is niet alleen feitelijk supranaturalistisch, maar zij kan ook niet anders zijn. Haar wezen rust op het geloof in een persoonlijke, transcendente God, die voortdurend met de mensen bezig is door zijn woord en zijn daad. De Moderne Richting kan niet de illusie hebben, dat zij ooit de grote massa van het Nederlandse volk dit supranaturalistisch geloof en daarmee dit kerkbegrip zal kunnen ontnemen. Wat kan zij immers stellen tegenover dit geloof, dat de harten van miljoenen de hoogste bevrediging heeft geschonken? „In stede van allen te stichten, doet zij het gebed van velen verstommen op de lippen. Wat heeft deze rigting niet op haar geweten . . . . Sints zij aan het woord is, hebben velen den bijbel gesloten, of doorbladeren dien met pijnlijke achterdocht, en zijn er wederom anderen voor wie Gods betrekking tot het menschenhart niet meer is dan een onoplosbaar raadsel”¹⁰¹. Zij heeft de mogelijkheid van het wonder verworpen, maar heeft zij daarmee de mens ook niet het vertrouwen ontnomen op een God, die hem helpt in zijn levensstrijd? „De stelling: God verandert water in wijn, staat immers (formeel) geheel gelijk met de stelling: God voert elken individueelen mensch een ideale bestemming tegemoet”¹⁰². Moet zij dan niet consequent zijn en met de eerste stelling ook de tweede als een inbreuk op de natuurwetten afwijzen? In haar deterministische levensbeschouwing wordt alles, ook het zedelijk leven van de mens, beheerst door de ijzeren noodzaak der natuurwetten¹⁰³, waarop niets, ook niet het gebed der vromen, een uitzondering vermag te bewerken. Als zij de mens niet toelaat te bidden om de genezing van zijn lichaam, hoe kan zij hem dan aansporen te vragen om de genezing van zijn ziel? En ten slotte, als haar met onmiskenbare duidelijkheid uit de Evangeliën blijkt, dat Christus zelf zijn verhouding tot God zag als een relatie tot de persoonlijke, transcendente God,

tot Nut van 't Algemeen zou als vergelijking kunnen dienen. Of men zou zich kunnen voorstellen, dat er een Maatschappij van Toonkunst ware, die ter bevordering van den muziekalen zin bij het volk, op geregelde tijden door toonkunstenaars, door haar aangesteld en bezoldigd, uitvoeringen deed geven en zorg droeg voor de muziekale opvoeding der jeugd”, RAUWENHOFF, *De kerk*, 24.

¹⁰¹ PIERSON, *Zwakheid en kracht*, 8.

¹⁰² A. PIERSON, *De moderne richting en de kristelijke kerk*, Arnhem 1866, 43.

¹⁰³ „Gelijk men zegt: het land moet regen hebben om vruchtbaar te zijn, zoo, in denzelfden zin, behoort de Determinist te zeggen: de mensch moet goed zijn om waarlijk gelukkig te worden. Komt er een drooge zomer, is er een slecht karakter, men kan constateeren, men kan het betreuren: een zedelijk oordeel te vellen wordt een ongerijmdheid. Ook deze drooge zomer, ook dit slecht karakter is in de natuur op zijn plaats en gelijk het behoort”, PIERSON, *De moderne richting*, 44—45.

moet zij dan niet tot de conclusie komen, dat haar anti-supranaturalisme zelfs niet meer christelijk is? ¹⁰⁴. Als zij daarom eerlijk staat tegenover zichzelf, moet zij dan niet toegeven: „Geen christelijke vroomheid zonder supranaturalisme?” ¹⁰⁵.

Is de Moderne Richting daarmee veroordeeld? Geenszins. Zij is noodzakelijk. Zij zou haar diepste overtuiging moeten prijsgeven, indien zij voor deze consequenties zou wijken ¹⁰⁶. Maar van de andere kant moet zij de realiteit onder ogen durven zien, dat de „godsdienstige eenheid tusschen deze beide richtingen voor goed onbestaanbaar” ¹⁰⁷ is. En uit dit inzicht volgt, dat het haar redelijke plicht is de Kerk te verlaten. Er moet een einde komen aan de ergernis, dat „de onkerkelijken zich aanstellen als behoorden zij tot eene kerk” ¹⁰⁸. De Modernen staan „met hunne kerkelijke positie zichzelf in den weg” ¹⁰⁹. Zij moeten een gehoor stichten met holle klanken omdat zij van al het bovennatuurlijke niets weten, honderden elke week voorgaan in gebed, kinderen dopen zonder dat zij een redelijke zin aan de doopformule kunnen geven, het avondmaal bedienen terwijl er op deterministisch standpunt van zondenvergeven geen sprake kan zijn en het bloed van de profeet van Nazareth geen andere waarde heeft dan het bloed van elke andere martelaar voor de waarheid. Hoe zullen zij deze officiële leugen, dit inhoudloos formulisme nog langer dulden in hun leven? ¹¹⁰. Met het onderscheid tussen heilig en profaan is de betekenis van Kerk en ambt weggevallen. De maatschappij zal voor de Modernen de functie van de Kerk overnemen en deze zal voor haar een vereniging in de plaats stellen, waarin door de voorganger alleen „de algemeene menschenliefde wordt gepredikt, aangezien hij niets anders te prediken heeft” ¹¹¹.

¹⁰⁴ „Het anti-supranaturalisme is niet-Kristelijk, in zoo verre als het bij hem die het is toegedaan een inwendig leven veronderstelt, waarvan het middelpunt niet, gelijk bij Jezus, een godsdienstige, maar een wijsgeerige bewustheid is, PIERSON, *De moderne richting*, 53.

¹⁰⁵ A. PIERSON, *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*, Arnhem 1867, 71.

¹⁰⁶ PIERSON, *Zwakheid en kracht*, 9.

¹⁰⁷ PIERSON, *De moderne richting*, 48, 65.

¹⁰⁸ C. D. BUSKEN HUET, *Ongevraagd advies, in de zaak Pierson tegen Réville c.s.*, Haarlem 1866, 78.

¹⁰⁹ PIERSON, *Aan zijne laatste gemeente*, 12–13, 19. Het is een „onomstootelijk feit . . . dat het christelijk geloof naar zijn innigst wezen een openbaringsgeloof is . . . dat er in een christelijk kerkgenootschap geene plaats is voor hem, die, hij zij leeraar of gemeentelid, doch zooveel bedenkelijker indien hij leeraar is, elke specifieke openbaring loochent en dan ook de christelijke openbaring naar het rijk der fabelen bant”, BUSKEN HUET, *Ongevraagd advies*, 9.

¹¹⁰ PIERSON, *Aan zijne laatste gemeente*, 20–22.

¹¹¹ PIERSON, *De moderne richting*, 27. — BUSKEN HUET, *Kanselredenen*, 58.

De Moderne Richting en de Nederlandse Hervormde Kerk.

Twee levensbeschouwingen staan hier tegenover elkaar. De Kerk van Dordt had in de eeuwen van haar bestaan heel wat strijd binnen haar muren gekend. Remonstranten hadden gestaan tegenover Contra-remonstranten, Coccejanen tegenover Voetianen, Rationalisten tegenover Supranaturalisten. Hoog was het geschil soms opgelaaid, doch in de grond was men het eens over de levensbeschouwing. Allerlei leerstellingen waren in twijfel getrokken en bestreden. Men was niet meer orthodox in de leer. Een ogenblik leek het zelfs, alsof de gehele Kerk was vervallen in een vlak rationalisme, dat het bovennatuurlijke dreigde te nivelleren tot de hoogte van het menselijk begrip. Maar supranaturalistisch was men gebleven. Bij alle afwijkingen was men blijven vasthouden aan de tegenstelling tussen het menselijke en het goddelijke, aan een objectieve waarheid en zedelijkheid buiten en onafhankelijk van de mens, omdat deze berusten op een onmiddellijke goddelijke openbaring. In welke mate dan ook, steeds was de mens zich bewust geweest, dat hij zijn leven in harmonie had te brengen met een vaste, onfeilbare, immers goddelijke norm.

De Moderne Richting heeft dit wereldbeeld radicaal doorbroken. Haar verzet was niet primair gericht tegen de aanvaarding van het dogma, de historische betrouwbaarheid van de bijbelboeken, de mogelijkheid van het wonder, maar tegen geheel het dualisme van het goddelijke en menselijke, tegen het onderscheid tussen het heilige en profane. Door haar werd de Kerk zelf in haar bestaansrecht aangetast ¹¹². Tegenover elke religieuze waarheid, tegenover elk geestelijk gezag, dat de mens in het gewone leven gewillig aanvaardt, heeft de moderne wetenschap hem geleerd uiteindelijk, als het gaat om de hoogste beslissing, zijn eigen inzicht en de autonomie van zijn geest te stellen. Buiten hem immers bestaat geen enkele zekerheid, die hem de garantie der waarheid kan geven, geen enkel gezag van Schrift of Kerk, dat hem zijn wettigheid kan aantonen. Die zekerheid en dat gezag vindt hij in laatste instantie alleen in zichzelf, omdat hij alleen in zijn eigen geest een onmiddellijke openbaring van God kan beluisteren. Daar wordt hem de garantie geboden, die hij buiten zichzelf nergens kan vinden. Alle waarheid, die langs de weg van uitwendig gezag tot hem komt, kan en, als zij zijn eigen persoonlijkheid raakt, móet aan deze laatste en hoogste norm getoetst worden. De stem van zijn geweten immers, en zij alleen, is de onmiddellijke stem van God. Tegenover Schrift, Kerk en belijdenis kan daarom de moderne mens niet anders staan dan autonoom, dit is: zichzelf de wet stellend.

¹¹² Hoe de Modernen ook dachten over het praktisch standpunt, dat zij tegenover de Kerk hadden in te nemen, hierin kwamen zij overeen, dat de Kerk voor hen niet meer kon zijn dan een vereniging ter bevordering van godsdienst en zedelijkheid. Vgl. aantekening 93, 100, 111.

Reveille in de Kerk

De bewogen jaren van 1795 tot 1815 betekenen geen keerpunt in het geestesleven van Nederland. De verschrikking der bezetting, de materiële nood, waarin ons volk verkeerde, verlamden de energie om uit deze botsing der ideeën iets nieuws voort te brengen. Zij konden slechts mijmering wekken over de grote dagen van weleer. Nederland ging leven op de roem van zijn groot verleden. Doch in werkelijkheid was er slechts een schaduw van over. Te lang had men er op geteerd. De Regententijd was reeds een eindeloos zichzelf gelukwensen met het grote, dat de voorvaderen van de zestiende en zeventiende eeuw hadden gepresteerd. Reeds toen was Nederland ingesluimerd in behaaglijke zelfgenoegzaamheid. En, alsof er niets gebeurd was, alsof een revolutie van ideeën de Europese samenleving niet tot in haar fundamenteën had beroerd, dacht een negentiende eeuw straffeloos dit verleden te kunnen terugroepen. Het werd een uiteringsproces van de Nederlandse volkskracht: tot het nieuwe bezat men niet de kracht en het oude, waarvan men wilde leven, was volkomen uitgehold. Ons land verviel in een geestelijke en culturele dorheid. Noch de letterkunde, de schilderkunst, de bouwkunst, toneel en muziek, noch de wetenschap en wijsbegeerte van die tijd hebben figuren van blijvende betekenis voortgebracht¹. Het zou nog tientallen jaren duren eer Nederland zich uit deze geestelijke inzinking kon verheffen.

Het meest tragische echter was, dat het besef van deze angstige leegheid volkomen ontbrak. Het nationale superioriteitsgevoel nam bedenkelijke vormen aan. Men was zelfvoldaan over eigen voortreffelijkheid. „Ongetwijfeld, staan verlichting en beschaving tegenwoordig op eenen zeer hoogen trap”². En deze deftige trots kende slechts één verlangen: rust, „stilte, die, uit sluimeren geboren, tot verder sluimeren noodt”³. Hij duldde niet, dat hij in zijn zelfgenoegzaamheid werd gestoord. Hij kon zich overigens niet voor-

¹ L. G. J. VERBERNE, *Nieuwste Geschiedenis*, (Geschiedenis van Nederland, uitgegeven onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans, Dl VII), Amsterdam 1937, 38–71.

² J. J. E. F. S[CHROOTEN], *Gedachten over de bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa*, Dordrecht 1823, 20–21.

³ L. KNAPPERT, *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden*, Dl II, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18de en 19de eeuw*, Amsterdam 1912, 265.

stellen, hoe men bij deze algemene burgerlijke bedaardheid en verdraagzaamheid naar iets anders kon verlangen. Was er geen vrede, de vrede van het veilige midden, waar alle tegenstellingen waren vergeten en begraven?

Het luidst werd deze verdraagzaamheid verkondigd op het gebied van het kerkelijk leven. Men was de strijd van de voorafgaande eeuwen nog niet vergeten. De angst alleen al, dat deze strijd ooit weer zou oplaaien, deed talloze schrijvers naar de pen grijpen. En men maakte van zijn afkeer en minachting voor deze rampzalige strijd van „de belijders van de ouderwetsche Christelijke Hervormde Leer”⁴ geen geheim. „Is het de geest van God, de geest van Christus, die vrede, liefde en ootmoedigheid predikt, wanneer men oude, afgesleten kerkgeschillen, die niet het minste nut doen ter zedelijkheid, weder te voorschijn haalt, om daardoor in de Gemeente Gods eenen twist-appel, en onkruid tusschen de goede tarwe te werpen?”⁵ Namen evenwichtige en vooraanstaande mannen geen genoegen met de officiële prediking? Wat voor bezwaren kon dan het gewone, ongeletterde volk hebben tegen deze prediking? „Een braaf en nuttig lid der samenleving te zijn, dàar kwam het op aan; ongerijmd was het de aanneming van eenig stelsel van Godgeleerdheid (ook de Bijbelleer in haar meeste eenvoudigheid werd alzoo genoemd) tot voorwaarde van echte zucht naar het goede en van opleiding voor een beter leven te stellen”⁶. Aan de hoofdvoorwaarden van het Evangelie hield men vast, doch men was even afkerig van het extreme rationalisme als van de Dordtse rechtzinnigheid. Geen van beide was immers bevorderlijk voor een rustig christelijk leven en bedaarde deugdbeoefening.

Dat was de algemene geest van de tijd en men achtte dit het hoogste wat een christelijk mens kon bereiken. Van Kampen roemde „de gematigdheid, den waarlijk christelijken geest der Hervormde Leeraren onzes tijds, . . . den tegenwoordigen geest der Hervormde Kerk in Nederland, die andersdenken-den in liefde duldt, en zelfs van de tafel des Heeren niet uitsluit; wier leeraars, wars van twisten, slechts wedijveren in vreedzaam onderzoek der gewijde Schriften”⁷.

⁴ SCHROOTEN, *Gedachten*, 23. — W. de Clercq tekent in 1823 in zijn dagboek aan: „Treffend is intusschen de beschikking Gods, dat de leer die in 1618 nog als de ware door de Protestantsche kerk erkend is, langzamerhand zoo vervallen is, en zich tot zoo weinigen bepaalt, dat rechtzinnigheid hier als eene ketterij wordt uitgekreten, dat eene godsdienst, waarvan ieder maakt wat hij wil, tot basis moet strekken, dat alles hetgeen men ook zonder Kristendom kan doen, voor Kristendom wordt versleten”, A. PIERSON, *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, Dl I, 1811–1824, Haarlem z.j., 192–193.

⁵ N. G. VAN KAMPEN, *Verdediging van het goede der negentiende eeuw, tegen de Bezwaren van den Heer Mr. I. da Costa*, Haarlem 1823, 12. Vgl. 107.

⁶ G. GROEN VAN PRINSTERER, *De Maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsrecht getoetst*², Leiden 1837, 27.

⁷ VAN KAMPEN, *Verdediging*, 13–14. Vgl. 98.

Het was tegen deze zelfverzekerdheid en gestileerde middelmatigheid, waartegen da Costa met al de felheid van zijn zuidelijke natuur te velde trok in zijn drie berucht geworden geschriften: *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (1823), *De Sadduceën* (1824), *Geestelijke Wapenkreet* (1825). „Bijna ieder uitkomend geschrift kan getuigenis geven van de slapheid, van de onverschilligheid, van de verkeerdheid, van de verdorvenheid, van de afschuwelijkheid der heerschende denkwijze omtrent den Godsdienst . . . . Doch wij zijn verdraagzamer dan onze voorouders! . . . . Ja, eene Verdraagzaamheid, uit vreeze voor de wereld, uit minachting of miskennen van de Waarheid, uit oogmerken van eigenbelang, uit Goddeloosheid; eene Verdraagzaamheid die werkzaam is om ongestraft alle kwade beginselen te mogen vasthouden en verspreiden, eene Verdraagzaamheid uit laffe toegevendheid, die den kanker des ongeloofs en der gruwzaamste zedeloosheid ongehinderd laat voortvreden, en den lijder door geen heilzame pijn durft te redden”⁸. Men „beschouwt ook eigenlijk het Christendom als niets meer dan een stelsel van zedekunde, meer of min, of soms ook in het geheel niet door Gods bijzondere Voorzienigheid begunstigd. Alle bovenaardsche denkbeelden verdwijnen hier, of worden althands in de schaduw geschoven”. Durft men dat nog Christendom te noemen, „waar men de verborgenheden der Waarheid tracht weg te nemen, en door laffe en zoetsappige woorden de kracht van het uitgedrukte Woord te verijdelen, waar men (bij voorbeeld) veel van den Heiligen Geest spreekt, doch niet als van dien persoon in de Godheid, welke in het hart aanwezig is om het tot geloof en heiligheid te bewerken, maar blootelijk als van een onbestemden invloed ten goede; of waar men van Jezus Christus, den Gekruisigden, hoog opgeeft, doch niet als van onzen Verzoener en Zaligmaker, maar alleen als van onzen Leeraar en voorbeeld met verzwijging van Zijn goddelijk wezen en eeuwige waardigheid; of wederom wel van verzoening en wedergeboorte gewag maakt, maar alleen door deze woorden een half zedelijke, half godsdienstige verbetering verstaande, niet de eigenlijke zielbekeerende beteekenis, die zij van God hebben ontvangen; of waar men verdraagzaamheid predikt, niet die, welke bestaat in het dulden en vergeven van persoonlijke beleedigingen en smaadheden, maar die, welke in den boezem der kerken begrippen leert koesteren, strijdende met de geloofsbelijdenis door de oprechte Gemeente afgelegd, en oonteerende voor God en den Zaligmaker; of waar men éénigheid en vrede roemt, niet die door Christus onzichtbaar in Zijne ware kerk bewerkt wordt, en die de vrucht van Zijn gebed is, maar waarmee men in de daad onverschilligheid, wanorde en opoffering der waarheid bedoelt”⁹. „Hoevelen zijn er niet, die zich door de in onze

⁸ I. DA COSTA, *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw*², Leiden 1823, 10, 18, 20.

⁹ I. DA COSTA, *De Sadduceën*, Leyden 1824, 22, 29–30.

dagen zoo gruwlijk en godslasterlijk misbruikte en ontheiligde woorden van liefde, vrede, gematigdheid, verdraagzaamheid ontwapenen en ontzenuwen laten" ¹⁰.

Da Costa was fel, zijn vurigheid verleidde hem tot overdrijving, doch hij heeft een Kerk, wegsuffend in eigenwaan en halfheid, tot bewustzijn geroepen. Da Costa was uit de School van Bilderdijk. Door hem had deze Portugese Jood Christus gevonden. En hij toonde, dat hij een waardig leerling van zijn meester was, die de oorlog had verklaard aan alles wat in het toenmalige Nederland als vanzelfsprekend werd aanvaard. „De kerkbesturen, de grote meerderheid der predikanten, nagenoeg de gehele burgerstand, de geleerde en de ambtelijke wereld waren de geest des tijds toegedaan. Slechts in enkele aristocratische kringen en onder de lagere standen, ook bij de plattelandsbewoners in sommige streken, leefde de rechtzinnige traditie voort, ontstemd, geslagen, doch niet verslagen" ¹¹. Deze deftige nationale trots te durven trotseren, de geest der eeuw, door Potgieter gekarakteriseerd als Jan Salie-geest, in zijn onbeduidendheid aan de kaak te stellen, dat is de betekenis geweest van de romanticus Willem Bilderdijk, de enige waarlijk grote van zijn tijd. Gedurende heel zijn leven miskend, door teleurstelling, ziekte en tegenslag gebroken, heeft hij zijn dichterlijk talent in dienst gesteld van wat hij zag als zijn levensroeping: Nederland uit zijn diepe slaap van lautheid en middelmatigheid te wekken, nu eens honend, verbitterd, dan weer kinderlijk naïef en gevoelig. Toen hij voor een professoraat te Amsterdam was gepasseerd, verhuisde hij naar Leiden, waar hij een privatissimum begon in taal, geschiedenis en staatskunde. De toeloop tot zijn colleges is nimmer groot geweest, doch daar werden de mannen gevormd, die weldra de leiding van het verzet in handen zouden nemen.

Bilderdijs oppositie richtte zich tegen het overmachtig rationalisme en

¹⁰ „Is dat liefde tot Christus, wanneer men het zonder zich te roeren aanziet en aanhoort, hoe men in den boezem zelve der Christelijke kerken Hem van alle Zijne Goddelijke waardigheden en hoedanigheden ontkleedt en ontbloot, en Zijne eeuwige Godheid, Middelaarsampt, Verzoeningsoffer, Hoogepriesterschap, Verlossingswerk en Onfeilbaarheid door verfoeilijke verdraaijingen, of zout- en ziellooze uitleggen wegredeneert; en Zijne en Zijner Apostelen heiligste en ernstigste betuigingen en verklaringen voor Oostersche spreekwijzen verklaart, het Woord der Waarheid tot een kunstig verdichte fabel of zedespreuk vernedert, en van den gezegenden Godmensch (het zij met schrik en afgrijzen gezegd!) een filosoof maakt, die door vele heerlijke, veelbelovende werken niet anders uitgericht of geleerd zal hebben, dan dat de Mensch zedelijk verbeterd moet worden", I. DA COSTA, *Geestelijke Wapenkreet*, Rotterdam 1825, 10-12.

¹¹ J. REITSMA — J. LINDEBOOM, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*⁶, 's Gravenhage 1949, 459. — A. M. BROUWER, *De oorsprong van het Reveil in Nederland*, Stemmen voor Waarheid en Vrede, 49 (1912) 13. — PIERSON, *Willem de Clercq*, 192-193. — DA COSTA, *Geestelijke Wapenkreet*, 18.

liberalisme van zijn tijd. Met heel de kracht van zijn romantische geest zocht hij naar het waarlijk-menselijke, onmiddellijk voortkomend uit het hart, ongrijpbaar voor de dwingende tyrannie van de alles-verklarende, alles-controlerende rede. Hij kon zich geen levenshouding voorstellen, waarin de rede het octrooi had. „Indien de Godmensch ons riep om volmaakt te zijn, het was eene volmaaktheid als die van den Hemelschen Vader, 't was volmaaktheid van wil, zuiverheid van hart, en verheffing van ziel tot het hoogste goed, door aanneming, inlijving, en vereenzelviging van, in en met Hem, den aanbiddelijken Heiland en Verlosser van uit de kaken des verderfs... Hij verzond ons naar geen beginsel uit onze verstandelijke aanschouwing genomen. 't Was het hart dat Hij in aanspraak nam. Zijne zedeleer was niet denk en doe, maar gevoel. Bemin! Bemin met geheel uwe ziel, met al uw vermogens en geheel den omvang uwer vatbaarheden... Zie daar 't geen Hij ons als het eenig, het algemeen, en altijd en in alles toepasselijk beginsel heeft voorgeschreven”¹². Het geloof, dat de mens in onmiddellijk contact stelt met een hogere wereld, kan geen daad zijn van het menselijk verstand, dat alleen regulerend en vergelijkend kan optreden, doch niets kan voortbrengen. Het is op de allereerste plaats vatbaarheid voor de bovennatuurlijke inwerking en zijn inhoud komt tot stand door de directe goddelijke aanspraak van het menselijk gevoel. Aan Wiselius schrijft hij: „Men moet God gevoelen, niet denken. Gevoelen zeg ik, door Zijne bekendmaking aan 't hart door de innige openbaring”. En aan da Costa: „De geheele godsdienst behoort tot het gevoel, is waarlijk gegrond in de inwendige bevinging”¹³.

Toch zou de reactie waarschijnlijk tot deze kleine groep beperkt zijn gebleven en wegens het unaniem verzet van de toonaangevende kringen nimmer een nationale vrucht hebben afgeworpen, als zij niet was opgevangen en voortgestuwd door een bijna gelijktijdige Europese beweging, het Reveil, dat in deze Nederlandse opwekking een voorbereide bodem aantrof. Het Europees Reveil vindt zijn oorsprong in de uitlopers van het Engels methodisme. De reactie tegen het rationalisme en de Franse Revolutie concentreert zich op het einde van de achttiende eeuw in een evangelische richting die, afkerig van alle kwesties van dogmatische en kerkrechtelijke aard, alle nadruk legt op het praktisch Christendom en een waarachtig vroom leven. Het Engels Reveil werd overgebracht naar Schotland, waar het onder de bezielende leiding van Th. Chalmers en E. Irving spoedig tot grote bloei kwam. In de eerste decennien van de negentiende eeuw begon dit Engels-Schots Reveil zijn invloed uit te oefenen op het vasteland: in Zwitserland, waar het onder leiding van R. Haldane, L. Gaussen, C. Malan, J. Merle d'Aubigné

¹² W. BILDERDIJK, *Verhandelingen, ziel- en rechtsleer betreffende*, Leiden 1821, XV. Geciteerd bij A. PIERSON, *Oudere Tijdgenooten*, Amsterdam 1888, 178–179.

¹³ PIERSON, *Oudere Tijdgenooten*, 180.

en A. Vinet een sterke piëtistische inslag kreeg. Vanuit Zwitserland, vooral vanuit Genève, sloeg het Reveil over naar Frankrijk, waar het zijn leiders vond in Adolphe en Frédéric Monod en F. Guizot. Duitsland werd rechtstreeks vanuit Engeland beïnvloed. Hier zijn de Reveil-mannen E. W. Hengstenberg, A. Neander, F. Tholuck voor het gehele Europese Reveil van grote betekenis geweest. Nederland zocht echter aansluiting bij het Zwitsers-Frans Reveil. In Brussel kwam G. Groen van Prinsterer als secretaris van het kabinet van de Koning in contact met Merle d'Aubigné, die toen predikant aan de slotkapel aldaar was. Bilderdijk vertaalde diens preken. Zwitserse predikanten als James en Chavannes vindt men al spoedig in de Nederlandse Reveil-kringen. Buitenlanders waren hier zeer geziene gasten: R. Gaussen, Hengstenberg, Tholuck, Malan, de Quakers Alexander, Scobbe, Fry-Gurney. De werken van Irving en Ami Bost werden hier druk gelezen. Zij alleen brachten het Reveil-vuur vanuit Engeland, Duitsland, Frankrijk en Zwitserland over naar deze gewesten ¹⁴.

De buitenlandse invloeden, die hier onmiskenbaar zijn aan te wijzen, kunnen echter aan het Nederlands Reveil zijn nationaal karakter niet ontnemen. Het is een tijdsverschijnsel, dat in alle landen van Europa bijna tegelijkertijd reacties opriep tegen het overmachtig rationalisme. Onderling hebben deze reacties elkaar beïnvloed en versterkt, zodat er geen sprake kan zijn van eenzijdige afhankelijkheid. In alle landen had het Reveil zijn eigen kleur, bepaald door de plaatselijke omstandigheden en leidende figuren. Het Nederlands Reveil heeft zijn eigen karakter ontvangen in de school van Bilderdijk, ook al heeft het internationaal Reveil krachtig gestimuleerd. De piëtistisch-mystieke trek, die het in het buitenland bijna overal vertoont, werd hier ondanks het gevoelselement getemperd door een sterke neiging naar de orthodoxie. Zo heeft het Nederlands Reveil zijn autochthoon karakter behouden ¹⁵.

De karakteristiek van dit Reveil leert men niet zozeer kennen uit de — meest polemische — geschriften, waarmee het in het openbaar trad, als wel uit de huisgodsdienstoefeningen, waar men in gebed, bijbellezen en preek elkaar tot diepere vroomheid van het hart opwekte ¹⁶. Een van deze avonden

¹⁴ M. E. KLUIT, *Het Réveil in Nederland, 1817–1854*, Amsterdam 1936, 5–25, 114–115, 211–212, 249–251. — E. GEWIN, *In den Réveilkring*, Baarn 1920. — E. GEWIN, *Bladzijden uit de kerkgeschiedenis der negentiende eeuw*, Zeist 1930.

¹⁵ „Het Nederlandsch Reveil in zijn beide — kerkelijke en staatkundige — hoofdvaktakkingen is dan ook als autochthoon te beschouwen”, C. GERRETSON — A. GOSLINGA, *Groen van Prinsterer, Schriftelijke Nalatenschap*, C. GERRETSON, *Briefwisseling, Dl I, 1808–1833*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 58, 's Gravenhage 1925, Voorwoord, XV–XVI. — VERBERNE, *Nieuwste Geschiedenis*, 79. — GEWIN, *Bladzijden*, 40, 46, 84.

¹⁶ Van de gesprekken op deze avonden is bijna niets bewaard gebleven. Wij zijn

beschrijft Willem de Clercq ons: „Wij waren zeer vereenigd. Dit nam echter nog toe aan tafel, en nu wij daar over kenteekenen van de genade spraken, nam da Costa het woord en sprak met de diepste aandoening over den weg des heils... Er was zulke innigheid, zulk eene vereeniging; wij waren daar allen als broeders en zusters. Da Costa was diep geroerd. Wij zaten in die onbewegelijkheid die men zoo heeft, als men geheel aandacht is, en, om dus te spreken, vreest zich te roeren, om dien toestand niet te veranderen. Kristus is een persoon, en men kan gemeenschap met hem hebben. Dat was zijn thema. Sedert ik hier was, had ik zoo iets niet gehoord. Het was alsof alles persoonlijk tot mij was gezegd. Toen da Costa vertrokken was, gevoelde ik zoo de behoefte om te bidden om hetgeen mij ontbreekt: eenvoudigheid en overgegevenheid des harten. Het was een zalige, onvergetelijke avond”¹⁷. Tekenend is de gevoelsvroomheid, die de bijeenkomsten van de Reveil-vrienden geheel beheerste. In diepe bewogenheid en doorvoelde innigheid wilden zij die avonden geheel bezig zijn met de dingen van God, met de individuele ervaring van Gods nabijheid. De nadruk lag op het onmiddellijk contact van het hart met God, op de ontvankelijkheid en de overgave van de gehele persoon aan Gods genadewerking. De intieme gesprekken waren geen diepzinnige beschouwingen over de grote geloofswaarheden, maar de spontane uitstorting van het gemoed, waarbij als enige norm voor de waarheid gold de gevoelde bevrediging van de godsdienstige neigingen van het hart¹⁸. „Voor de vrienden van het Reveil bestond de behoefte aan bewijsbare waarheid op godsdienstig gebied in geen deele. Hunne apologie van het Kristendom kon het stellen buiten grondige theologische kennis. Tekst-kritiek, historische kritiek, onderzoek naar de authenticiteit en wetenschappelijke uitlegging der bijbelboeken, voor hen bestond dit een en ander niet. Zij zouden niet geweten hebben, wat met deze, immers voor hen overvloedige, zaken aan te vangen. De Heilige Geest was hun eenige hoogleeraar”¹⁹. Opvallend is, dat zowel hier als in het buitenland de leidende figuren van het Reveil overgevoelige naturen waren, lijdend aan melancholie en depressies²⁰.

Dat het Reveil ten slotte aan dit gevoel een sterke neiging naar de orthodoxie heeft gepaard, dat het voorvechter is geworden van de handhaving der oude belijdenisgeschriften, vindt zijn verklaring in het feit, dat het een

grotendeels aangewezen op de karakter-schetsen in PIERSON's *Oudere Tijdgenooten*, waarin hij zijn herinneringen aan de vrienden van zijn ouders heeft vastgelegd.

¹⁷ PIERSON, *Willem de Clercq*, II, 333.

¹⁸ Van een van de Reveil-predikanten schrijft W. de Clercq: „Voor het dogma van de kerk geeft deze man zeer weinig, maar veel, zeer veel voor het hart.... Hij zegt woorden die men voelt”, PIERSON, *Willem de Clercq*, II, 332.

¹⁹ PIERSON, *Oudere Tijdgenooten*, 63–64.

²⁰ GEWIN, *In den Reveilkring*, 144, 185. — GEWIN, *Bladzijden*, 64–69, 73–75, 79. — KLUIT, *Het Réveil*, 65–69.

reactie-verschijnsel is, een principieel verzet tegen de geest van de eeuw in al zijn verschijningsvormen. Tegen deze geest van halfheid en onbepaaldheid, die de bovennatuurlijke werkelijkheid van de godsdienst had ingeperkt binnen de grenzen van het alles-beheersend menserverstand, die het Woord van God in de H. Schrift had verlaagd tot een soort overredingskracht, waardoor de mens buigt voor zelf-ingeziene argumenten, die het Christendom van zijn essentiële dogma's als dat van de Triniteit, Christus' goddelijke natuur, de verzoenende kracht van zijn lijden, het dogma van de erfzonde had beroofd, die gevlucht was voor de ontzettende realiteit van de zonde door haar te vervormen tot een vergefelijke zwakheid, die het doel van de mens op aarde niet hoger kon stellen dan zijn zedelijke vervolmaking, die Christus vernederde tot een zeden-hervormer, die alle kerken opriep tot een nivellering van alle tegenstellingen en tot een eenheidsideaal van zedelijke vooruitgang — tegen die geest van de eeuw tekende het Reveil met al de energie en de vurigheid, die hem eigen was, protest aan ²¹. Hier heerste een Christendom, dat die naam niet meer waard was, dat de tol aan de rede had betaald met de verloochening van zijn gehele wezen, een cerebraal Christendom, dat geen antwoord meer had voor de noden van het mensenhart dat zich zondaar weet, een Christendom, dat God niet meer God liet, doch van Hem een opperwezen in mensendienst maakte, dat geen Middelaar meer nodig had, doch in eigengerechtigheid en verwaandheid het zelf wel klaarspeelde. Bij deze verkrachting van het Christendom heeft het Reveil alarm geslagen. Het heeft in een wereld, die niets hoger achtte dan vrede en rust, de opzettelijke rust-verstoorder willen zijn door zijn onophoudelijke felle aanklachten en beschuldigingen. Bewust van zijn roeping heeft het de strijd gezocht om het Christendom in zijn bovennatuurlijke, voor de menselijke geest onbereikbare grootheid te herstellen rond zijn drie hoofdpijlers: Gods heiligheid en de

²¹ In de Nederlandse Hervormde Kerk leert men thans, „dat de Bijbel een mensche-lijk boek is, niet Gods Woord, doch waarin Gods Woord gezocht wordt; dat de Zone Gods niet God, maar een schepsel naast God is; dat de Heilige Geest bij persoons-verteeljing van den Vader en den Zoon wordt onderscheiden; dat er ter verlossing van zondaren geenerlei voldoening van Gods strafeischende gerechtigheid vereischt werd; dat de dood des Heeren Jezus slechts een openbaring van de grootheid der zonde en eene betuiging van Gods onvoorwaardelijke liefde, geen lijden en sterven in onze plaats, geweest is; dat de Zoon als waarachtig God te aanbidden, afgoderij, in Zijn schuldoffer het rantsoen der zonde te zien, bloedtheologie, de onfeilbaarheid der Apostolische Schriften te beweren, apostel-vergoding moet worden genoemd”, G. GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, Amsterdam 1848, VI—VIII. — [D. MOLENAAR], *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*, Amsterdam 1827, 10. — D. VAN HOGENDORP, M. B. W. H. GEVERS, A. CAPADOSE, G. GROEN VAN PRINSTERER, P. J. ELOUT, J. A. SINGENDONCK, C. M. VAN DER KEMP, *Aan de Hervormde Gemeente in Nederland*, Leiden 1843, 48—49. — DA COSTA, *Bezwaren*, 6. — G. GROEN VAN PRINSTERER, *Brieven van Mr. Isaac da Costa*, Dl I, Amsterdam 1872, 291.

souvereiniteit van zijn genade, het algehele bederf van de mens door de zonde en het middelaarschap van Christus' verzoenende lijden.

Gods heiligheid en de menselijke zonde, tussen deze twee polen ligt de diepe tragedie van het mensenbestaan. Door de zonde „zijn wij alzoo verdorven, dat wij ganschelijk onbekwaam zijn tot eenig goed en geneigd tot alle kwaad, . . . van nature geneigd God en mijn naaste te haten”²². Deze woorden van de Heidelbergse Catechismus heeft het Reveil ten volle onderschreven. Het heeft weer ernst gemaakt met de zonde en haar erkend in haar verschrikkelijke realiteit, die de menselijke ziel in zijn diepste wortelen heeft aangetast. Er kan geen sprake zijn van een zedelijke vervolmaking, alsof er in de mens nog iets of zelfs zeer veel goeds was overgebleven, dat als basis zou kunnen dienen voor een morele verbetering door natuurlijke mensenkracht, alsof de zonde slechts een zwakheid zou zijn van een mens, die in staat is om het goede te doen. Neen, de mens is door de zonde radicaal bedorven, de zondige mens weigert van nature zich te buigen voor de wil van God. Al het menselijke moet daarom te niet worden gedaan, moet zonder enige reserve worden afgewezen. De redding van de mens kan alleen worden verhoopt van een verlossing, een wedergeboorte of, om het karakteristieke woord van het Reveil te gebruiken, van de algehele bekering des harten. Doch uit zichzelf kan de mens hiertoe niet geraken. Hij staat als de machteloze zondaar tegenover de heilige God. In de titanische strijd van de twee krachten, die de wereld beheersen, ligt hij geheel in de macht van de Boze. Een onoverbrugbare kloof ligt er open tussen hem en God, die de mens om zijn onaantastbare heiligheid moest verwerpen. Onverzoend en onverzoenbaar zouden God en mens tegenover elkaar zijn blijven staan, als God niet het menselijk vlees had aangenomen en, door de zonde en de menselijke vervloeking in zijn eigen lichaam uit te boeten, de verzoening had bewerkt. Dit brengt de mens er toe alles, ook de bekering van zijn hart, te verwachten van God en Christus²³.

De strijd om deze waarheden of, beter misschien, om deze werkelijkheden, om het waarachtig, fundamenteel Christendom, dat levensbehoefte was van het hart, heeft het Reveil gedreven in de orthodoxie. Het Reveil was van huis uit niet kerkelijk en zijn orthodoxie niet ongerimpeld. Ten slotte was het Reveil in Nederland een lekenbeweging, waartoe de predikanten eerst later toetraden. De huisbijeenkomsten vervingen de kerkdiensten, de vriendenkring de Kerk. Bilderdijk was geen lidmaat van de Kerk²⁴. Capadose en de

²² De Heidelbergse Catechismus, Zondag III, vraag 8; Zondag II, vraag 5. Geciteerd naar J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, Amsterdam 1940, 151.

²³ PIERSON, *Oudere Tijdgenooten*, 50–54.

²⁴ BROUWEN, *De oorsprong van het Reveil*, 45–46.

Clercq zouden later uit de Kerk treden²⁵. Scholten had niet geheel ongelijk, toen hij de leiders van het Reveil verweet, dat zij de oude gereformeerde belijdenis niet in alles getrouw waren gebleven²⁶. Doch in de strijd om de aanspraken van het hart tegenover een dor rationalisme veilig te stellen brachten zij de zaak voor de hoogste instantie, waarop een gereformeerd christen appél kan aantekenen: de Bijbel, het Woord van God. Doch ook dit bracht hier geen beslissing. De Schrift was verlaagd tot een zuiver menselijk boek, haar gezag ondermijnd. In deze situatie, waarin elke mening, elke ketterij straffeloos zich in de Kerk kon opdringen, zich hullend in schriftuurlijk gewaad, heeft het Reveil een beroep gedaan op de oude belijdenisgeschriften. Met deze in de hand heeft het aangetoond, dat zijn leer niet alleen niet onschriftuurlijk was en dus in de Kerk moest worden geduld, maar bovendien, dat deze leer in overeenstemming was met het voorvaderlijk geloof, dat het dus de oudste rechten in de Kerk had en dat elke afwijkende leer een afval was van het gereformeerde Christendom en daarom in de Kerk niet langer mocht worden geduld. En toen men ten slotte het Reveil de rechten uit handen trachtte te slaan door te beweren, dat de twee eeuwen oude belijdenisgeschriften waren afgeschaft, omdat de nieuwe Nationale Synode, die door het Algemeen Reglement van 1816 was geïnstalleerd, de leervrijheid voorstond, toen heeft het Reveil niet gearzeld rechtstreeks de aanval te openen op het onkerkelijk karakter van het Algemeen Reglement en de onbevoegdheid van de Nationale Synode²⁷.

²⁵ Hun was de „vroomheid des harten” te zeer behoefte dan dat zij zich nog langer in een verstarde Kerk konden thuis voelen. Daarom „verklaar ik hier openlijk en officieel tot geen kerkgenootschap hoegenaamd meer te kunnen behooren”, A. CAPADOSE, *Of scheiden of scheiding*, 's Gravenhage 1866, 4. — „En nu kerk! ontzettend woord van strijd van zooveel jaren. Moede ben ik van er over te diskuteeren en redeneeren. Ik heb mij er aan vastgehouden, zoolang ik kon; mijne geheele natuur verlangt er naar. Ik kan echter niet meer gaan. Het is een mengsel van alles, kwaads en goeds dooréén. Neen, dan liever in angello cum libello. Ik kan er mijn lichaam en ziel niet meer toebrengen. Ik moet door veroordeelingen gaan, daar mijn geheele bestaan tegen op ziet. Mijn geweten zou het mij niet toelaten. Het is geen zaak van gisteren of heden. God, die zich aan mijn hart een God van genade bewijst, zal mij niet begeven noch verlaten. . . . Wat men goed vindt kerk te noemen is mij zulk een realiteit niet. Eene plaats. . . . waar zooveel menschenzielen in een gevaarlijken doodslaap gehouden worden, daar kan ik de levende steenen van het huis Gods niet vinden, daar heb ik geene roeping”, PIERSON, *Willem de Clercq*, II, 406—407.

²⁶ J. H. SCHOLTEN, *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen*⁴, DI I, Leiden 1870, Voorrede, VIII—X.

²⁷ „Op den Bijbel beriep zich elke partij. Wie nu zou, bij onderling verwijt, bepalen wat in de Gereformeerde Kerk voor waarheid, voor Bijbelleer is te houden? Eerst op die wijs, doch op die wijs zeer natuurlijk, kwam men tot het Formulier, waardoor de afwijking bewezen . . . werd . . . Hierdoor is de strijd over de verbindende kracht der Formulieren ontstaan”, GROEN VAN PRINSTERER, *De Maatregelen*, 29—30.

Dit is in het kort de inzet van de strijd, die in de komende jaren zal worden uitgevochten: de onkerkelijkheid van het Algemeen Reglement en de onbevoegdheid van de Synode, handhaving van de leer, het gezag van de Formulieren van Enigheid, de verhouding van deze formulieren tot de H. Schrift, het recht van de Hervormde gezindheid. Doch het was, zeker aanvankelijk, geen orthodoxie om de orthodoxie. Daarvoor waren de eerste Reveil-mannen te weinig gehecht aan de Kerk en te zeer ingesteld op de bevrediging van het gemoed. Het ging hun niet om de handhaving van een kerkleer, maar om de rechten van het hart²⁸. Pas toen het hun in de hitte van de strijd duidelijk werd, welk een steun zij vonden in de voorvaderlijke leer, hebben zij zich als haar verdedigers opgeworpen.

Met de opkomst van het Reveil was het met de vurig begeerde rust in de Synode gedaan. Er kwam beweging in de Kerk en bijna ieder jaar, als de Synode bijeenkwam, lagen tal van adressen te wachten, waarin zij, soms met beleefde aandrang, soms met nauwelijks onderdrukte verontwaardiging en felheid, werd opgeroepen ernst te maken met de haar opgedragen handhaving van de leer. Er ligt een zekere tweeslachtigheid in deze aanval op de Synode. Van de ene kant werd haar de bevoegdheid ontzegd aan de Kerk leiding te geven, omdat zij als staatsorgaan de kerkelijke grondslag, kerkelijke roeping en autoriteit miste, van de andere kant werd van dit orgaan toch een kerkelijke activiteit geëist: de handhaving van de leer. Dit maakt de strijd uitermate verward. De schuld van deze weinig principiële houding ligt echter minder aan de kant van de aanvallers, dan in de gewilde dubbelzinnigheid van de geestelijke vaders van de Kerkorde van 1816.

Te midden van een onderdanige volgzzaamheid van een Kerk, die haar reorganisatie door de regering met bijna unanieme dankbaarheid had aanvaard, heeft het Reveil onomwonden protest aangetekend tegen de onkerkelijkheid van het Algemeen Reglement en de Synode, die hieruit was voortgekomen. „Men heeft de Gereformeerde Kerk geadministreerd, georganiseerd, gecentraliseerd”²⁹. De nieuwe bestuursvorm, die na de terugkeer van Koning Willem I van kracht werd, was geen daad van de Kerk, doch tegen de Kerk. Zij is immers niet zelf bijeengekomen in haar kerkelijke organen om, indien het nodig mocht blijken, naar de veranderde omstandigheden

²⁸ „Hoewel het aan de eene zijde volkomen waar is, dat zijn godsdienstig leven met het aankleven van bepaalde leerstukken op het innigst samenhang, zoo blijft het onmiskenbaar, dat deze leerstukken hem, afgescheiden van dat godsdienstig leven, slechts geringe belangstelling zouden hebben ingeboezemd. Vroomheid des harten was in zijn oog de parel van groote waarde; en deze vroomheid werd door hem gezocht, indien ook niet altijd gevonden, in Godsvertrouwen, in blijmoedige overgaaf der ziel aan haren Schepper en Verlosser, in overvloedig liefdebetoen, in onvergankelijk hopen”, *PIERSON, Willem de Clercq*, II, 413.

²⁹ GROEN VAN PRINSTERER, *De Maatregelen*, 15.

wijzigingen aan te brengen in de oude Kerkorde van Dordt. Een aan de Kerk vreemd orgaan, de regering, oordeelde, dat deze kerkorde niet meer aan de behoefte voldeed, heeft haar afgeschaft en de Kerk dictatoriaal een nieuwe kerkorde opgelegd. Wie gaf de regering daartoe de volmacht en welke rechten kunnen uit deze rechteloze daad voortvloeien? ³⁰. „De Gereformeerde Kerk is geadministreerd. Zij is een deel van de Staatsmachine geworden, een Departement van Algemeen Bestuur. Er is een Ministerie van Eeredienst ingesteld . . . Er is naar de meening van het bestuur, eene Kerk in de Staat, een soort van Kerk-Staat gevormd, waarin de leeraars bijna als ambtenaren, de leden, ook als zoodanig, bijna als onderdanen worden beschouwd; waarin de Koning die, als lidmaat der Gereformeerde Kerk, geen rechten dan die van ieder lidmaat bezit, bijna als Regent en Opperhoofd aangemerkt werd” ³¹. Het presbyteriaal karakter van de oude Kerk, waarin alle predikanten gelijk waren, die alleen in meerdere vergaderingen bijeenkwamen om te behandelen wat de mindere vergaderingen niet af konden, is geschonden. Over haar staat thans een oppermachtige Synode van een klein aantal personen, die men „niet de Vertegenwoordiger der Kerk, maar eene soort van Permanente Commissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit” ³² moet noemen.

Dit was het begin van het onrecht, dat de regering de Kerk heeft aangedaan, zonder dat de laatste zich hiervan bewust was. Pas toen de Synode, aan wie krachtens het Algemeen Reglement de handhaving van de kerkleer was opgedragen, zich om wille van de rust en de eenheid der Kerk terugtrok in een ontwapende neutraliteit, waardoor zij zichzelf onkwetsbaar trachtte te stellen, laaide de strijd op. Zij spitte zich toe in het „quia of quatenus”. Tijdens de zitting van de eerste Synode in 1816 was het *Reglement op het Examen en de toelating tot het Leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde Kerk* bekrachtigd. In de proponentenformule zouden de predikanten moeten verklaren, dat zij „de leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomene formulieren van eenigheid der nederlandsche Hervormde Kerk is vervat, ter goedertrouw aannemen en hartelijk gelooven” ³³. Op zichzelf ligt in deze woorden geen dubbelzinnigheid. Stelt men ze echter tegenover het ondertekeningsformulier van Dordt, waarin de predikanten zonder meer verklaren, dat de formulieren „in alles met Godts

³⁰ „ . . . omdat het wereldlijke bestuur aan de Kerk wetten opgelegd heeft, waaraan, om de onweerstaanbaarheid der overmagt, onderwerping is betoond, doch waaruit nooit eenig recht kan worden ontleend”, GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 41. — VAN HOGENDORP e.a., *Aan de Hervormde Gemeente*, 81. — MOLENAAR, *Adres*, 11.

³¹ GROEN VAN PRINSTERER, *De Maatregelen*, 15.

³² GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 41.

³³ Art. 28. Geciteerd bij W. VOLGER, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Franeker 1946, 41.

Woordt overeenkomen”³⁴, dan wekt het verwondering, dat het meer dan tien jaar zou duren, voordat een aanklacht tegen deze dubbelzinnigheid werd ingediend. In zijn berucht geworden *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten* opende de Haagse Reveil-predikant D. Molenaar in 1827 de aanval: „Elk die naauwlettend over deze voorgelegde verklaring nadenkt, zal duidelijk inzien, dat er niet staat dat de formulieren onzer kerk overeenkomstig Gods woord zijn, maar met zinsbehouding, dat men *die* leer gelooft, welke overeenkomstig Gods woord in de formulieren onzer kerk vervat is. De onderteekening geschiedt dus niet *omdat* men die formulieren erkent als over een te komen met Gods woord, als uitdrukken de leer van Gods woord, maar *voor zoo ver* zij met Gods woord overeenkomen. Zulk eene onderteekening kan door elke christengezindheid, door den Roomschegezinden, ja zelfs door den Jood gedaan worden”³⁵. Door deze subtile wijziging werd de predikanten een volkomen leervrijheid gelaten. De verplichting, die zij bij de aanvaarding van hun ambt op zich namen om in de prediking en onderricht zich te houden aan de Formulieren van Enigheid, werd elke kracht ontnomen, doordat zij in geweten slechts gebonden waren voor zover zij deze formulieren in overeenstemming achtten met de Bijbel³⁶. En bij geen enkele afwijking van de leer, zelfs niet bij aanranding en verwerping van de hoofdwaarheden van het christelijk geloof door de leraren der Kerk, was beroep mogelijk. De Synode, die onder de dekmantel der formulieren een algehele leervrijheid verborgen hield, simuleerde onbevoegdheid om de predikanten enige verplichting op te leggen of op hen sanctie toe te passen.

Het Reveil heeft met appèl op de Nationale Synode van Dordrecht deze doorzichtige wijziging van het onderteekensformulier, waarmee het on-

³⁴ Vgl. Hoofdstuk I, aantekening 1.

³⁵ MOLENAAR, *Adres*, 14. — „Naar den laatsten zin verklaart men oprechtelijk, . . . dat men de leer, die in zekere Formulieren van eenigheid der Ned. Herv. Kerk, welke die Formulieren ook zijn mogen, vervat is, aanneemt en gelooft, in zoo verre en verder niet, als men zelf zal meenen, dat zij met Gods heilig Woord overeenkomt”, C. M. VAN DER KEMP, *De beschuldiging tegen de Leeraars van de Nederlandsche Hervormde Kerk, dat zij hunnen eed breken, door af te wijken van de leer hunner Kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden, gestaafd; en de gedachten van P. Hofstede de Groot, Hoogleraar te Groningen, over die beschuldiging wederlegd*, Rotterdam 1834, 20.

³⁶ „Het voor zoo verre, waar men eene verbintenis aangaat, valt blijkbaar in die categorie: ik verbind mij, voor zoo ver ik goedvind; dat is, ik verbind mij, maar ik verbind mij niet”, G. GROEN VAN PRINSTERER, *De Formulieren en het regt der Hervormde Gezindheid*. De Vereeniging: Christelijke Stemmen, 2 (1848) 96. Dit Reveil-tijdschrift wordt in het vervolg geciteerd als: C.S. — MOLENAAR, *Adres*, 15. — VAN DER KEMP, *Beschuldiging*, 22. — „De toetssteen was, niet, in plaats der Formulieren, Gods Woord, maar in plaats van Gods Woord, ieders meening geworden”, GROEN VAN PRINSTERER, *De Maatregelen*, 21.

geloof gedekt moest worden, niet genomen. Het heeft zich opgeworpen als verdediger van het gezag der formulieren. Als zedelijk lichaam heeft een Kerk het recht de voorwaarden te stellen, waarop men het lidmaatschap kan verkrijgen en haar leraars alleen na onderschrijving van hetgeen zij als waarheid erkent tot het predikambt toe te laten. Op de Dordtse Synode nu heeft de wettige vertegenwoordiging der Kerk de Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Leerregels van Dordt als Formulieren van Enigheid aanvaard. Doel van deze maatregel was niet geloofswaarheden vast te stellen, doch te midden van de verwarring der meningen de orde te scheppen, die voor de eenheid van de kerkgemeenschap noodzakelijk is³⁷. Hierdoor werd niemands vrijheid aangetast. Vrijwillig trad men tot deze gemeenschap toe en vrijwillig ondertekende men de formulieren. Eeuwenlang heeft men op deze basis het predikambt aanvaard. In 1816 is daarin geen wijziging gekomen. „Niemand zal durven beweerden, dat de Nederlandsche Hervormde Kerk *zich zelve* in het genoemde tijdstip heeft georganiseerd”³⁸. De Kerk zelf is toen niet aan het woord geweest, daar zij niet wettig is samengeroepen. Ook later heeft nimmer een wettige vertegenwoordiging van de Kerk de kans gehad in deze voorwaarden een wijziging te brengen. Rechtens blijft daarom het Dordtse ondertekeningsformulier van kracht, daar de Kerk als zodanig het nog niet heeft veranderd of ingetrokken. Bovendien schrijft het Algemeen Reglement in art. 9 voor, dat de handhaving van de leer steeds het hoofddoel moet zijn „van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn”. Geldt dit niet in de allereerste plaats de Synode? Kon dan de Synode van 1816 op straffe van nietigheid een besluit nemen, waardoor zij deze handhaving van de leer onmogelijk maakte? ³⁹. Als dus de Formulieren van Enigheid hun verbindende kracht blijven behouden en als men door ondertekening van de proponentenformule zichzelf verplicht de gemeente overeenkomstig deze leer te onderrichten, strijdt het dan niet met de elementaire beginselen der eerlijkheid zich wederrechtelijk aan een gemeenschap op te dringen om daarin een tegenovergestelde leer te verkondigen en de rust te verstoren? Niemand wordt gedwongen leraar in de Nederlandse Hervormde Kerk te worden. Iedereen is vrij om bij wijziging van zijn inzicht de Kerk te verlaten, of juist, door het ontkennen van deze waarheden heeft hij zich reeds buiten

³⁷ A. CAPADOSE, *Eenheid en verscheidenheid of de Apostolische leer der christelijke eenheid, verdedigd tegen L. G. Pareau*, 's Gravenhage 1842, 17–18.

³⁸ J. J. VAN TOORENENBERGEN, *In welke betrekking staat de Nederlandsche Hervormde Kerk tot hare formulieren? Een woord naar aanleiding van de kerkelijke uitspraken in de zaak der beroeping van den Predikant Rutgers van der Loeff te Leiden*, C.S. 2 (1848) 9.

³⁹ MOLENAAR, *Adres*, 5–6. — VAN TOORENENBERGEN, *In welke betrekking*, 11–13.

deze gemeenschap geplaatst. „Hier was vrije overeenstemming: niets anders willen wij als grondslag der Christelijke Hervormde Gemeente; die het dus met de Hervormde Kerk niet eens is, hij verwijdere zich van hare gemeenschap: immers hij is vrij, maar drage niet langer een naam, die hem voor een ander doet houden dan hij waarlijk is; dat gedrag is onedel en daarenboven hoogst inconsequent”⁴⁰. „Van tweeën een, of het lidmaatschap van eene kerkelijke maatschappij moet worden opgezegd, of men moet daar *zijn* wat men *heet*”⁴¹.

Handhaving dus van de belijdenisgeschriften door allen, die lid zijn en willen blijven van de Nederlandse Hervormde Kerk. Doch betekent dit, dat men krampachtig aan de letterlijke tekst van deze twee eeuwen oude geschriften moet vasthouden, alsof er in deze twee eeuwen niets is gebeurd, alsof de Kerk al die tijd dood is geweest en de H. Geest de gelovigen niet voortdurend heeft geleid tot dieper inzicht en inniger beleving van het Woord Gods in de H. Schrift? Volgt hieruit, dat er immer een beroep op deze formulieren mogelijk is, als dieper verstaan van de H. Schrift door ontwikkeling van het bijbelonderzoek en groei van de geloofskracht tot een andere overtuiging leidt? Hebben de tegenstanders gelijk, als zij beweren, dat de formulieren door ons als het getuigenis der Kerk naast of zelfs boven de H. Schrift worden gesteld? Niets zou fataler zijn. Niets zou de Kerk meer kwaad doen dan „die kille onevangelische orthodoxie, die van alle blijken van afval wellicht de nadrukkelijkste mag worden genoemd, waar niet alleen de geest zelf, maar zelfs de ziel ontbreekt”⁴². „Vijand der Formulieren ben ik niet, des te meer vijand der vadzigheid die ze tot oorkussen der bekrompenheid, die ze tot steunsel, zelfs tegen den Bijbel misbruikt. Ik ben voorstander van formulieren; ik erken dat ze noodig zijn, als geloofsuitdrukking en kenmerk der Gemeente, ter handhaving van eenheid en orde... Doode rechtzinnigheid verscheen. Talrijk waren de formulierknechten. De waarheid

⁴⁰ CAPADOSE, *Eenheid en verscheidenheid*, 19–20. — DA COSTA, *Sadduceën*, 64. — MOLENAAR, *Adres*, 7–8. — P. J. ELOUT, *Brief aan den Heer A. Rutgers van der Loeff, over Z.E.W. adres aan de Algemeene Synode*, Leiden 1842, 12.

⁴¹ J. J. VAN TOORENENBERGEN, *De Nederlandsche Hervormde Kerk en hare belijdenis in 1849*, C.S. 3 (1849) 770. — „Meent gij van het Christendom des Bijbels iets anders, iets beters te kunnen maken in uw trots, zoo treed dan, om voor het minst eerlijk te zijn, de gemeenschap uit van eene Gemeente, die voor God en menschen, met de volstrekte onfeilbaarheid van Jezus Christus zich bewust is te staan of te vallen”, I. DA COSTA, *Wat er door de Theologische Faculteit te Leyden al zoo geleerd en geleverd wordt, Een stem der smart en des beklags*, Amsterdam 1857, 12. — VAN DER KEMP, *De beschuldiging*, 35, 47. — [D. MOLENAAR], *Noodige toelichting van den 18 Augustus 1848*, C.S. 3 (1849) 302.

⁴² CAPADOSE, *Of scheiden of scheiding*, 25. — PIERSON, *Willem de Clercq*, II, 365.

werd enkel in de formulieren gezocht, Gods Woord vervangen, verdrongen, tot magazijn van bewijspplaatsen verlaagd”⁴³.

Al de verwickelingen van deze verwarde kwestie komen hieruit voort, dat men het juiste inzicht mist in de onderlinge verhouding van het formulier en de H. Schrift. Het zijn twee beginselen van de Reformatie, dat de ware Kerk daar gevonden wordt, waar men de ware leer belijdt en dat de H. Schrift de enige, maar ook de genoegzame en duidelijke bron van de geopenbaarde waarheid is. Uit het eerste vloeit de noodzakelijkheid van een belijdenis voort, in het tweede vindt deze belijdenis haar beperking.

Het is noodzakelijk, dat de Kerk om de Evangeliewaarheid te handhaven en de eenheid te bewaren rekenschap en getuigenis aflegt van haar geloofsbezit tegenover allen die in haar midden, vaak met beroep op de H. Schrift, dwaalleringen trachten te verspreiden. Geen Kerk zonder een overtuiging. Geen overtuiging, waarvan men geen belijdenis doet. Daarom geen Kerk zonder belijdenisformulieren⁴⁴. Ook de Nederlandse Hervormde Kerk heeft reeds in de eerste jaren van haar bestaan, in een tijd van vurig geloof en theologisch onderzoek, haar overtuiging neergelegd in belijdenisgeschriften, die na ernstig beraad op de Dordtse Synode hun definitieve vorm ontvingen in de drie Formulieren van Enigheid. Deze belijdenis „was de taal van hen die alle dingen schade hadden gerekend om de uitnemendheid der kennis van Jezus Christus hunnen Heer; zij is de geloofstaal geweest dergenen die van God geleerd waren; zij is de Godgeleerdheid der moordschavotten en de belijdenis der martelaren geweest”⁴⁵. Zijn daarom formulieren in het algemeen voor een Kerk noodzakelijk, meer bepaaldelijk hebben de Formulieren van Enigheid door hun geloofskracht en eerbiedwaardigheid hun goed recht in de Nederlandse Hervormde Kerk bewezen. Hoe zal nu een tijd van lautheid en geloofsafval, met een beroep op de vooruitgang van de wetenschap durven eisen, dat deze formulieren worden herzien. Niet alleen zal deze herziening betekenen een prijsgeven van de fundamentele christelijke waarheid, een vernietiging van deze historische geschriften, doch bovendien is

⁴³ G. GROEN VAN PRINSTERER, *Ongeloof en Revolutie, Een reeks van historische voorlezingen*, bewerkt door Mr. P. A. DIEPENHORST, Kampen 1922, 121–122. — D. VAN HOGENDORP, M. B. H. W. GEVERS, A. CAPADOSE, G. GROEN VAN PRINSTERER, P. J. ELOUT, J. A. SINGENDONCK, C. M. VAN DER KEMP, *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk over de formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur*, Utrecht 1854, 6, 51. — GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, VI.

⁴⁴ VAN HOGENDORP e.a., *Adres*, 4. — VAN TOORENENBERGEN, *In welke betrekking*, 2–3. — G. GROEN VAN PRINSTERER, *Aan Ds. S. van Velzen*, C.S. 3 (1849) 231. — D. MOLENAAR, *Zal het goed zijn, bijaldien men alle protestantsche gemeenten in één smelt?*, C.S. 1 (1847) 623–624).

⁴⁵ GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 54.

het toch ongerijmd te veronderstellen, dat achttien eeuwen van doorleefd geloof de ware leer van het Evangelie niet hebben kunnen ontdekken en dat dit voorbehouden zou zijn aan een eeuw van godsdienstige oppervlakkigheid en ongelooft. „De negentiende eeuw is tot dus ver, in geloofszaken althans, voor de zestiende een zeer onbevoegde Recensent”⁴⁶. De Kerk in haar tegenwoordig verval is tot herziening van het geloofsformulier niet in staat⁴⁷.

Al is het echter waar, dat zonder gemeenschap in de geloofsovertuiging, zonder formulier geen Kerk mogelijk is, toch mag dit handhaven van de belijdenis niet leiden tot het stellen van een mensenwoord naast Gods Woord. In de Schrift, de enige bron der Openbaring, vindt het formulier zijn noodzakelijke beperking. „In vertrouwen op Gods Woord begeer ik voor niemand te wijken”⁴⁸. Het vasthouden aan het formulier kan en mag alleen het gevolg zijn van het vasthouden aan de H. Schrift. De Kerk aanvaardt de christelijke waarheid, niet omdat zij in haar belijdenis is opgenomen, doch omdat zij met de H. Schrift in overeenstemming is. Het Woord Gods is en blijft de enige en laatste norm. In de onderschrijving van de belijdenisgeschriften zoekt de Kerk juist de waarborg, dat het geloof der Schrift en niet de persoonlijke mening van de predikant zal worden gepredikt, „dat er niet slechts *uit* en *over*, maar ook *naar* de Heilige Schrift wordt geleerd”⁴⁹. Het kan en mag de Kerk niet te doen zijn om een starre dogmatiek, waarin de waarheden in onveranderlijke formulering voor alle eeuwen zijn vastgesteld, niet om een onbuigzaam vasthouden aan de dode letter van deze geschriften, om letterknechterij, doch alleen om de leer, om de onveranderlijke waarheid van de H. Schrift⁵⁰. Hoewel deze eeuwige dezelfde blijft, zal de Kerk door alle tijden heen onder de bijzondere leiding van de H. Geest en de vordering van de wetenschap⁵¹ steeds dieper er in doordringen, er zuiverder begrip van krijgen. Om redenen van opportuniteit kan men in een bepaalde tijd de strikte handhaving van de formulieren voorstaan, doch in zichzelf moeten zij voortdurend naar het vernieuwde geloofsinzicht verder worden ontwikkeld en nauwkeuriger geformuleerd onder voorwaarde dat „het gezag der For-

⁴⁶ VAN HOGENDORP e.a., *Aan de Hervormde Gemeente*, 90.

⁴⁷ „Ik verlang geen loslating van eenig gedeelte der waarheid in die Schriften verlat. . . . Geen herziening der Formulieren: omdat, indien ze niet onverbeterbaar zijn, de kerk dezer dagen tot zoodanige herziening niet in staat is”, GROEN VAN PRINSTERER, *Aan Ds. S. van Velzen*, 230. — „Ook zijn wij ten eenenmale verwijderd van het denkbeeld dat eene herziening der Formulieren wenschelijk is”, VAN HOGENDORP e.a., *Aan de Hervormde Gemeente*, 89–90. — MOLENAAR, *Noodige toelichting*, 433–434.

⁴⁸ GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 25.

⁴⁹ VAN HOGENDORP e.a., *Adres*, 4.

⁵⁰ „Nee, het komt niet op de letter, niet op den vorm, zelfs niet op de aangevoerde bewijzen aan, maar wel op de leer, zoo als zij daar bedoeld is en daar staat uitgedrukt”, MOLENAAR, *Noodige toelichting*, 306, 437.

⁵¹ CAPADOSE, *Eenheid en verscheidenheid*, 20–21.

mulieren ter goeder trouw wierd erkend in al wat het wezen en de hoofdzaak van het Evangelie betreft" ⁵².

Maar waartoe dient dan het verzet tegen de synodale uitspraak van 1841, waarbij toch geeïst werd handhaving der leer „gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde Kerk?" ⁵³. Indien in deze uitspraak met „wezen en hoofdzaak" bedoeld werden de waarheden, welke door de Nederlandse Hervormde Kerk te allen tijde als het fundament van kerkgemeenschap zijn beschouwd, dan zou hiermee instemming betuigd kunnen worden. Doch zijn deze woorden, gezien de toestand der Kerk en de praktijk der Synode, geen doorzichtige camouflage om de verbindende kracht van de formulieren geheel buiten werking te stellen? Zijn zij geen vrijbrief voor de predikanten en lidmaten om slechts datgene te aanvaarden, wat men zelf als waarheid wenst te beschouwen? Deze ontwikkeling van de leer immers mag nooit leiden tot een afschaffen van een bepaalde waarheid of zelfs van het gehele formulier, daar het hier gaat om de eeuwige waarheid. Elke vernieuwing der belijdenis moet steeds beginnen met aanvaarding en bevestiging van hetgeen vroeger als waarheid werd aangenomen. „De Reformatie heeft aan de Algemeene Kerkvergaderingen, hetzij uitdrukkelijk, hetzij door aanneming van haar beslissingen in eigen Formulieren, hulde gebracht" ⁵⁴. De Kerk zal beide, verleden en heden, weten te verenigen in haar formulieren, die de belijdenis van het ogenblik, maar tevens de neerslag moet zijn van de historische verworvenheden. Zij zijn „het levensverhaal en de autobiografie van de Kerk", de „gedenkteekenen der strijdende Kerk", „mijlpalen van één weg, waardoor het afgelegde deel aangeduid wordt, niet om te blijven staan, maar om voort te gaan in de richting, waarin de Gemeente, overeenkomstig de beloften van haar Goddelijken Voorganger, met onbedriegelijke strekking geleid wordt" ⁵⁵. Zij zijn de „onderscheidingsteekenen" ⁵⁶, „het levensbeginsel van kerk en gemeenschap" ⁵⁷, „veldteeken der eenzelveigheid met de historische Kerk" ⁵⁸. „Aan-

⁵² VAN HOGENDORP e.a., *Adres*, 6.

⁵³ Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, 's Gravenhage 1841, 131–132.

⁵⁴ GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 49. — MOLENAAR, *Noodige toelichting*, 433–434. — „Vasthouding aan de grondslagen van de christelijke, en dus ook van de Gereformeerde kerk, die deze, in haar liturgische geschriften, in verband met het apostolisch symbool, stellig erkend heeft", G. GROEN VAN PRINSTERER, *Leervrijheid of kerkbewustzijn?*, 's Gravenhage 1864, 9.

⁵⁵ GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 46, 50–51.

⁵⁶ MOLENAAR, *Zal het goed zijn*, 623.

⁵⁷ G. GROEN VAN PRINSTERER, *Bijdrage voor kerkgemeentelijk overleg*, 's Gravenhage 1868–1869, 47.

⁵⁸ G. GROEN VAN PRINSTERER, *Confessioneel of Reglementair?*, 's Gravenhage 1864, 8.

sluiting, vernieuwde en oprechte aaneensluiting op de Formulieren onzer Kerk, zal dus de weg tot herstel en ware vereeniging zijn”⁵⁹. Deze gedachten werden ook het basis-program van het Reveil-tijdschrift *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*: „De Redactie wenscht hare krachten te wijden aan de verdediging van de regten en de bevordering van de belangen der Nederlandsche Hervormde Kerk, zoo als die nog steeds als *Historische Kerk* bestaat, en voortdurend in hare getrouwe leden de christelijke waarheid belijdt door hare wettige Belijdenisgeschriften . . . Het Tijdschrift heeft overvloedige blijken gegeven, dat de Redactie en hare mede-arbeiders, ook in het godsdienstige en in het kerkelijke, geen levenloosheid en stilstand, maar vooruitgang en ontwikkeling verlangen. Afbreken en sloopen van het bestaande, ligt evenmin in de bedoeling der Redactie. Zij wenscht niet te arbeiden voor de *toekomst* dan in verband met een onbevangen aanschouwen en waardeeren van het *heden*; en zij erkent, vooral op kerkelijk gebied, geen *heden* zonder een historisch verleden”⁶⁰.

Moet daarom de mogelijkheid van een herziening van de belijdenisgeschriften met een beroep op de H. Schrift open blijven, deze herziening kan en mag alleen in en door de Kerk zelf geschieden. Immers de formulieren voor iedere willekeurige interpretatie van de zin van de Schrift prijsgeven, betekent de eenheid verscheuren, de kerkgemeenschap de ondergang nabij brengen. Als de Kerk nu — niet krachtens — maar blijkens de formulieren zich heeft uitgesproken over de enige Schriftinterpretatie, die zij als fundament van Kerkgemeenschap wenst te aanvaarden, dan heeft zij — zolang zij zelf hierin geen wijziging aanbrengt — het recht om handhaving te eisen van dit fundament, van haar belijdenisgeschriften. Dit is wat Groen van Prinsterer bedoelde met „het regt der Hervormde Gezindheid”⁶¹. Als daarom thans handhaving van de formulieren wordt geeist, dan is het enig doorslaand argument ten slotte niet, dat de Kerk zeker is van de waarheid van eigen overtuiging en het ongelijk der tegenstanders, niet dat zij ze in alles in overeenstemming acht met het Woord Gods in de Schrift, doch uitsluitend, dat zij „de onwraakbare getuigenissen van het voorvaderlijk geloof”⁶² van de Kerk zijn.

⁵⁹ D. MOLENAAR, *De weg tot vereeniging en herstel in de Hervormde Kerk*, C.S. 2 (1848) 304.

⁶⁰ C.S. 5 (1851) 330–331.

⁶¹ De gelovigen beseffen nog zo weinig van „de regten en pligten welke het lidmaatschap der Nederlandsche Hervormde Kerk verleent en oplegt, . . . van het historisch feit, dat in de Kerk, niet *krachtens*, maar *blijkens* de Formulieren, het verschil omtrent den inhoud en beteekenis der Heilige Schriften, ten behoeve van hetgeen zij met het harte gelooven, van hetgeen zij met den mond belijden, beslist en uitgemaakt is”, GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 20.

⁶² GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 28.

Het formulier verdedigen met een individueel beroep op de Schrift alleen zou betekenen zoveel formulieren aanvaarden als er interpretaties van de Bijbel mogelijk zijn. Op deze basis is elke kerkgemeenschap onmogelijk, omdat ieder zich met evenveel, of zo men wil met even weinig, recht op de Bijbel kan beroepen voor zijn persoonlijke overtuiging. Indien er ten opzichte van de leer der Kerk geen andere verplichting bestaat dan dat men zich houdt aan hetgeen men in overeenstemming acht met de Bijbel, indien de eigen mening omtrent de zin van de Bijbel de enige norm der prediking is, dan moet men, eerlijkheidshalve, in de Kerk ruimte maken voor volstreekte leervrijheid en niemand om een afwijkende, zelfs meest goddeloze, leer het lidmaatschap van de Kerk ontzeggen. Immers met welk recht zal men een leer, die afwijkt van eigen op het Evangelie gefundeerde overtuiging, onevangelisch durven noemen? „Verklaar dat alleen Gods Woord de regel is van prediking en onderwijs, zoo worden wij met vernietiging der kerk, regtstreeks naar de volledige heerschappij van het subjectivisme en individualisme geleid” ⁶³.

De enige grond, waarop men handhaving kan eisen van de leer die naar vaste overtuiging de inhoud is van het Evangelie, is gelegen in het feit, dat deze leer overeenstemt met de leer van de Nederlandse Hervormde Kerk zoals deze haar neerslag gevonden heeft in de drie Formulieren van Enigheid. Deze Kerk is immers de „Kerk van Christus, de voortzetting en uitbreiding op Nederlandschen bodem van de Algemeene Christelijke Kerk” ⁶⁴. De rechtstitel van dit prerogatief draagt zij in deze geschriften, omdat hieruit blijkt, dat zij de leer, vastgelegd ten tijde van haar vestiging in deze landen, thans nog belijdt. „De Formulieren zijn het bewijs en teeken dat de Nederlandsche Hervormde Kerk een Christelijke Kerk is; dat zich ook in haar de Algemeene Apostolische Kerk geopenbaard heeft” ⁶⁵. Is echter deze Kerk blijkens haar belijdenis een christelijke Kerk, dan mag zij niet alleen, doch moet zij ook deze belijdenis, die vanaf het begin het levensbeginsel en de grondslag der gemeente, de band der eenheid is geweest, handhaven ⁶⁶. Dit is haar strikt recht. Het is haar plicht de waarheden, die haar kenmerk en eigendom zijn, tegen elke aanval van het ongelooft te beschermen ⁶⁷ en haar wordt onrecht aangedaan, indien in haar midden afwijkende leerstellingen worden geduld

⁶³ G. GROEN VAN PRINSTERER, *Over het verwijt van werkeloosheid in de Kerk*, C.S. 1 (1847) 447.

⁶⁴ GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 45.

⁶⁵ GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 46.

⁶⁶ GROEN VAN PRINSTERER, *Leervrijheid*, 13.

⁶⁷ Haar leden „zijn naar het ons voorkomt in de eerste plaats geroepen tot het handhaven van hun *kerkelijk* standpunt en het gebruik maken van hun recht”, VAN TOORENBERGEN, *De Nederlandsche Hervormde Kerk*, 769.

of zelfs bevorderd ⁶⁸. Is men het niet eens met deze Kerk, acht men haar leer niet langer in overeenstemming met de Schrift, dan dient men haar te verlaten, zich de naam van hervormd te zijn niet langer aan te matigen. Zij, en zij alleen, die haar leer zijn toegedaan, kunnen en mogen zich lid van deze Kerk noemen. Op de belijdenis valt de beslissing. Het gaat om het zijn of niet-zijn van de gemeente van Christus ⁶⁹. „Wij verlangen handhaving van hetgeen, naar ons geloof, de alleenzaligmakende waarheid, de leer des Bijbels, de inhoud van Gods Woord is, *maar* wanneer het om *herstel der Kerk* te doen is, behooren wij die handhaving te eischen, *niet* omdat het met de leer des Evangelies en met de uitspraken van de Heilige Schrift, *maar* omdat het met de leer der Kerk en met de uitspraak der Symbolische Schriften overeenkomt; wij vragen eerbiediging van onze meening, *niet* omdat zij — hetgeen anderen ter goeder trouw kunnen betwisten — *de waarheid, maar* omdat zij — hetgeen ter goeder trouw niet kan worden betwist — de meening, *de Belijdenis ook van de Kerk* is; omdat hetgeen wij als waarheid beschouwen, ook in de Kerk, blijkens haar geschiedenis der Formulieren, als waarheid beschouwd wordt” ⁷⁰.

Volgt hieruit, dat allen, die deze leer niet meer kunnen of wensen te ondertekenen, als niet-hervormden uit de Kerk moeten worden verwijderd? Het is het goed recht der Kerk, doch gezien haar tegenwoordige toestand van verval, waarin men geen inzicht meer heeft van haar wezen, geen besef meer van de rechten en plichten, die het lidmaatschap van de Kerk oplegt, zal dit niet mogelijk zijn. Doch door pal op hun recht te staan en met een heilige onverzettelijkheid voor dit recht te vechten, zullen haar trouwe leden deze ziekte, die de ontbinding der Kerk in zich draagt, in een crisis brengen, die het kerkbewustzijn bij velen zal wekken en de beslissingen forceren ⁷¹.

⁶⁸ Is het te verwonderen, dat de gemeente bij het ongeloof van deze dagen vraagt: „is er nog een Gereformeerde en Protestantsche, is er nog een Christelijke Kerk? Dat de gemeente vraagt: *moet* dit, *mag* dit worden geduld? Heeft de gemeente *geenerlei* recht? de leervrijheid *geenerlei* grens? de belofte, bij aanvaarding van het leeraarsambt afgelegd, *geenerlei* kracht?“, G. GROEN VAN PRINSTERER, *Is er geen oorzaak?*, 's Gravenhage 1864, 7.

⁶⁹ „Aan de belijdenis der waarheid, ons in het Evangelie geopenbaard, hangt het zijn of niet zijn der gemeente van Christus en van haar heeft zij ook de vastigheid van haar bestaan“, VAN TOORENENBERGEN, *De Nederlandsche Hervormde Kerk*, 624.

⁷⁰ GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 70.

⁷¹ „Wordt er voor de ontwikkeling der krankheid niet eene crisis vereischt, en hoe zal die, in den veegen toestand eener Kerk die van het hoofd tot de voetzolen krank is, plaats kunnen hebben, wanneer door onze toegevelijkheid omtrent gelijkstelling van waarheid en dwaling, indien ik het aldus uitdrukken mag, de prikkel van het kerkelijk levensbeginzel vervalt?“, GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 89.

Het Reveil was unaniem in het verzet tegen de geest van de tijd, doch waar het een positief antwoord moest geven op de vraag: wat moet er gedaan worden voor de sanering van een van het Christendom vervallen tijd, speciaal voor het herstel van de Kerk, daar heeft een principieel verschil van opvattingen in de loop van de tijd de geesten uiteengedreven. Later zou da Costa schrijven aan Groen van Prinsterer: „Onze grootste ellende is die oneensgezindheid”. „Bij ons is samenwerken, en zelfs zamenspreken, meer en meer eene nagenoeg-onmogelijkheid geworden, niet enkel (mijns inziens) om de nuances en zelfs groote verscheidenheden onzer voormalige vereeniging”⁷². Vanaf het begin openbaarde zich een tegenstelling tussen de Reveilkringen van Amsterdam en Den Haag. In Amsterdam, waar het Reveil-karakter zich het zuiverst ontwikkelde, concentreerde zich het verzet tegen de geest van de tijd in het algemeen en zocht een tegenwicht in een godsdienstige bezinning en een gemeenschappelijk zoeken van God in huiselijke bijeenkomsten, waar het lekenelement domineerde. In Den Haag ontwikkelde zich een meer kerkelijke kring rond de predikanten Molenaar en Secrétan. Wel kende men ook daar de, het Reveil typerende, godsdienstoefeningen in de particuliere huizen, doch de nadruk bleef liggen op de kerkdiensten door de Reveil-predikanten. Tegen het opdringen van het ongeloof verwachtte men hier alleen heil van het herstel van de Kerk, van de zuiverheid van de leer en de handhaving van de tucht.

Deze tegenstelling heeft zich toegespitst tot twee richtingen in het Reveil, waarvan Groen van Prinsterer en da Costa de voornaamste woordvoerders zijn geworden. Zij openbaarde zich in scherpe vorm voor het eerst in 1842, toen vanuit Den Haag het *Adres aan de algemeene synode der Nederlandsche Hervormde Kerk* werd verzonden, waarin werd aangedrongen op een krachtig optreden tegen de Groningers en het handhaven der formulieren. Het was opgesteld door Groen. Ter mede-ondertekening aan da Costa toegezonden, kon deze zijn adhaesie niet betuigen. Een jaar daarna publiceerde hij zijn *Rekenschap van gevoelens*.

Dit werd het begin van de ontbinding. Uit het Reveil zijn vier richtingen voortgekomen of hebben er de invloed van ondergaan.

Groen van Prinsterer wilde staan op confessioneel standpunt. De eis tot handhaving van de leer der Kerk heeft hij echter van kerkelijk terrein overgebracht op het juridische: de Nederlandse Hervormde Kerk heeft het recht deze handhaving te eisen, omdat haar leer overeenstemt met de leer van de drie Formulieren van Enigheid. De eenmaal aangenomen belijdenis moet als fundament van kerkgemeenschap iure in stand worden gehouden. Aan het

⁷² G. GROEN VAN PRINSTERER, *Brieven van Mr. Isaïc da Costa*, Amsterdam 1872—1873, II, 294; III, 45—46.

zuivere confessionele standpunt is hij hierdoor niet toegekomen. Het wezen der Kerk ligt voor hem immers niet in haar vorm, maar in haar leer⁷³. Als men de leer niet ontrouw wordt, blijft de band met de kerkgemeenschap bestaan. Overeenkomstig dit principe is hij de Afscheidenen steeds als leden der Kerk blijven erkennen⁷⁴. Dat hij ten slotte zelf de weg der Afscheiding niet is gegaan, vindt zijn verklaring in een ander element van zijn leer: de belijdenis is de belijdenis van de Kerk⁷⁵. De volle nadruk lag echter op het eerste. De juiste synthese tussen de handhaving van de leer en het wezen van de Kerk heeft hij nooit gevonden. Het is de verdienste van Hoedemaker geweest, dat hij het confessioneel standpunt voor het eerst zuiver heeft geformuleerd. Doch de Confessionele Richting is niet te denken zonder Groen van Prinsterer.

„Vrije ontwikkeling der krankheid ter eener, mits vrije en ruime toediening van het eenig redmiddel, dat is Gods Woord, ter andere zijde; ziedaar, mijns inziens, de behoefte van het oogenblik in onze Nederlandsche Kerk”⁷⁶. Aldus heeft da Costa zijn anti-juridisch, medisch standpunt ten opzichte van het herstel der Kerk geformuleerd. Van de handhaving der formulieren kon hij voor de sanering van het kerkelijk leven niets verwachten. De formulieren immers zijn de feilbare, tijd-gebundene, onvolmaakte uitdrukking van de belijdenis van de Kerk. Feilbaar, omdat zij door feilbare mensen en afhankelijk van de godsdienstige en theologische ontwikkeling van een bepaalde tijd zijn opgesteld. Tijd-gebonden, omdat zij alleen voor die tijd gelden en zeker geen kracht bezitten om ook aan de toekomst een verplichting op te dringen. Onvolmaakt, omdat zij slechts een gedeeltelijke vertolking zijn van het geloofsbezit van de Kerk, beantwoordend aan de godsdienstige noden en problemen

⁷³ „Neem de leer weg. . . . al behield men den vorigen vorm, waar het wezen van het kerkgeloof is veranderd, is er geen eenzelvigheid van de Kerk meer”, GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt van de Hervormde Gezindheid*, 45. — „Wie gaf het regt om de vormen van een Kerkgenootschap tot kenmerk der gezindheid te stellen”, GROEN VAN PRINSTERER, *De Maatregelen*, 61.

⁷⁴ „Maar de Afscheidenen zijn geen nieuwe secte; zij zijn leden der Gereformeerde Gezindheid. . . . Het betoog! Behoeft het te worden betoogd? Is het niet bekend en overbekend dat zij Gereformeerden zijn; Gereformeerden bij uitstek, en dat hierin juist de grond der afscheiding ligt? Afvalligen wellicht van het Kerkgenootschap, maar voorzeker trouwe leden van de Gezindheid, van de kerk”, GROEN VAN PRINSTERER, *De Maatregelen*, 60.

⁷⁵ „Wil men de Kerk een kerkgemeenschap noemen, het aanzijn en de voortdurend ook van een genootschap is met het doel waarvoor, met de voorwaarde waarop het aangegaan werd, in onafscheidelijk verband”, GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, 44.

⁷⁶ I. DA COSTA, *Rekening van gevoelens bij gelegenheid van den strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland*, Amsterdam 1843, 60.

van die tijd ⁷⁷. „Het Woord alleen is voor *alle* tijden. Het Formulier is alleen voor *zijn*en tijd” ⁷⁸. „Een belijdenis voor onzen tijd moet ook *van* onzen tijd zijn” ⁷⁹. Als men zich dus in een tijd van geloofscrisis en daarmee gepaard gaande geloofsbezinning niet langer kan verenigen met verouderde belijdenisgeschriften, dan is dat geen teken van ontrouw aan de Kerk, doch men geeft slechts prijs „wat geen anderen titel voor zijn bestaan had, dan dat het in zijn tijdsbedeeling als goed en dierbaar vastgehouden worden mocht en moest” ⁸⁰, doch voor onze tijd niet langer verbindend kan zijn. Doch in de Nederlandse Hervormde Kerk heeft men belijdenis en belijdenisgeschrift verward. De eerste is levend, zich wijzigende naar de godsdienstige ontwikkeling van de gelovigen ⁸¹, de tweede is dood, star, het getuigenis van een verleden tijd. Met dode formulieren herstelt men geen doodzieke Kerk. „Hunne bloote onderteekening, vóórdat werkelijk leeraren en leden in massa dezelve gelooven zoo als vroeger, zoude iets bloots machinaals zijn” ⁸². Deze crisis zal de Kerk niet te boven komen door middel van een juridisch ingrijpen, doch alleen als zij in levend contact gebracht wordt met de enige bron van leer en leven: de H. Schrift. „Herleving, genezing door het eenig Gods Woord. Ziedaar de aangewezen hoop” ⁸³.

Tot dit medisch standpunt is da Costa gekomen onder invloed van N. Beets. In 1843, het jaar waarin zijn *Rekenschap van gevoelens* verscheen, schrijft hij aan Groen van Prinsterer: „Wij worden hier, waarde Broeder! zeer verkwikt door de prediking en door den omgang van den waardigen Beets” ⁸⁴. Door zijn anti-juridisch standpunt heeft hij de Ethische Richting voorbereid.

⁷⁷ „Door de onvoorwaardelijke onderteekening, eindelijk, van de Belijdenisgeschriften uit een vroeger leeftijd in den onzen, huldig ik het beginsel, dat de Hervormde Kerk op een bepaald punt in den loop van het Protestantsch Schriftonderzoek is blijven staan. Terwijl integendeel de eigenlijke dienst, waartoe Belijdenisgeschriften bestemd zijn, de aanwijzing is van den stand waarop zich Schriftkennis en geloofsleven op een bepaald tijdpunt in de Kerk bevonden”, DA COSTA, *Rekenschap*, 50.

⁷⁸ GROEN VAN PRINSTERER, *Brieven*, I, 278. Vgl. II, 269–270.

⁷⁹ DA COSTA, *Rekenschap*, 51.

⁸⁰ GROEN VAN PRINSTERER, *Brieven*, I, 88–89.

⁸¹ I. DA COSTA, *Eenige opmerkingen omtrent het onderscheidene karakter der Groninger Godgeleerde School, naar aanleiding van het latijnsche handboek over de christelijke dogmatiek en apologetiek*, C.S. 1 (1847) 561.

⁸² GROEN VAN PRINSTERER, *Brieven*, I, 132–133.

⁸³ „Evenmin geef ik, dunkt mij iets prijs van hetgeen wij werkelijk bezitten, maar laat ik alleenlijk los hetgeen bovendien tot de bedeeling Gods met onzen tijd niet meer behoort, om al mijne kracht en toevlucht te zoeken bij het eenig en eeuwig en tot alles verordende middel: Gods Woord, de Schrift”, GROEN VAN PRINSTERER, *Brieven*, I, 131–132. Vgl. II, 167.

⁸⁴ GROEN VAN PRINSTERER, *Brieven*, I, 133.

Tegenover da Costa stond een derde richting, waartoe J. J. le Roy, R. Engels, B. Morrees en andere aan het Reveil min of meer verwante figuren gerekend kunnen worden. Het was geen gesloten groep. Zij eisten strikte handhaving van de drie Formulieren van Enigheid. In de Adresbeweging van 1841–1844 hebben zij een grote rol gespeeld⁸⁵.

Ten slotte had het Reveil zijn houding te bepalen tegenover de Afscheiding van 1834. Hoewel de sociale tegenstelling zeer groot was, is er in godsdienstig opzicht nauwe verwantschap. De Cock is door de Reveilman Van Zuylen van Nyevelt sterk beïnvloed, terwijl Scholte in Amsterdam tot de Reveil-kring had behoord⁸⁶. Het antwoord van het Reveil aan de Afscheiding was principieel weinig bepaald. Men bleef in de Afscheidenen, die voor een deel uit eigen kring voortkwamen, broeders en zelfs leden van de Kerk zien. Men kon echter niet met hen meegaan. Men achtte deze stap voorbarig, „een eigendunkelijk verlaten van den post welken God ons aangewezen heeft”⁸⁷. „Wij mogen geene afscheiding, hoeveel verlokken ds daar ook soms in is, te weeg brengen, en liever blijven sukkelen, zoo het niet anders zijn kan, dan ons zelven te willen genezen door een voorbarigen coup”⁸⁸. „Het is een gewichtige vraag: wat kan en moet er worden verricht door de Christenen, die als leden van de Hervormde Kerk, het verlaten van het Hervormde Kerkgenootschap beschouwen als een ongeoorloofd overgeven van den aangewezen post en als een voorbarig ontwijken van den opgelegden strijd”⁸⁹.

Door het ontbreken van voldoende dogmatische grondslag is het Reveil aan eigen verdeeldheid ten onder gegaan. Als Chantepie de la Saussaye, Heldring, Van Rhijn, Hasebroek, Van Toorenenbergen en Tinholt de bewogen bijeenkomst der Christelijke Vrienden van 18 Augustus 1848 te Amsterdam verlaten⁹⁰, betekent dit het einde van het Reveil. Elke richting gaat vanaf dit ogenblik haar eigen weg. De Reveil-beweging is echter voor de ontwaking der Kerk van beslissende betekenis geweest.

⁸⁵ VOLGER, *De leer*, 171–220, 263–356.

⁸⁶ KLUIT, *Het Réveil*, 190–197, 218–226.

⁸⁷ VAN HOGENDORP e.a., *Aan de Hervormde Gemeente*, 77.

⁸⁸ Brief van da Costa aan Groen van Prinsterer, 4 Aug. 1842, GROEN VAN PRINSTERER, *Brieven*, I, 113.

⁸⁹ GROEN VAN PRINSTERER, *Over het verwijt*, 469.

⁹⁰ J. C. RULLMAN, *De strijd voor Kerkherstel in de Nederlandsche Hervormde Kerk der XIX eeuw, historisch geschetst*, Amsterdam 1915, 90–99.

Heel de Kerk en heel het volk

In 1864 zag Groen van Prinsterer zijn onvermoeide activiteit voor het herstel der Kerk met succes bekroond: te Utrecht werd opgericht de Confessionele Vereniging.

„De vereeniging gaat uit van de volgende bepalingen:

dat zij aan geene oplossing tot herstel of hulpbetoon in den nood der Kerk de hand leenen kan, die niet uit gaat van eene onbekrompen en ondubbelzinnige instemming met den grondslag der Kerk, in hare belijdenisgeschriften nedergelegd...

dat de belijdenis der Kerk boven allen kerkvorm en ieder reglement als voorwaarde der kerkgemeenschap behoort te worden geëerbiedigd, en bijgevolg geene bepaling, die aan de handhaving van dit hoogste goed der Kerk in den weg staat, voor hare voorgangers en leden verbindend mag worden geacht;

dat, daar geen kerkbestuur de macht heeft of hebben kan, om den grondslag der Kerk prijs te geven, ook de bepalingen van de tegenwoordige inrichting der Nederlandsche Hervormde Kerk, die de handhaving van hare leer voorschrijven, het kerkbestuur verplichten tot het weren van het ongeloof, dat zich in dezen tijd openbaart in de ontkenning van het bovennatuurlijke in het Christendom;

dat, als het blijkt, dat de reglementen der Nederlandsche Hervormde Kerk de wering van het radicale ongeloof, dat heden ten dage in die Kerk gedreven wordt, tegenhouden, hare geloovige voorgangers en leden verplicht zijn, met terzijdestelling van die kerkorde, hunne geloofs-overtuiging te handhaven. Zij mogen, om de kerkorde, niet aan kerk-verwoesting medeplichtig zijn, niet als voorgangers erkennen hen, die de Apostolische getuigenis van den Christus verwerpen, niet langer den geloofsgenoot prijs laten aan de door het reglement beschermde willekeur van den bestrijder...

dat, daar van alle pogingen tot herstel de verwekking en bevordering van Evangelisch geloof en godzaligheid, levensvoorwaarde der Kerk, de voornaamste is, in dezen toestand der Hervormde gemeenten, nu de kansel niet zelden tot Evangeliebestrijding overweldigd wordt, geene be-

denking, aan kerkorde of opgedrongen ambtelijk gezag ontleend, ons mag terughouden van de behartiging van den plicht der Evangelisatie in de gemeente...

Op deze gronden en in de overtuiging, dat onderling hulpbetoon niet minder door den uitgedrukten wil des Heeren, dan door den nood der tijden geboden wordt, besluit de Vergadering tot de bevestiging van eene Vereeniging, waardoor de belangen der Hervormde gemeenten in haren tegenwoordigen strijd kunnen worden behartigd door middelen van

het verwekken en versterken van een levendig geloof in den kring der gemeenten;

het verschaffen van raad, leiding en hulp aan gemeenten en personen, die door kerkelijke bepalingen, of door gebrek aan vervulling van hun geestelijke behoeften in nood verkeerden;

het verkrijgen, in den wettigen weg, van de wegneming uit onze kerkorde van al zulke bepalingen, die niet in overeenstemming zijn met den toestand, waarin de Kerk door de leervrijheid in onze dagen verkeert"¹.

Hoewel Groen van Prinsterer zelf geen voorzitter was, beheerste zijn geest de vergadering en de vereniging, die uit haar voortkwam. Voor hem was de Kerk een moreel lichaam. Zij kan vergeleken worden met een genootschap of een vereniging van mensen, gelovigen, die op grond van de eenheid van geloof en ter behartiging van hun geestelijke belangen tot gemeenschapsvorming zijn overgegaan. Hieruit volgt ten eerste, dat de lidmaten der Kerk evenals de leden van een vereniging de plicht en het recht hebben om handhaving te eisen van hun doel, waartoe zij zijn samengekomen, ook tegen een bestuur in, dat zich wederrechtelijk de leiding van de gemeenschap heeft aangematigd. En ten tweede, dat de Kerk evenals een vereniging staat of valt met het doel waarvoor- en de voorwaarden waarop zij werd gesticht, dat de Kerk ophoudt te bestaan als door afschaffing van de belijdenisgeschriften de geloofscenheid zou verloren gaan. De eenheid van geloof is immers het wezen van de Kerk².

¹ Verslag aan de Hervormde Gemeente van het voor hare belangen gesprokene en verrichte in eene vergadering van leeraren en leeken der Hervormde Kerk, gehouden te Utrecht den 12en October 1864, Utrecht 1864, 7-39. — J. G. VERHOEFF, *Geschiedenis van het ontstaan der Confessioneele-Vereeniging, De Gereformeerde Kerk, 1889-1890*, no. 92-94. — G. J. Vos Az., *Groen van Prinsterer en zijn tijd, Dl II, Studiën en Schetsen*, Dordrecht 1886, 249-250. — P. J. KROMSIGT, *Geschiedenis der Confessioneele Vereeniging*, Troffel en Zwaard, 3 (1900) 267-269.

² „Wil men de Kerk een kerkgenootschap noemen, het aanzijn en de voortduring ook van een genootschap is met het doel waarvoor, met de voorwaarden waarop het

In de kerkelijke situatie van het midden der negentiende eeuw heeft Groen van Prinsterer, door op juridische gronden een onbekrompen en on-dubbelzinnige instemming met de drie Formulieren van Enigheid te eisen, zijn vrienden in moeilijkheden gebracht en de toenadering tot zijn vijanden onmogelijk gemaakt.

In het orthodoxe kamp hebben de Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 grote verwarring gebracht. Het is opvallend, hoe vaak in deze kringen de woorden „afschieden” en „verlaten” werden gebruikt. Waren de Afscheiding en Doleantie ten slotte niet de logische consequentie van de kerkrechtelijke ideeën van Groen van Prinsterer? Hijzelf, en velen met hem, zou de Kerk niet kunnen verlaten wegens de historische rechten, die hij in die gemeenschap had, doch door het wezen van de Kerk van Christus te stellen in de zuiverheid van de leer was het onvermijdelijk, dat vele geest-verwanten in de door Koning Willem I gereorganiseerde Kerk, die door erkenning van de leervrijheid haar wezen had prijsgegeven, de ware Kerk niet meer konden erkennen. Om gewetenswil moesten zij deze valse Kerk de rug toekeren en meegaan met de Afscheiding en Doleantie, die de reformatische leer onveranderlijk handhaafden.

Deze koude juridische eis heeft bovendien de onderlinge verhoudingen van Confessionelen en Vrijzinnigen verstard. Als ja en neen stonden zij diametraal tegenover elkaar. De een eiste leertucht, de ander leervrijheid, twee steriele begrippen, die de partijen ongenaakbaar op hun stellingen deden terugtrekken zonder dat een van beiden iets van zijn standpunt kon prijsgeven. Waar de Kerk een huis wordt, bestuurd met zuiver juridische wetten, daar sterven de liefde en het leven. Als van elkaar vervreemde kinderen van hetzelfde gezin leefden zij langs elkaar heen, omdat het besef van tot één Kerk te behoren totaal ontbrak. Hier lag geen mogelijkheid tot verzoening, slechts tot boedelverdeling en scheiding.

Groen van Prinsterer heeft de bestaande tegenstellingen in de Nederlandse Hervormde Kerk door het oproepen van de extremen eerder verscherpt dan verminderd. Hij zag de ziekteverschijnselen der Kerk; de ontrouw aan de reformatische leer en de onkerkelijkheid van de geldende kerkorde. Als jurist heeft hij zich opgeworpen tot de talentvolle verdediger

aangegaan werd, in onafscheidelijk verband. Het doel en de voorwaarden eener kerk-vereeniging loopen uit op de verkondiging der leer, welke zij, van den beginne af, als band der Gemeente en als grondslag der Godsdienst oefening, belijdt. Neem de leer weg, dezelfde personen, gedeeltelijk of allen, kunnen, met aanneming van andere begrippen, een nieuwe kerk stichten; doch, al behield men den vorigen vorm, waar het wezen van het kerkgeloof is veranderd, is geen eenzelvigheid van de Kerk meer”, G. GROEN VAN PRINSTERER, *Het regt der Hervormde Gezindheid*, Amsterdam 1848, 44—45.

van de rechten van de Kerk van Dordt, gestreden voor de handhaving van haar formulieren als noodzakelijke voorwaarden voor kerkgemeenschap en toen het actuele bestuur van die Kerk wees op de veranderde rechtspositie, heeft hij de directe aanval geopend op de onkerkelijkheid van dit bestuursorgaan. Doch daar hij te weinig theoloog was en te veel jurist, miste hij het juiste kerkbegrip. Daardoor heeft hij het wezensverband tussen beide ziekteverschijnselen niet gezien: de belijdenis kan slechts leven, functionneren in een waarachtig levende Kerk. Hij heeft een juridisch herstel van het zieke kerklichaam gewild door afsnijding van de zieke leden, doch zag niet, dat zij zelf ziek was en alleen een organisch herstel haar kon redden. Zijn strijd voor het behoud van de leer was fel en verbeteren, omdat voor hem de leer levensvoorwaarde voor een gezonde Kerk was, doch het is niet tot hem doorgedrongen, dat de verhoudingen veeleer omgekeerd zijn: een gezonde Kerk is levensvoorwaarde voor de zuiverheid van de leer. Hij wilde confessioneel zijn, de belijdenis handhaven. En ook al was zijn ideaal niet een dode belijdenis, een verstarde dogmatiek, maar een leer, die zich ontwikkelde naar het inzicht der Kerk, toch was deze belijdenis dood, omdat zij losgescheurd was van het levend orgaan, dat haar de nodige beweeglijkheid kon geven om de partijen nader tot elkaar te brengen: de Kerk. Een belijdenis zonder de integrerende band met het Woord Gods en de belijdende gemeente is dood. Had Groen van Prinsterer dieper besef gehad van deze band, dan had hij verstaan, dat de ziekte der Kerk niet lag in haar ontrouw aan haar leer, maar in haar wezen zelf, in haar organisatie. Hij heeft een Kerk, die door tuchteloze leervrijheid ten onder dreigde te gaan, trachten te redden door leertucht, terwijl zij slechts was te redden door haar te verlossen van een administratief bestuursapparaat en haar in staat te stellen zich te reorganiseren overeenkomstig haar wezen en de behoeften van de tijd. Pas als zij weer een presbyteriale kerkorde heeft en door haar wettige vertegenwoordiging zelf weer aan het woord zal komen, zal zij weer worden een belijdende Kerk. Groen van Prinsterer heeft dit niet gezien. Niet alleen is het juiste verband tussen de twee voornaamste ziekteverschijnselen hem ontgaan, doch ook de nadruk lag bij hem onjuist. Leertucht stond bij hem voorop, reorganisatie der Kerk lag op het tweede plan.

Dit is de tragische ontwikkeling geworden van de Confessionele Vereniging, het geesteskind van Groen van Prinsterer: zij heeft door haar principieel-onjuist beginsel velen in de Doleantie van 1886 gedreven. Totdat de ideeën van Hoedemaker haar in een andere richting stuurden en zij in 1893 haar nieuwe statuten kreeg.

Heel de Kerk en heel het volk! Misschien heeft Hoedemaker met deze woorden het zuiverst gekarakteriseerd wat de inzet is geweest van zijn ruste-

loos zoeken naar de juiste wegen van kerkherstel. De breedheid van dit ideaal, waarbij het ging om de reorganisatie van heel de Kerk en het onder gehoorzaamheid stellen van geheel het volk onder het gezag van die Kerk, heeft hem echter in het isolement gedreven. In de verwarde toestand van het kerkelijk leven met zijn toenemende richtingenstrijd vond hij tegenover zich de Vrijzinnigen, die uit angst voor het verlies van hun wankelende rechten in de Nederlandse Hervormde Kerk zich verzetten tegen iedere reorganisatie en krampachtig vasthielden aan het Algemeen Reglement van 1816, en Orthodoxen, die, wanhopende aan de mogelijkheid heel het hervormde volksdeel weer terug te brengen tot gehoorzaamheid aan de reformatorische beginselen, de uitdrijving van de Vrijzinnigen uit de Kerk als plicht en roeping zagen en, toen dit onder de bestaande organisatie onmogelijk bleek, het orthodoxe deel wilden uitleiden in de Doleantie. Hoedemaker is zich van zijn isolement bewust geweest: „Wie thans opkomt voor het Gereformeerd beginsel . . . heeft den aanval te verduren, niet alleen van de bekende tegenstanders, maar ook van vroegere medestanders”³. Onverzettelijk is hij echter zijn principiële overtuiging omtrent het wezen der Kerk, haar regeringsvorm, haar belijdenis en de enige weg van haar genezing trouw gebleven, ook al bracht deze hem in conflict met het actuele bestuur der Kerk, met de Confessionelen en met zijn vriend en medewerker Abraham Kuiper.

Het volk van God heeft zich volgens Hoedemaker in tweevoudige vorm geopenbaard: als Koninkrijk Gods en als Kerk. Als Koninkrijk is het zichtbaar geworden op de berg Sinaï, waar God zich als Koning openbaarde en het gehele openbare leven van zijn volk aan wetten en voorschriften onderwierp. Toen dit Rijk door de ontrouw van de Joden en de definitieve verwerping van de Messias als Koning ten onder was gegaan, toen was het ogenblik aanbroken, waarop de Kerk van Christus zich in de belijdende Petrus te Cesarea Philippi openbaarde. Christus heerst krachtens zijn koninklijk ambt nog wel over de Kerk, doch Hij staat thans niet als Koning tegenover zijn volk, maar in de innige betrekking van het Hoofd tot de leden van het lichaam, dat wij de Kerk noemen. De Kerk is daarom niet het Koninkrijk Gods — dat zou betekenen Christus van zijn heerschappij beroven —, doch het verborgen lichaam van Christus, dat door de gemeenschappelijke belijdenis van het geloof in Hem plaatselijk uit die onzichtbaarheid te voorschijn treedt⁴. „Zij wordt zichtbaar in de eerste daad, waardoor het geloof zich

³ PH. J. HOEDEMAKER, *De Congresbeweging beoordeeld uit het oogpunt der Gereformeerde belijdenis*, Amsterdam 1887, 4—5.

⁴ „De Kerk is het lichaam van Christus, het verborgen lichaam, de Gemeente, die de Zone Gods van het begin der wereld tot het einde derzelve door zijn Woord en Geest vergadert. Die Kerk is evenals haar Hoofd wezenlijk onzichtbaar, maar zij openbaart zich in deze wereld op allerlei wijze”, PH. J. HOEDEMAKER, *De Kerk en het*

uite. Hieruit volgt, dat zij één en algemeen, d.i. aan geen plaats gebonden, tot geen land beperkt, en binnen geen instituut opgesloten is... Indien alle geloovigen in eene plaats konden saamkomen zou er slechts één zichtbare Kerk zijn. Maar dan moest er geen afstand zijn; geen verschil in taal, nationaliteit, denkwijze of inrichting wezen"⁵. De verdeeldheid der mensen in ieder opzicht maakt de ene zichtbare Kerk onmogelijk. Waar echter mensen van gelijke geloofsovertuiging onder aanroeping van Christus' naam samenkomen om God te verheerlijken en met Hem in gemeenschap te treden, daar vinden wij „de plaatselijke en tijdelijke openbaring van dat lichaam waarvan Christus het hoofd is"⁶. Ofschoon dit lichaam van Christus in de huidige bedeling altijd plaatselijk zichtbaar wordt en deze plaatselijke kerken van de andere kerken niet afhankelijk zijn, toch zijn ze niet autonoom. Als leden van hetzelfde lichaam of als personen van hetzelfde gezin vormen zij door de organische band van de gemeenschappelijke belijdenis en kerkregering een collectieve eenheid, „eene unie, eene communie, eene corporatie"⁷. In de plaatselijke Kerk openbaart zich essentieel hetzelfde lichaam en Christus is niet alleen Hoofd van de ene onzichtbare Kerk, maar ook van de plaatselijke kerken. Hij brengt allen die in Hem geloven bijeen. Hem komt in de gemeenten het hoogste gezag toe over leden en bedienaren⁸.

De Kerk is daarom geen vereniging⁹, geen instituut¹⁰, geen partij¹¹, geen

moderne staatsrecht, Eerste Stuk, De Kerk naar goddelijk recht, Amsterdam 1904, 61. — Het tweede deel van dit werk is nimmer verschenen.

⁵ HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 120—121.

⁶ PH. J. HOEDEMAKER, *Aan den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Schaarsbergen, Op het fundament der Apostelen en Profeten*, 1 (1886) 66.

⁷ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 48.

⁸ „Is het daarentegen altijd en overal Jezus Christus die Zijne Kerk vergadert, zodat niet alleen de afzonderlijke kerken, maar ook ieder eigenaardig geheel van kerken in een district of in een ander land, als de openbaring van Zijn lichaam kunnen worden beschouwd, dan staan deze kerken... in een organisch en onoplosbaar verband”, PH. J. HOEDEMAKER, *Geen lappen ongevold laken op een oud kleed, Op het fundament der Apostelen en Profeten*, 1 (1886) 145. — *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 61—66, 111—124. — „De kerken in deze landen zijn één, met eene onverbreekbare band, omdat zij één Hoofd hebben, nl. Christus, en door éenen Geest zijn geleid tot de erkenning van één zelfde waarheid. Zij zijn niet verbonden bij wijze van verdrag, worden niet saamgebracht door de attractie van een zelfde belijdenis, maar behooren krachtens hare afkomst en hare natuur voorgoed te zamen. Het geheel is vóór de deelen, en constitueert ze, ofschoon zich in ieder deel weder het geheel afspiegelt en onder gegeven omstandigheden daaruit kan worden voortgebracht”, PH. J. HOEDEMAKER, *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, Amsterdam 1887, 17.

⁹ PH. J. HOEDEMAKER, *Aan Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, Eene belijdenis? Eene ernstige vraag naar aanleiding van mijn aftreden als Hoogleraar aan de Vrije Universiteit*, Amsterdam 1887, 35. — *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 93—94.

¹⁰ „De natuur van het geloof brengt mede, dat de geloovige gemeenschap oeffent

genootschap ¹², geen federatie ¹³. Al deze figuren van het maatschappelijk leven steunen uiteindelijk op een onverplicht wilsbesluit van mensen, die op basis van een beginselprogramma en zelfgekozen statuten tot gemeenschapsvorming overgaan ter bereiking van een zelfgesteld doel. Kan men zich niet langer met het beginsel of met de gang van zaken verenigen, dan treedt men uit. Het gezag der meerderheid predomineert immers. Leden, die de statuten overtreden of wegens onbehoorlijk gedrag niet langer gewenst zijn, kan men royeren. Bij innerlijke verdeeldheid kan men tot ontbinding en tot nieuwe gemeenschapsvorming overgaan. De Kerk van Christus daarentegen rust op geen enkel menselijk fundament. Hier kan geen sprake zijn van vrijwillig toetreden of verlaten, van een meerderheid, die haar wil tracht op te leggen aan een minderheid, deze zelfs kan dwingen de Kerk te verlaten. Mensen kunnen haar in tijden van geloofscrisis en innerlijke verdeeldheid niet ontbinden en tot stichting van nieuwe kerkgenootschappen besluiten. „De Kerk, toch, vindt den grond van haar bestaan niet in de wilsuiting van hare leden, maar in het welbehagen van haar Heer en Hoofd, Jezus Christus. Hij is het die zich een volk uit alle talen, geslachten en natiën heeft verworven, een volk gekocht door Zijn bloed, naar Zijn naam genoemd, saamgebracht in het verbond dat God, van oudsher, met den geloovigen en hun

met God en met hen, die eenzelfde dierbaar geloof deelachtig zijn . . . . Ook zonder nader bevel en zonder daartoe strekkend besluit. Men kan dus niet zeggen, dat de Kerk van Christus gesticht is. Dit is evenmin op den Pinksterdag als op een anderen dag geschied. . . . Wij willen alleen zeggen, dat de verhouding tusschen Christus als het Hoofd en zijne gemeente, als het lichaam, organisch van aard is”, HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 94, 98.

¹¹ „Hier ligt voor mij dan ook het onderscheid tusschen de Kerk en tusschen eene partij. In de Kerk bestaat het recht van hooger beroep van de individuen op den Kerkeraad, van den Kerkeraad op de Classis, van de Classis, in nog ruimeren kring op de Synode, in gewichtige gevallen zelfs op de internationale Synode, en met dit recht ook de waarborg, dat een eenmaal vastgesteld of heerschend gevoelen aan de Schrift zal worden getoetst. Bij een *partij* bestaat dit recht en deze vrijheid niet. Men heeft eenvoudig den leider te volgen. Hoe krachtiger de leiding dan is, hoe meer zij in één hand berust, des te beter”, PH. J. HOEDEMAKER, *Heel de Kerk en heel het volk! Een protest tegen het optreden der Gereformeerden als partij, en een woord van afscheid aan de Confessioneele Vereeniging*, Sneek 1897, 10.

¹² HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 94–97.

¹³ „Vormen deze kerken een bond; veronderstelt deze Bond een vrijwillige toetreding op grond van hetgeen men een ‚accord van kerkgemeenschap’ noemt; kan die gemeenschap worden aangeduid door het woord ‚kerkverband’ en wèl ‚confoederatief kerkverband’: dan bestaat er eigen geen ‚kerk’ in den zin, waarin dit woord ook wel wordt gebezigd, om de georganiseerde eenheid van een bepaalde kerkengroep aan te wijzen. . . . Dan kan m.a.w. het ‚kerkverband’ als iets bijkomstigs en uitwendigs worden weggedacht. . . . dan hebben de opzieners der gemeente zich alleen in zoover om de organisatie te bekommeren, als zij gedwongen worden voor het recht van den sterkste te buigen”, HOEDEMAKER, *Geen lappen*, 144–145.

zaad heeft gesloten, en krachtens dat verbond Hem ingelijfd, in en door wien God de God van dat volk wil zijn en onder hen wil wonen, ... leden van Zijn lichaam ... Men behoort tot dit volk door de geboorte en wordt door éénen Geest tot één lichaam gedoopt. Dat lichaam nu is de gemeente van Christus op aarde. Hij verzamelt haar door Zijn woord en Geest, hier, ginds, elders, heel de wereld over”¹⁴.

Christus zelf dus leidt en bestuurt zijn gemeente, waarbij Hij zich bedient van mensen, aan wie Hij het ambt verleent, die in zijn naam als herders over de gelovigen optreden, hun het Woord verkondigen en de sacramenten bedienen. Christus zelf dus geeft zijn gemeente een gestalte in de ambten, die Hij heeft verordend en in de ambtsdragers, die Hij heeft geroepen. „Het gaat dus in het ambt om de levende tegenwoordigheid van den levenden Christus in Zijne gemeente”¹⁵. Het ambt is het orgaan, waardoor Christus zijn gezag in de gemeente uitoefent. Ofschoon het algemeen priesterschap der gelovigen een erkend reformatorisch beginsel is en de gemeente haar bedienaren beroept, toch ontnemen de ambtsdragers hun bevoegdheid niet aan de gemeente. Zij bezit deze macht „virtualiter (in het wezen van de zaak), niet formaliter (in de uitoefening). De mensch, de geheele mensch ziet; maar daarom is het geheele lichaam geen oog. God heeft het oog als gezichtsorgaan gegeven en alzoo heeft Hij (n.l. Christus, de Middelaar als Hoofd der Gemeente) organen, d.i. ambten in het lichaam der gemeente ingesteld”¹⁶. Niet in naam der gemeente, maar in naam van Christus oefenen de ambtsdragers hun bediening uit. Het strijdt daarom met het wezen van het ambt, indien zij die macht, die hun persoonlijk is toevertrouwd en die zij namens Christus waarnemen, bij wijze van delegatie overdragen aan besturen. „In de zedelijke wereld bestaat geen plichtsvervulling bij representatie”¹⁷. Delegatie van de macht is ontrouw aan Christus, plichtsverzaking. Hiermede leggen de bedienaren hun eigen verantwoordelijkheid in vreemde handen. Juist dit gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef, dat zij door het tolereren van de huidige bestuursvorm aan de dag hebben gelegd, heeft de Nederlandse Hervormde Kerk steeds verder verwijderd van het schriftuurlijk gegeven van een presbyteriale kerkorde¹⁸. Het Algemeen Reglement van 1816 heeft lagere

¹⁴ HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 7.

¹⁵ HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 127.

¹⁶ HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 83.

¹⁷ HOEDEMAKER, *De Congresheweging*, 46.

¹⁸ „Ik vraag al weder: *hoe spreekt de Schrift?* Zij spreekt van een saamvergaderen der geloovigen in eene gemeente, ook wel Kerk genoemd, plaatselijk, b.v. te Jeruzalem (Hand. 8 : 1), te Antiochie (Hand. 20 : 26), te Corinthe (1 Cor.: 33–35, Kenchreen (Rom. 16 . 1) en elders, én van eene samenvoeging van Kerken, én plaatselijk (1 Tim.: 4 . 14. verg. Col. 4 : 15) en in wijderen kring, b.v. Judea, Galilea en Samaria (Hand. 9 : 31). Zij spreekt ook van een raad der plaatselijke Kerke, die haar vertegenwoordigt

en hogere besturen ingevoerd en daarmee het reformatorisch beginsel van de gelijkheid van alle ambtsdragers prijsgegeven. Christus gaf aan alle dienaren van zijn Kerk gelijke macht. Alle kerkelijke vergaderingen zijn daarom van gelijke aard en verschillen alleen in uitgebreidheid. De Kerk mag de haar door Christus opgelegde taak niet overlaten aan besturen, zij moet „zelve saamkomen, *plaatselijk*, vertegenwoordigd door haar Kerkeraad, classicaal vertegenwoordigd door de opzieners der genabuurde kerken, *provinciaal*, indien de staatkundige verdeeling van het land dit medebrengt, vertegenwoordigd door de afgevaardigden van alle kerken in de provincie (country of state), verder op dezelfde wijze *nationaal*, en wanneer het ingrijpende veranderingen in de leer geldt *internationaal*”¹⁹.

Deze presbyteriale kerkorde met haar ambten en kerkelijke vergaderingen echter vormt slechts het menselijk aspect van de Kerk. Zij is niet haar wezen. De Kerk immers wordt zichtbaar in de gemeenschappelijke openbaring van het geloof, nog vóórdat zij in haar ambten een vaste gestalte heeft verkregen. Zij bestaat door de belijdenis van het geloof, ook zonder de kerkorde. „In die belijdenis ligt haar wezen”²⁰.

Het lichaam van Christus legt in deze wereld getuigenis af van zijn geloof en dit getuigenis dient tegen elke vervalsing gevrijwaard te worden. De Kerk moet haar belijdenis handhaven. Dit mag echter nimmer leiden tot een naast elkander stellen van de Formulieren van Enigheid en de H. Schrift. Naar het reformatorisch beginsel moet de Schrift immer blijven de enige regel van geloof en leven. Daarom, „de belijdenis bindt ons en mag ons alleen binden omdat (quia) zij de uitdrukking en samenvatting is van den inhoud der Heilige Schrift”²¹. Van de belijdenis moet er immer een beroep op het Woord mogelijk zijn. Met de Nederlandse Geloofsbelijdenis aanvaardden wij, „dat deze H. Schrift den wil Gods volkomenlijk bevat en dat al hetgeen de mensch schuldig is te gelooven om zalig te worden, daarin genoegzaam geleerd wordt.... Men mag dan ook geener menschen schriften, hoe heilig zij geweest zijn, gelijk stellen met de goddelijke Schriften”²². De geloofs-

(Matth. 18 : 15–17, Hand. 20 : 28), en van samenkomsten der opzieners uit onderscheidene Kerken tot gemeenschappelijke besluiten en handelingen (Hand. 15 en 16). Naar dezen eenvoudigen regel zijn heden ten dage de Gereformeerde Kerken over den geheelen aardbodem ingericht. Alleen de Kerk in Nederland en in Duitschland is door eene haar vreemde macht met een tweeslachtige inrichting beschonken”, PR. J. HOEDEMAKER, *Machtsvertoon of wettig gezag?*, Amsterdam 1886, 23–24.

¹⁹ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 34. — PR. J. HOEDEMAKER, *Ontwerp tot reorganisatie der Hervormde Kerk naar de beginselen der Presbyteriale Kerkregering*, Amsterdam 1901, 8.

²⁰ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 40.

²¹ HOEDEMAKER, *Aan den Kerkeraad*, 65.

²² Art. VII, J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften*, Amsterdam 1940, 67.

rijkdom evenwel, die de Kerk zich op grond van de Schrift heeft eigen gemaakt, heeft zij vastgelegd in haar formulieren. Zij is zich bewust, dat zij hiermede niet de belijdenis der eeuwen heeft geformuleerd. De H. Geest blijft haar door het gelovig lezen der Schrift onderrichten in de goddelijke waarheid en brengt haar hierdoor tot steeds dieper en juister begrip van de inhoud van de H. Schrift. Hieruit volgt vooreerst, dat niet alleen alles wat de Kerk op het ogenblik van de vaststelling van de belijdenisgeschriften als waarheid erkende tot deze belijdenis behoort, maar bovendien alles wat zij in de loop der eeuwen onder leiding van de H. Geest nog als waarheid zal erkennen; vervolgens, dat de drie Formulieren van Enigheid slechts de tijdelijke uitdrukking zijn van het geloof der Kerk en dat de mogelijkheid van hun herziening steeds open blijft; en ten slotte, „dat ieder harer leden de vrijheid van *profeteeren, en het recht om te reformeeren (Libertas profetandi et ius reformandi)* bezit”²³. Dit recht van de leden der Kerk om zich van de belijdenis te beroepen op de H. Schrift en hun beginsel, dat zij deze belijdenis aanvaarden slechts omdat zij in overeenstemming is met het Woord, veronderstellen een gezag, dat in staat is om hun bezwaren te onderzoeken en te oordelen, welke leer schriftuurlijk moet worden geacht. Welk gezag echter biedt de garantie, dat hierbij niet naar willekeur, maar naar het Woord Gods zal worden gehandeld? Niet het gezag van het persoonlijk geweten. Dat zou betekenen de Kerk opofferen aan het uiterste individualisme. Evenmin het gezag van het actuele kerkbestuur, dat in diepste wezen niet meer is dan een groep individuele personen zonder enige kerkelijke roeping. Deze waarborg kan alleen de naar een presbyteriale kerkorde gereorganiseerde Kerk bieden. Haar alleen komt dit gezag toe, in eerste instantie aan de kerkeraad, maar met de mogelijkheid van beroep op de classicale vergadering en de Nationale Synode. Ligt daarom in de belijdenis het wezen van de Kerk, in de presbyteriale kerkorde ligt haar welwezen²⁴. Alleen in deze organische kerkregering, waarin de Kerk zelf aan het woord komt, kan de belijdenis leven. Een besturenkerk kan hoogstens een versteende belijdenis op juridische gronden handhaven. Wij moeten weer krijgen „de kerk en in die kerk de belijdenis, en in die belijdenis de Heilige Schrift, en in die Schrift de Christus Gods”²⁵.

De allereerste voorwaarde voor herstel der zieke kerkelijke verhoudingen, voor de opheffing van de verdeeldheid en de richtingenstrijd in de Kerk, voor de bestrijding van het ongeloof en de terugkeer tot de reformatorische

²³ HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 215. — Vgl. PH. J. HOEDEMAKER, *De Roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, Amsterdam 1888, 11. — *Aan den Kerkeraad*, 65.

²⁴ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 40.

²⁵ HOEDEMAKER, *Heel de Kerk*, 27.

belijdenis, moet daarom zijn de reorganisatie van de gehele Kerk, opdat zij „in staat worde gesteld zich als Kerk te openbaren, d.i. hare belijdenis te handhaven, en mitsdien zorg te dragen, dat die belijdenis, mocht dit blijken noodig te zijn, met het Woord Gods, den hoogsten regel des geloofs, geconformeerd worde”²⁶.

Hoedemaker heeft het als zijn roeping in de Nederlandse Hervormde Kerk gezien, de geesten rijp te maken voor deze reorganisatie²⁷. Steeds weer heeft hij met zijn vruchtbare pen alarm geslagen om de kerkelijke besturen en de Vrijzinnigen te overtuigen van de ongeestelijkheid en de onkerkelijkheid van de Kerkorde van 1816 en zijn vrienden te weerhouden van onberaden stappen, die de schriftuurlijke principes geweld zouden aandoen. De weg, die naar de noodzakelijke reorganisatie moest leiden, lag duidelijk voor hem. In de classicale vergaderingen, hoewel verlaagd tot luister-colleges, had de Kerk nog een laatste element van haar presbyteriale kerkorde over. Zij moesten weer in hun kerkelijke bevoegdheid worden hersteld. De behartiging van de geestelijke en kerkelijke belangen moest aan hen weer worden toevertrouwd. Zij moesten onderling weer in gemeenschap treden, opdat de Kerk voor het eerst onder de bestuursorganisatie weer in de gelegenheid zou zijn haar eenheid te openbaren. Bovenal aan haar moest de uitoefening van de tucht — niet de juridisch-reglementaire tucht, die slechts afsnijding beoogde, maar de broederlijke en schriftuurlijke tucht, die geneest — weer worden opgedragen. De zuivering van de Kerk, van anderen af in gemeentelijk en classicaal verband begonnen, zal vrucht dragen en haar rijp maken om de geestelijke reorganisatie geheel te voltrekken²⁸.

Doch zijn profetische oproep en waarschuwing vonden geen weerklank.

²⁶ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 9.

²⁷ „Men geve de Hervormde Kerk hare classicale, gewestelijke en algemeene of synodale vergaderingen terug.... in stêe van een Classicaal en Provinciaal Kerkbestuur een classicale en gewestelijke Kerkeraad, (want dat zijn de classes en Provinciale synoden eigenlijk) gelijk thans eene plaatselijke Kerkeraad”, HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 219, 210.

²⁸ „Men kan m.i. voorloopig volstaan met het overbrengen van de tucht t.w. van de broederlijke en schriftuurlijke in onderscheiding van de reglementaire tucht, waar zij eigenlijk te huis behoort, naar de samenkomsten van de opzieners der gebuurde kerken t.w. naar hetgeen onze vaders de meerdere vergaderingen plachten te noemen, waarvan de laatste reste in onze classicale vergadering te vinden is”, HOEDEMAKER, *Ontwerp tot reorganisatie*, 7. — „Gods weg van die Kerk zuiver te houden of te zuiveren is zoo eenvoudig, en ligt zoo voor de hand! Het is de weg van de tucht, uitgaande eerst door en voor de opzieners van eenzelfde gemeente, dan indien het noodig is en tot bescherming van de vrijheid der individuen wordt gevraagd, door de opzieners der gebuurde kerken en straks in steeds ruimeren kring, tot dat de meening, die men uitsprekt, op de maniere van Dordt' is getoetst en onderzocht; ja zelfs krachtens de eenheid van heel de Kerk ook in andere landen, waar het gewicht van de zaak dit meebrengt, op een internationale samenkomst”, HOEDEMAKER, *Heel de Kerk*, 29.

Eenzaam en onbegrepen stond Hoedemaker te midden van de verwarring van de kerkelijke strijd. Hetgeen hij voorzien had, gebeurde. In 1886 voltrok zich de Doleantie onder leiding van Abraham Kuyper. Als een laatste poging om te voorkomen wat hij zo principieel moest afwijzen, stelde Hoedemaker toen zijn *Modus vivendi* voor: in één genootschap, doch kerkelijk gescheiden. Daar van de ene kant de handhaving van de leer onder en door de besturen-kerk en in beginsel ongeoorloofd en in de praktijk onmogelijk is en van de andere kant de reorganisatie der Kerk, waardoor zij in de gelegenheid wordt gesteld de leiding namens Christus in eigen handen te nemen, voorlopig nog niet is te verwachten, moet aan de leden der Kerk het recht worden gegeven om zich met geestverwanten in eigen gemeenten te organiseren. Het langs andere weg onoplosbaar vraagstuk dwingt om in de nood der Kerk op deze wijze te voorzien, zal het hen niet geestelijk, kerkelijk en zedelijk te gronde richten ²⁹.

Alvorens echter tot deze kerkelijke *Modus vivendi* over te gaan, zal men hem principieel zuiver moeten stellen. Op de eerste plaats dient men onderscheid te maken tussen de Kerk en het kerkgenootschap. Hoewel niemand gedwongen kan worden in kerkelijke gemeenschap samen te leven met mensen, wier overtuiging men in de Kerk het recht van bestaan moet ontzeggen, kan Doleantie, waardoor men de eenheid van het kerkgenootschap verbreekt, nimmer geoorloofd zijn. De banden van de kerkelijke gemeenschap mogen in geval van nood om principiële redenen worden verbroken, niet de band van het kerkgenootschap. „Meer dan één gezin kan des noods onder één dak leven, mits ieder zijn eigen familiekring en eene afzonderlijke huishouding hebbe. Een Parijsche woning, een groot hôtel met afzonderlijke appartementen en een gemeenschappelijke concierge aan de deur, ziedaar waar het heen moet” ³⁰. Op de tweede plaats moet men zich diep bewust blijven, dat dit slechts een tijdelijke en abnormale, door de nood der tijden opgelegde oplossing is. De kerkelijke en theologische ontwikkeling mag er niet door worden geremd. De toekomstige hereniging en reorganisatie moeten immers de inzet van deze kerkelijk-vreemde daad zijn. En ten slotte moeten allen minstens bereid zijn de belijdenis te aanvaarden voor zover zij deze in overeenstemming achten met Gods Woord. Op nog bredere basis is een christelijke Kerk onmogelijk.

²⁹ „Derhalve moet aan de leden van ons kerkgenootschap de gelegenheid worden geopend, om zich soort bij soort te groepeeren, opdat de verdere kerkelijke en theologische ontwikkeling een natuurlijk verloop zal kunnen hebben. Dit, om de reden die ik zoo even aangaf, onoplosbaar vraagstuk mag ons niet langer verdeelen en verzwakken, PH. J. HOEDEMAKER, *In één genootschap, doch kerkelijk gescheiden, Modus vivendi aan de Classicale vergaderingen en conferentiën*, Utrecht 1886, 19.

³⁰ HOEDEMAKER, *In één genootschap*, 4.

Op deze voorwaarden kan men een *Modus vivendi* aangaan, waarbij aan de kerkeraad het recht wordt toegekend het belijdende karakter der Kerk te handhaven door leertucht. Zij behoeft niet te dulden, dat de Vrijzinnigen zich opdringen in de Kerk, wier belijdenis zij niet kunnen onderschrijven. Aan hen, die door de leertucht zijn getroffen en aan wie de kerkelijke gemeenschap is ontzegd, kan men echter onder de Kerkorde van 1816 de vrijheid laten om, met behoud van rechten, die hun als leden van het kerkgenootschap toekomen, zich afzonderlijk met hun geestverwanten te organiseren en een nieuwe gemeente te stichten. Het geestelijk bestuur van de gemeente komt in handen van de kerkeraad, de uiterlijke belangen blijven behartigd door de kerkelijke besturen, welke geheel intact blijven³¹.

Ook dit voorstel vond geen gehoor. De Doleantie had de tweede afscheiding in de Kerk voltrokken. Met hoeveel overtuiging Hoedemaker ook naast Kuyper had gestaan in zijn strijd voor de rechten van de orthodoxie, deze weg kon hij met hem niet opgaan, omdat hij niet schriftuurlijk, niet reformatorisch was. De Kerk had hij hiermee geen dienst bewezen. De orthodoxie was opnieuw verzwakt en daarmee de invloed, die zij op de reorganisatie der Kerk kon uitoefenen. Van een rechtstreekse beïnvloeding van de besturen viel nu niets meer te verwachten. In deze nood heeft Hoedemaker zijn eigen plan voor uittreding uit de Kerk opgesteld, niet om naar het voorbeeld van de Doleantie de Kerk te verscheuren, doch om met meer kracht langs indirecte weg te verkrijgen, wat hij direct niet meer vermocht te bereiken³².

Voorop dient gesteld te worden, dat men zich diep bewust moet blijven, dat alleen de abnormale toestand der Kerk deze stap kan rechtvaardigen, dat hij slechts een laatste redmiddel is³³, „niet als uitleiding van de Kerk, niet als de stichting van eene nieuwe Kerk, veel minder als een nieuw genootschap, maar als een *tijdelijk uitwonen van de historische Kerk* opgevat, tot zelfbehoud en zoolang eenige hoop bestaat dat God zich nog zal ontfemen over de Kerk, die wij genoodzaakt waren, hetzij gedwongen, hetzij vrijwillig

³¹ HOEDEMAKER, *In één genootschap*, 9–16.

³² Hoedemaker beroept zich hierbij op Voetius, *Politica Ecclesiastica*, III, III, I: „In dit opzicht geldt de volgende regel: Indien het kwaad, nadat alle middelen zijn uitgeput, hetzij door den invloed van een groep in de Kerk, of door toedoen van de Overheid, zich gaandeweg uitbreidt, hebben wij de vraag te stellen: of deze verandering ten kwade zoo groot, en daarmee de mogelijkheid, om tot de oorspronkelijke zuiverheid terugkeeren, zoo gering is, dat de Kerk zichzelf en hare zelfstandigheid alleen langs den weg der afscheiding moet handhaven”, HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 40.

³³ „Ziet men dit in, ziet men dit werkelijk in, dan kan het én noodig, én geoorloofd, én in dien zin *plichtmatig* zijn, deze hoogst gevaarlijke kunstbewerking te beproeven, om eene Kerk te scheiden van de organisatie en toch niet van de overige Kerken, HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 51.

te verlaten" ³⁴. Bovendien mag men niet forceren of met overijling te werk gaan. Het kwaad moet zolang mogelijk getolereerd worden, wat in het onderhavige geval betekent: onderwerping aan de bestaande kerkorde en trouwe vervulling van zijn ambtelijke plichten voor zover deze niet strijden met Gods Woord. Alle gemeenten echter, die tot het inzicht zijn gekomen, dat de bestuursorganisatie vreemd is aan het wezen der Kerk, laten de Synode duidelijk en onomwonden weten, dat zij deze bestuursvorm vervangen willen zien door een presbyteriale kerkorde. Enkele gemeenten intussen treden als pioniers onmiddellijk uit, onder voorwaarde echter, dat het besluit om de band met het kerkgenootschap te verbreken eenstemmig door hen wordt genomen. Zou een deel van de gemeente het hier niet mee eens zijn en de besturenkerk trouw blijven, dan zou de gehele opzet mislukken, daar men de besturen de gelegenheid zou geven op te treden als verdedigers der rechten van deze gemeenteleden. De dolerende gemeenten, die met de organisatie hebben gebroken, mogen nimmer vrije of afgescheiden gemeenten worden. Zij moeten in kerkelijke gemeenschap blijven met de gemeenten, die de organisatie niet konden verlaten. De uitgetreden gemeenten delen daarom aan de andere mede, dat zij hen blijven erkennen en vragen om ook door hen erkend te worden. Ten slotte, „het volk in heel het land van Zuider- tot Noordergrens geve uitdrukking aan zijn gevoelens in een petitie aan Z.M. den Koning, om tot de vrijmaking van de Kerk door de wetgevende en rechtelijke macht mede te werken" ³⁵.

Hoedemaker is een eenzame en onbegrepen figuur. Een man, die kerkelijk dacht en kerkelijk leefde. Wellicht te principieel voor een door partijstrijd verscheurde Kerk. Hij kon het niet eens zijn met het Algemeen Reglement van 1816, dat van het lichaam van Christus een karikatuur had gemaakt, maar evenmin met het streven van de Confessionele Vereniging en de Doleantie. Het eerste had het Woord Gods in de Schrift geweld aangedaan. In de beide andere vond hij te weinig gehoorzaamheid aan de Schrift. Daarom moest hij ze alle principieel afwijzen.

Onvergefelijk was het onrecht, dat Koning Willem I de Kerk door de Kerkorde van 1816 had aangedaan. „Ik acht haar onwettig in oorsprong, onbijbels in karakter en verderfelijk in strekking" ³⁶. Onwettig in oorsprong: „Willem I had geen recht de oude classes door koninklijk machtswoord te ontbinden en een nieuw Bestuur, dat met haar wezen in strijd is, over de

³⁴ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 9.

³⁵ HOEDEMAKER, *De Roeping der Gereformeerden*, 22. Vgl. *De Congresbeweging*, 51–54.

³⁶ HOEDEMAKER, *De Roeping der Gereformeerden*, 9. Vgl. *De Congresbeweging*, 26.

Kerk te vestigen”³⁷. Onbijbels in karakter, „omdat zij de Kerk van hare leerstellige macht berooft en daarmee hare openbaring belet; den opzieners der Kerk in wezenlijke stukken de macht onthoudt om haar in de verschillende kringen waarin zij optreden (Kerkeraad, Classis, Synode) te regeeren, en in beide opzichten tegen het Woord van God ingaat”³⁸. Verderfelijik in strekking, omdat „de synodale organisatie van 1816 verantwoordelijk is voor de partijschap en den partijstrijd in onze Kerk met al den aanleve van dien. Waar het recht niet zijn vrijen loop kan hebben, waar van broederlijk overleg geen sprake kan zijn, waar ons niets anders overblijft dan de tegenpartij dood de stemmen, waar Gods Woord den doorslag niet geeft, in één woord waar de kerk zich niet als Kerk d.i. als het lichaam des Heeren openbaart, is de partijschap onvermijdelijk”³⁹. De Synode heeft zich wederrechtelijk de macht toegeëigend. Onder de valse naam van Synode en classis zijn vreemde elementen de Kerk binnengesmokkeld. De naam bleef dezelfde, doch de inhoud is strijdig met het wezen van de Kerk. In de huidige kerkvorm zijn zij niets dan vergaderingen van bestuurders, die zich in de plaats van Christus hebben gedrongen. Een hoger bestuur veronderstelt een hogere macht, doch in de Kerk van Christus zijn alle dienaren gelijk, omdat allen in naam van Christus hetzelfde ambt bedienen. In de bestuursorganisatie delegeert de kerkeraad zijn macht aan de classicaie besturen, deze aan de provinciale kerkbesturen en de laatste ten slotte op hun beurt aan de Synode. Doch kerkelijke vergaderingen hebben geen macht, die zij kunnen delegeren, omdat zij haar macht rechtstreeks van Christus hebben ontvangen⁴⁰. „Een koning kan een plaatsvervanger stellen, maar een predikant kan dat niet doen. Het zou zijn de tegenwoordigheid van Jezus Christus in Zijne Kerk loochenen... Wie de Besturen erkent, geeft toe, dat er eene macht is boven de macht die Christus heeft ingesteld en ontkent hiermede Zijne heerschappij”⁴¹. Door zich in de plaats van Christus te dringen, heeft de Synode de Kerk beroofd van haar regeringsmacht en leermacht. In die besturenkerk

³⁷ HOEDEMAKER, *Machtsvertoon*, 19.

³⁸ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 45. — *Machtsvertoon*, 17.

³⁹ HOEDEMAKER, *Aan den Kerkeraad*, 60.

⁴⁰ „Wat hier evenwel alles afdoet, de *zedelijke oorsprong* van het Synodaal gezag deugt niet. Is zij eene Goddelijke instelling? Neen, in dit geval zou zij op één lijn staan met de Overheid, die van God ‚verordend’ is en daarom ‚Gods stedehouderesse’ is. Zij, daarentegen, klimt door middel van de Classicaie vergaderingen uit den Kerkeraad op, en is dus eene *gedelegeerde* of afgestane macht. Maar indien de Kerkeraden nu eens het recht misten om deze macht af te staan? Dan zou hiermede vanzelf de geheele Synode vervallen, zij zou wegzinken met den grond waarop zij bouwt. De Kerkeraden nu hebben *geen macht die zij delegeren kunnen*. Door dit te doen stellen zij zich in de plaats van Christus”, HOEDEMAKER, *Machtsvertoon*, 20. Vgl. *De Congresbeweging*, 46.

⁴¹ HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 133—134.

kon geen leer leven. Immers welk bestuur kon met gezag de leer herzien, wanneer de H. Geest de Kerk tot dieper inzicht in de waarheid bracht? Om echter de eenheid te bewaren, werd haar opgedragen de belijdenis te handhaven. Doch „tusschen de ‚leer der Kerk‘ en hare ‚belijdenis‘ bestaat ongeveer hetzelfde onderscheid als tusschen een lichaam en een lijk” ⁴². Is het te verwonderen, dat die Kerk, die geen leermacht had, maar wel een dode belijdenis, voor de noodzakelijke spanningen die hieruit moesten voortvloeien een uitweg zocht in het „quatenus”? Zij moest een belijdenis handhaven, doch miste het orgaan, dat bepalen kon wat tot die belijdenis behoorde. Na de bekentenis van eigen onmacht moest zij aan het individu de vrijheid laten om zelf uit te maken wat hij in overeenstemming achtte met Gods Woord.

Juist in deze principiële strijd moest Hoedemaker het streven van de Confessionele Vereniging afwijzen. *Non tali auxilio!* Zij was niet verder gekomen dan de bestrijding van de gevolgen van het Algemeen Reglement van 1816, zij had deze strijd toegespitst op de handhaving van de belijdenis, doch het was nooit tot haar doorgedrongen, dat en waarom deze kerkorde aan Gods Woord en het wezen der Kerk totaal vreemd was. „Men bestreed het quatenus... men trachtte een Synodale verklaring in zake de in Art. XI Alg. Regl. bedoelde ‚leer‘ te verkrijgen, men drong aan op een reglementaire verplichting om de doopformule te gebruiken, men verried — in het voorbijgaan gezegd — onder dit alles, dat men veel minder kerkelijk besef had dan de Synode, die men met verwijten overlaadde, men dong naar eene plaats in de Besturen, men maakte zich druk met de attestaties, attesten en beheer-kwesties, men wilde de kerkelijke positie in een confessioneel belang zelfs forceeren, maar de vraag: wat leert de Heilige Schrift aangaande de Kerk en hare inrichting? kwam niet op, en indien zij al opkwam dan was dat als middel tot het zooeven aangewezen doel” ^{42a}. Als de Synode in staat was geweest om de belijdenis te handhaven, dan hadden de Confessionelen in het Algemeen Reglement berust. Zij begrepen niet, dat die belijdenis niet kon worden gehandhaafd, zolang de Kerk niet, van haar bestuursorganisatie verlost, tot een presbyteriale kerkorde volgens de Schrift was teruggekeerd. Zij achtten de huidige bestuursvorm wel onschriftuurlijk, doch zij hebben geen enkele poging gedaan om het Woord Gods weer in de Kerk te laten heersen. En wat zij wel deden, moest mislukken „omdat Art. XI eene Bijbelsche gestalte van de Kerk, een geestelijke Synode én eischt én veronderstelt” ⁴³. Het

⁴² HOEDEMAKER, *Aan den Kerkeraad*, 63–64.

^{42a} HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 18. Vgl. PH. J. HOEDEMAKER, *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, Amsterdam 1887, 18. — *Aan Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman*, 33.

⁴³ PH. J. HOEDEMAKER, *Open brief aan Dr. A. Kuyper, naar aanleiding van het conflict tusschen het Classicaal Bestuur en den Amsterdamschen Kerkeraad, in zake het Beheer*, Utrecht 1886, 22.

onschriftuurlijke van hun streven ligt juist hierin, dat zij de belijdenis, die toch een tijdelijke uitdrukking van het actueel geloofsbezit der Kerk is, geïsoleerd hebben van het Woord en de Kerk, waaruit zij geboren werd en gedragen wordt, en op zuiver juridische gronden haar handhaving eisen. Daardoor hebben zij de Kerk gemaakt tot een vereniging met statuten, waaruit zij de Vrijzinnigen willen verwijderen, omdat zij deze statuten niet wensen te onderschrijven. Een vereniging immers heeft het recht om te bepalen op welke voorwaarden men lid kan worden. Deze onkerkelijke gedachte is ook het uitgangspunt geworden van het streven om de besturen te doen omgaan door zoveel mogelijk Orthodoxen er in te brengen. Doch „de meening dat de Synodale organisatie door verandering van personeel, wijziging van Reglementaire bepalingen of wat ook voor eene Kerk, die haar belijdende karakter wenscht te handhaven, kan worden bruikbaar gemaakt, is te verwerpen. Haar *beginsel* is lijnrecht in strijd met het wezen der Kerk als zoodanig, omdat zij haar belet wat haar allereerste plicht is: de waarheid te belijden, die Belijdenis aan het Woord te toetsen en haar bij gevolg ook te handhaven” ⁴⁴. Men wordt geen lid van de Kerk door ondertekening van de belijdenisgeschriften, maar door de doop en men zuivert geen Kerk door deze geschriften weer verplichtend te stellen, doch door reorganisatie en tucht, niet om alles wat ziek is, maar daarom nog niet ongeneselijk, af te snijden, doch een tucht, die „geen ander doel heeft dan te behouden en niet te verderven” ⁴⁵. De Confessionelen zijn tot de zuivere diagnose van de ziekte der Kerk niet doorgedrongen. Zij zijn aan de peripherie blijven staan. Met hun juridisch standpunt zijn zij gelijk aan een man, „die zich blind tuurt op zijn eigendomspapieren, terwijl men bezig is zijn huis boven zijn hoofd weg te breken” ⁴⁶.

Niemand heeft wellicht de stichting van de Vrije Universiteit in 1880 luider toegejuicht en haar belangen met grotere toewijding behartigd, maar toch de Doleantie, waartoe deze Universiteit straks mede aanleiding zou

⁴⁴ HOEDEMAKER, *Aan den Kerkeraad*, 69.

⁴⁵ HOEDEMAKER, *Machtsvertoon*, 33. — „Wanneer men evenwel het lidmaatschap van de Kerk, de stembevoegdheid in eenig kerkelijk college, de roeping tot een of ander ambt in de plaatselijke kerk, aan eene *nieuwe* ondertekening van de belijdenis, of eene hiervoor in de plaats tredende verklaring bindt, en daarmee ieder, die bezwaren tegen die belijdenis heeft of niet bereid is om ze als ‚gravamina’ aan te dienen, in beginsel van rechten en voorrechten berooft, die hem *langs dezen weg* niet mogen worden ontnomen, wanneer m.a.w. in plaats van eene *zuivere inrichting der Kerk* naar Gods Woord te zoeken, hare vruchten op deze wijze, volgens de methode, die sedert eenige jaren onder de ‚Gereformeerden’ in zwang is gekomen, *anticipeert*, weigeren wij deze gedragslijn ‚Bijbels’ en ‚Gereformeerd’ te noemen”, HOEDEMAKER, *De Congressbeweging*, 16. Vgl. *De Roeping der Gereformeerden*, 14–15.

⁴⁶ HOEDEMAKER, *De Congressbeweging*, 61.

worden, met meer overtuiging moeten afwijzen dan Hoedemaker. Haar streven „dat de plaatselijke kerk eerst independistisch *losmaakt* van de overige kerken, omdat deze ongelukkig beroofd zijn van de macht en het recht om in classis en synoden d.i. in „meerdere vergaderingen’ saam te komen, en — als men wanhoopt aan de mogelijkheid om hare „leer’ tegenover de bestaande kerkorde en het fungerende kerkbestuur te handhaven, haar van het lichaam der Hervormde Kerk *losscheurt*, wordt door ons plechtig, met volle bewustheid, als niet Gereformeerd verworpen, en in plaats daarvan het m.i. zuivere Gereformeerde beginsel gesteld: De Reformatie van de Herv. Kerk, als de onverbreekbare eenheid gedacht van alle kerken, die nu tot een genootschap schijnen samengesmolten, maar krachtens hare rechtsgeldige belijdenis, de historie enz., evenmin hare zelfstandigheid, als den band der gemeenschap met elkander kunnen of mogen verloocheenen”⁴⁷. Alle gemeenten van de Nederlandse Hervormde Kerk behoren als openbaringen van het lichaam van Christus tot één gesloten kerkgemeenschap. Het wezen van die Kerk ligt in haar belijdenis, de bestuursvorm behoort slechts tot haar welwezen. Ook al zullen wij ons gedwongen zien de bestuursorganisatie te verlaten wanneer het blijkt, dat wij niet zonder verzaking van onze plicht haar trouw kunnen blijven, de band met de Kerk zullen wij nooit mogen verbreken. Immers „zoolang hare belijdenis niet vervalscht is, hebben wij deze Kerk voor een ware Kerk te houden”⁴⁸. Zien wij ons daarom om gewetenswil verplicht ons van de organisatie los te maken, dan moeten wij dat doen als Kerk: de plaatselijke Kerk treedt in haar geheel uit zonder de gemeenschap te verbreken met de gemeenten die achterblijven. Zij mag hen niet als openbaringen van het lichaam van Christus verloocheenen. Hierin ligt juist het „sectarisch karakter der Doleantie”⁴⁹. Zij heeft zich als partij gesteld tegenover de Kerk. Door deze onkerkelijke daad is zij geen dolerende, maar een afgescheiden Kerk. Immers „juist in dit verbreken van

⁴⁷ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 8.

⁴⁸ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 40. — „Wat zou in dit geval mijn plicht zijn? De Kerk verlaten die mij in hare onwettige vertegenwoordigers verlaat? Verre van dien. Zij moge mij loslaten, ik laat haar niet los. Mijn recht zal ik *handhaven*, en waar dit niet kan, *gebruiken* en zoo gebruiken, dat ik in die actie die volgt, zoo God genade geeft om getrouw bevonden te worden, lijd, strijd, bid, wacht, werk. *Uittreden! Uit de Kerk treden!* Dat mag niet. Dat duldt de Koning niet. De Kerk verlaten wij eerst, als zij heeft opgehouden *de Kerk te zijn, waarvan Jezus het Hoofd is*”, HOEDEMAKER, *Machtsvertoon*, 31. — *Waarom ik geen deel neem*, 13. — „Men wordt als lid der Kerk geboren. De doop heeft dit bezegeld. . . . Men kan alleen prijsgeven, wat men in eigen beheer bezit, iets waarover men de vrije beschikking heeft. Dit geldt niet van het lidmaatschap. Men mag de Kerk zelfs niet ter wille van die organisatie verlaten, *tenzij* het mocht blijken, dat men niet zonder plichtsverzaking onder haar kan leven”, HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 93. Vgl. *De Congresbeweging*, 57.

⁴⁹ HOEDEMAKER, *De Kerk en het moderne staatsrecht*, 169.

de gemeenschap met de ambtsdragers onder de organisatie ligt het wezen der afscheiding" ⁵⁰. Zij heeft zich geïsoleerd, een nieuwe kerkgemeenschap gesticht en de gemeenten, die het bestaande kerkverband trouw bleven, veroordeeld. Haar doel was niet de Kerk te reorganiseren, doch haar prijs te geven. Zij wilde gereformeerd zijn in de leer, niet in de kerkvormen ⁵¹. Op deze grondslag zullen wij de bestuursorganisatie nimmer kunnen verlaten, omdat wij de voorkeur geven „aan een onopgelost vraagstuk boven een mislukte oplossing, waardoor het onoplosbaar dreigt te worden" ⁵². Wij wensen niet te behoren tot een gereformeerde partij, maar tot de gereformeerde Kerk! Wij moeten daarom de Doleantie afwijzen, omdat zij „een vlot in gereedheid heeft gebracht, waarop allen, die door deze nieuwe onderteekening als het ware eene Kerk in de Kerk vormden, overgingen . . . Daar ligt het vlot, naast het wrakke vaartuig onzer Kerk. Als de laatste vrijwilliger is geborgen, kapt men de kabels, hijscht men het zeil, stevent naar een kust . . . en laat de arme schepelingen voortaan aan hun lot over!" ⁵³. Hoedemaker zelf zag de tegenstelling met Kuypers aldus: „Laat de plaatselijke Kerk zich van haar losmaken, door het recht van de belijdenis tegenover haar te handhaven, zegt gij. Laat de verlossing van heel de Kerk, als uitgangspunt, als sine qua non eener gewenschte Reformatie worden gezocht, spreek ik. Het verschil tusschen u en mij komt derhalve hierop neder, Gij laat de Reformatie aan de Reorganisatie voorafgaan, ik volg den omgekeerden weg . . . Eerst Reorganisatie, dan Reformatie" ⁵⁴.

Al is Hoedemaker veelal niet begrepen — de oneffenheden in zijn denkstructuur en soms duistere ideeën zijn er mede debet aan —, toch wordt zijn invloed in de Confessionele Vereniging in de loop der jaren merkbaar. Zijn strijd tegen de handhaving van een starre belijdenis, waarbij men niet uitging van de reorganisatie der Kerk en zodoende een beroep op Gods Woord onmogelijk maakte, drong haar langzamerhand af van haar juridisch stand-

⁵⁰ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 43.

⁵¹ „De ‚Reformatie‘ is altijd eene reformatie naar het Woord, d.i. in de leer en Kerkregeering beide, en beide uit één beginsel tegelijk. Deze twee zijden van ééne zaak hebben de Gereformeerden gescheiden en dwaalden bijgevolg op independistische zijpaden", HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 25. — Is het te verwonderen, „dat hierdoor niet weinigen afgestooten en vervreemd worden, die zooals ik van mijzelf zou durven beweren, Gereformeerd wenschen te zijn en in de belijdenis en in de Kerkregeering, maar geen vrede kunnen hebben met de iuridische beschouwing, die aan de praktijk, waarover het geding loopt, ten grondslag ligt?", HOEDEMAKER, *In één genootschap*, 8.

⁵² HOEDEMAKER, *De Roeping der Gereformeerden*, 9. Vgl. *Waarom ik geen deel neem*, 7.

⁵³ HOEDEMAKER, *De Congresbeweging*, 17.

⁵⁴ HOEDEMAKER, *Open brief aan Dr. A. Kuypers*, 8, 32.

punt. Op haar jaarvergadering van 1891 verdedigde Hoedemaker op verzoek van het Hoofdbestuur de thesis: „De Confessioneele Vereeniging erkent niet slechts, dat de Belijdenis ook onder de bestaande organisatie rechtsgeldigheid heeft, — dat het plicht is de bestuursmacht zooveel mogelijk uit de handen van de vijanden der belijdenis te houden, alsmede om het Confessioneel element in de reglementen te handhaven, maar zij begeert ook, dat de Kerk van haar bestuursinrichting worde bevrijd en (mits *niet* langs den weg der scheuring) terugkeere tot de zuiver presbyteriaansche type overeenkomstig de beginselen der kerkorden van voor 1816”⁵⁵. Het fundamenteel beginsel van Hoedemaker: geen belijdeniskerk, doch een belijdende Kerk had weerklink gevonden. In 1893 stelde hij de nieuwe statuten van de Confessioneele Vereeniging vast. Als haar grondbepalingen sprak zij uit:

„Artikel 1. De Confessioneele Vereeniging, gevestigd te Utrecht is eene vereeniging van leden der Hervormde Kerk, die verklaren:

1e. in te stemmen met de belijdenis van die Kerk, — geformuleerd in de 37 Artikelen, den *Heidelb. Catechismus* en de 5 Hoofdstukken der *Leer*, — zooals zij in 1618 en 1619 door de Synode van Dordrecht ook tegenover de Remonstranten is gehandhaafd;

2e. het normatief gezag van de H. Schrift en het normeerend gezag der Kerk in hare vergaderingen te erkennen⁵⁶.

Art. 2. De vereeniging erkent:

a. dat in eene welgestelde Kerk de belijdenis van kracht is, *omdat* zij met de H. Schrift in overeenstemming is; zoo nochtans dat bezwaren tegen eenig leerstuk, in die belijdenis geformuleerd, langs kerkelijken weg aan de H. Schrift moeten worden getoetst;

b. dat de Hervormde Kerk hier te lande, reeds lang vóór 1816 in abnormalen toestand verkeerende, desnietteenstaande eene ware Kerk van Christus is en op grond van hare belijdenis en onvervreemdbare rechten als de eenig-wettige voortzetting moet worden beschouwd van de Kerk, zooals zij in de dagen der Reformatie, van dwalingen gezuiverd, zich heeft geopenbaard;

⁵⁵ H. MALCOMESIUS, PR. J. HOEDEMAKER, J. P. ERINGA, *Het leerstellig kerkrechtelijk en staatkundig beginsel der Hervormde Kerk uit hare belijdenis afgeleid*, Sneek 1891, 14.

⁵⁶ „Volgens besluit der Algemeene Vergadering volgt hier de verklaring der woorden: ‚normatief’ en ‚normeerend’. *Normeeren* is een regel stellen, en daarin ligt opgesloten het recht van den persoon, die normeert. Heeft Gods Woord *normatief* gezag, dan staat het in alle geschillen bovenaan, oefent het overwegend gezag. *Normeerend* treedt de Kerk op als zij alle uitspraken grondt op dien regel en ze daartoe giet in haren vorm en in hare taal. Die uitspraken staan noch aan den Predikant, noch aan Kerkeraad of Classis, maar aan de Kerk, die dus voor haar bestaan behoefte heeft als zoodanig te kunnen optreden”, Statuten der Confessioneele Vereeniging, Leiden z.j. 16.

c. dat mitsdien de roeping der geloovigen is, in die Kerk te blijven, en niet, ter wille van wat in de handelingen van hare besturen, in hare verordeningen of waarin dan ook verkeerd mocht worden bevonden, het kerkverband verbreken; integendeel in haar en aan haar herstel te arbeiden, en dat herstel vóór alle dingen in den weg van kerkelijke plichtsvervulling te zoeken" ⁵⁷.

Door de erkenning, dat de belijdenis langs kerkelijke weg aan de Schrift moet worden getoetst, dat de Kerk een ware Kerk is, doch in abnormale toestand verkeert, dat het de roeping der gelovigen is in de Kerk te blijven om daar aan haar herstel te arbeiden, had de Confessionele Vereniging zich op het standpunt van Hoedemaker geplaatst.

Doch toen gebeurde het vreemde, zijn karakter typerende: in 1897 dankte Hoedemaker als lid van de Confessionele Vereniging. In de titel van het geschrift, waarmede hij dit besluit bekendmaakte, ligt de rechtvaardiging van deze daad: *Heel de Kerk en heel het volk*. In het streven van de Confessionelen zag hij het gevaar van de verdeeldheid binnen de Kerk en het dreigen van het sectarisme deed hem sinds het optreden van Kuyper vrezen voor elke partijvorming. Wellicht is er nog een diepere grond voor deze vreemdende daad aan te wijzen. Zij ligt in het karakter van Hoedemaker. Voor alles wilde hij principieel zijn. Onverzettelijk moest hij elke oplossing, die de principes in gevaar bracht, afwijzen. „Het gevolg was, dat hij, wanneer het op verwezenlijking van een beginsel, dat hijzelf gepropageerd had, aanging, zich weer vaak terugtrok, omdat er, terwille van de toepassing eenigszins moest worden afgeweken van de theorie, welke afwijzing hij dan meestal van zulk een ingrijpende betekenis achtte, dat hij het zuivere beginsel daardoor verloren zag gaan" ⁵⁸.

⁵⁷ Statuten, 1—2.

⁵⁸ G. P. SCHEERS, *Philippus Jacobus Hoedemaker*, Wageningen 1939, 283.

Van geloofsbeleving tot geloofsbelijdenis

Het Reveil heeft de Nederlandse Hervormde Kerk gewekt uit een dodende slaap. Met al het idealisme en de hartstocht, een opwekkingsbeweging eigen, heeft het een Kerk, die haar roeping ontrouw was geworden en zichzelf had verlaagd tot een willoze dienaar van een zelfgenoegzame wereld, ter verantwoording geroepen en in staat van beschuldiging gesteld. Het heeft een wereld, die de hoogste volmaaktheid verwachtte van de deugden van de natuurlijke mens, de wedergeboorte in Christus als de enige mogelijkheid van redding durven voorhouden. „On ne saurait refuser au Réveil l'honneur immortel d'avoir en arborant le drapeau des Réformateurs, ressuscité leur oeuvre, et arrêté l'Eglise contemporaine sur la pente qui l'entraînait dans l'abîme”¹. Doch toen men naar de geloofsbrieven vroeg, die deze felle aanklacht konden rechtvaardigen, had het Reveil geen theologie om zijn aanspraken te verdedigen. Sinds Groen van Prinsterer en zijn geestverwanten zich aan het hoofd van dit verzet hebben geplaatst, is „de leiding in ons vaderland in handen van niet-theologen, en wel van juristen geweest”². „Hunne apologie van het Kristendom kon het stellen buiten grondige theologische kennis”³. In deze theologische armoede heeft het zijn goed recht in de Nederlandse Hervormde Kerk op juridische gronden trachten te bewijzen. Het vrome hart, dat de tijdgeest tegen zich vond, moest de bevrediging van zijn behoeften veilig stellen voor het forum van eeuwenoude belijdenisgeschriften.

¹ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *La Crise Religieuse en Hollande, Souvenirs et Impressions*, Leyde 1860, 77.

² D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De zoogenaamde middenpartij in de vaderlandsche Kerk, Advies in den Algemeenen Kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Rotterdam, bij gelegenheid der beroeping van twee nieuwe predikanten*, Rotterdam 1866, 16.

³ A. PIERSON, *Oudere Tijdgenooten*, Amsterdam 1888, 63. „De Reveil als zoodanig had geene theologie. Wat men alzoo noemt is de onwetenschappelijke poging om de gansche overgeleverde stof onaangetast te bewaren tegenover iedere kritische werkzaamheid des geestes”, D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer, ten geleide van eene Tweede Uitgave van „De Nood der Kerk”, Brief aan het gezelschap „Ernst en Vrede”, met een Naschrift, naar aanleiding van Mr. Groen van Prinsterer's Studien en Schetsen ter schoolwetsherziening*, Rotterdam 1865, 5.

Deze dwangpositie heeft da Costa van zijn Reveil-vrienden vervreemd. Hij zag, dat deze voor de reformatische christen tegennatuurlijke belasting moest leiden tot verstarring. Wat echter da Costa bewoog tot terugtrekken uit de strijd, omdat hij zijn vrienden niet ontrouw wilde worden, heeft Daniël Chantepie de la Saussaye gedwongen de Reveil-kring te ontbinden door zich in 1848 met zijn geestverwanten van haar te distantiëren. Door da Costa gewekt uit zijn bewondering voor Van Oordt⁴, heeft Chantepie de la Saussaye het Reveil een theologie willen geven, doch de Reveil-vrienden, theologisch ongeschoold en door Groen van Prinsterer in de juridische greep gevangen, hebben hem niet begrepen. Zo is Chantepie de la Saussaye de Vader geworden van een eigen, de ethische theologie. Dezelfde drang naar het persoonlijk geestelijk leven, die hem eens onweerstaanbaar naar het Reveil had toegedreven, heeft hem langzaam van deze vriendenkring verwijderd, toen zij hun bestaansrecht trachtten te verdedigen achter de juridische, in zijn ogen onpersoonlijke eis van handhaving der belijdenisgeschriften. „Wij belijden met schaamte: de frissche adem, de oorspronkelijke kracht van den *réveil* is verloren. Geloovig te zijn is synoniem geworden met orthodox te zijn... Ontstaat niet van zelfs wanneer het blijven in het geloof verstaan wordt als een vasthouden aan de leer, eene zeer laakbare, ja, gevaarlijke onverschilligheid omtrent het leven des harten, het wezen zelf van den mensch?”⁵.

De zwakheid van het Reveil ligt in zijn geestelijk individualisme, dat noodzakelijk moest ontaarden in een geestelijk egoïsme, in „onkerkelijkheid en minachting van het kerkelijk ambt”⁶. Door dit gebrek aan kerkelijk besef kon het de redding der Kerk niet verwachten van de Kerk zelf, van de

⁴ „Ik moet het toch met dankbaarheid voor de menschen herhalen wat ik aan de stervenssponde des zieken beleden heb: Da Costa is mij tot een rijken zegen geweest op mijnen weg. Zijne gesprekken, zijne brieven, zijne improvisatiën, zijne geschriften, hebben jarenlang op mij dien verheffenden, verkwikkenden, verlevendigenden invloed uitgeoefend, die nooit een warm hart alleen, of een rijke geest alleen, noch minder het dialectisch scheidend verstand of de hooge voornaamheid eener vormelijke wetenschap kan uitoefenen, maar die alleen de vrucht is dier harmonie van geest en hart, waardoor liefde de bron is van kennis en kennis dient tot vermeerdering en toepassing der liefde”, D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Rede, gehouden ter gedachtenis aan Mr. Isaäc da Costa, in de vergadering der vrienden Israëls te Leyden, den 25sten Mei 1860*, 3.

⁵ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De Godsdienstige Bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst*, Rotterdam 1863, 206. „En zoo hebben wij dan genoemde opwekking, die in den beginne van zuiver godsdienstigen aard was, van lieverlede een meer kerkelijk-staatkundig karakter zien aannemen, ja weldra een kerkelijk-staatkundige partij worden”, *De Nood der Kerk*, 9.

⁶ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Onze toestand*, Ernst en Vrede, Maandschrift voor de Nederlandsche Hervormde Kerk, 3 (1855) 17. Dit tijdschrift wordt in het vervolg geciteerd als E.V.

geestelijke opbouw der gemeente. Toen de nood van de tijd dwong een gezag te zoeken, kon het dit niet vinden dan in een juridisch handhaven der formulieren, in „een krachtig opsteken van de banier der vaderen, van de onvervalschte belijdenis der hervormde kerken, met een kennelijke voorkeur voor hetgeen in die belijdenis den geest der eeuw het meest in het aangezicht sloeg, met een zekere uitdagende fierheid tegenover alle tegensprekers, ja, met een zeker overspannen najagen van de smaadheid der wereld, waarin men al te spoedig de smaadheid van Christus zag”⁷. Aan „als doode relikieën bewaarde formulieren”⁸ heeft het Reveil zich vastgeklemd. Gebrek aan theologische kennis wees elke gedachte om in die formulieren het tijdelijke van het eeuwige te onderscheiden als een bekoring van ontrouw af. Hiermede heeft het Reveil de Kerk geen dienst bewezen, omdat op dit standpunt de vrede onmogelijk was. Onnodig heeft het de verhoudingen verscherpt, omdat het zich niet bewust was van de ernst van de tijd. Onbewogen door de nood van zijn tijd, heeft het de werking van de H. Geest gebonden door een groot deel van de Kerk als versteend te doen vasthouden aan verouderde formulieren. Zijn geestelijk karakter prijsgevend, heeft het het starre standpunt der Confessionele Richting voorbereid: door de eis van onvoorwaardelijke erkenning van de belijdenisgeschriften en toepassing der juridische tucht zal zij de Kerk zuiveren en zo vernieuwing van kerkelijk leven verkrijgen. Langs deze weg is geen redding te verwachten. De Kerk is geen vereniging, waar men de leden, die het met het doel of de middelen niet eens zijn, kan afstoten, doch een lichaam, het Lichaam van Christus. Afsnijden baat hier niet, alleen interne genezing.

Over het juridisch dogmatisme heen, waarin het latere Reveil dreigde te verstarren, heeft Chantepie de la Saussaye willen teruggrijpen op zijn oorspronkelijke kracht: de ontwaking van echt-christelijk leven. In zijn dynamische geest echter ontving dit principe een eigen interpretatie. Zijn theologie

⁷ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Herinnering aan vijfen-twintigjarige ambtsbediening*, Rotterdam 1867, 15. „Wat het eerste feit [het Reveil] betreft, het standpunt dat daardoor wordt ingenomen was dat van het regt der Kerk. Belijdenis en gemeente worden gedacht als alzoo ineen gewassen, in en door elkander bestaande, dat de gemeente alleen in en door hare belijdenis gemeente is en dat de belijdenis het eenig authentieke teeken is van het bestaan der gemeente en de waarborg van haar regt”, D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Verdediging van de ethisch-irenische rigting zoo als die in dit tijdschrift verdedigd wordt, tegenover bedenkingen van anti-revolutionaire zijde, Eene bijdrage tot kenschetsing der kerkelijke geschillen in Nederland in de laatste jaren*, E.V. 6 (1858) 8–9. „Il y a dans ce qu'on appelle le Réveil deux graves dangers à craindre: l'esprit de séparatisme dans le domaine de la vie pratique, et l'orthodoxisme dans celui de la doctrine”, *La Crise Religieuse*, 119.

⁸ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De roeping der theologie in den kerkelijken strijd onzer dagen*, Protestantsche Bijdragen tot bevordering van Christelijk leven en Christelijke wetenschap, 4 (1873) 331. Dit tijdschrift wordt in het vervolg geciteerd als P.B.

wilde ethisch-irenisch zijn. Beide begrippen hebben verwarring gewekt. Om het irenisch beginsel is hij beschuldigd van halfheid, subjectivisme, „lauwheid en dubbelzinnigheid”. Als Chantepie de la Saussaye echter irenisch wilde zijn, zocht hij niet de vrede tot elke prijs, doch de vrede, die in de kerkelijke strijd moest voorkomen, dat men al te voorbarig door juridische tucht hen uit de Kerk verwijderde, die de formulieren niet konden onder tekenen. De gehele Kerk is ziek en slechts een algehele vernieuwing van leven in alle leden kan redding brengen. Dit verklaart ook, waarom hij bij al zijn tegenstanders een aanknopingspunt, een kern van waarheid trachtte te vinden. „Wij noemen het het irenische, omdat wij gelooven, dat het op dien weg alleen mogelijk is aan te trekken wat er in de door ons veroordeelde richtingen waar is, het verband te bewaren tusschen het levende gedeelte der gemeente en datgene wat het ware leven nog niet kent, en eene scheiding te voorkomen, die in onze oogen de ondergang der Nederlandsche Hervormde kerk en wellicht die van het vaderland zou zijn”⁹. Vervolgens wilde zijn theologie ethisch zijn. „Een zedelijk, geen bovennatuurlijk begrip wordt door dit woord aangeduid. Het is onze vaste overtuiging, dat het onzen tijd er om te doen is het Christendom uit de louter godsdienstige sfeer in de zedelijke over te brengen; of liever, om van het bovenzinnelijke leerbegrip de zedelijke zijde aan den dag te brengen en alzoo de leer te doen worden waarheid en leven”¹⁰.

Tegenover het steeds dreigend gevaar van godsdienstig intellectualisme, dat tevreden is met de capitulatie van het verstand voor de waarheden van het geloof, doch niet de gehele mens tot overgave dwingt, stelt de ethische theologie het diep-doorleefde geloof, dat de inzet vraagt van de gehele persoonlijkheid. In dat geloof weet de mens, dat God de wereld in Christus met zich heeft verzoend. Dit weten is niet primair het kennen van een waarheid, maar de ervaring van een werkelijkheid. De mens ervaart de werkelijkheid

⁹ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Onze toestand* 18. „Het door ons aangewezen standpunt — waarin wij zoo gaarne een ethisch-irenisch standpunt erkend zagen — ontslaat ons echter geenszins van deelneming aan den strijd onzer dagen”, N. BEETS, J. I. DOEDES, D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Wat wij bedoelen met de leuze „Ernst en Vrede”*, E.V. 2 (1854) 8.

¹⁰ BEETS e.a., *Wat wij bedoelen*, 6. Aanvankelijk schijnen Chantepie de la Saussaye en zijn mederedacteuren van Ernst en Vrede ethisch verstaan te hebben in morele zin: „Nous croyons que l'Eglise chrétienne aspire de nos jours à passer de la sphère exclusivement religieuse dans la sphère morale, ou plutôt à chercher un point d'appui pour le dogme dans la conscience morale, de manière à la transformer de vérité métaphysique en vérité morale”, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *La Crise Religieuse*, 109. „Zoowel de eenzijdig-verstandelijke rigting van het orthodoxisme, als de eenzijdig-gemoedelijke van het separatisme, zijn zij niet krank door de miskenning van den aard der bekeering, als in 's menschen wil, dat is in zijne zedelijke natuur volbragt?”, BEETS e.a., *Wat wij bedoelen*, 5. Later is Chantepie de la Saussaye het woord „ethisch” dieper gaan verstaan.

van zijn verlost-zijn, van zijn innerlijke levensgemeenschap met God, en dit onafhankelijk van de dogmatische kennis, die hij van deze feiten heeft, evenals de mens zijn lichamelijke gezondheid kan ervaren zonder enige medische kennis van het menselijk organisme. Het geloofsleven is een zelfstandige ervaringsbron, die de zekerheid in zichzelf draagt. Zoals wij kennen door te zien, zo kennen wij ook door te geloven. God grijpt de mens aan in het diepst van zijn wezen, in zijn existentie en Hij nodigt hem tot overgave, tot een alles verwachten van zijn trouw. De mens buigt zich voor God en in deze capitulatie krijgt hij zekerheid. Zo is de Openbaring niet een bekend maken van een bepaalde leer, maar het meedelen van leven en steunt de zekerheid van ons verlost-zijn niet op historische of dogmatische gronden, doch alleen op de ervaring, die wij ontvangen in ons geloof. In deze zin is de waarheid, die God de mens mededeelt, ethisch. „Wij zijn geworteld in een niet waarneembaar object . . . in God. Wij gelooven het althans. De ethiek is de openbaring van het in Hem verborgen leven” ¹¹. De Openbaring kan alleen verstaan worden, wanneer zij weerklank vindt in de gehele menselijke persoonlijkheid. Zij ligt niet in de intellectuele orde, zoekt geen aansluiting bij het verstand, doch schenkt leven. Daarom kan zij nimmer met de wetenschap in disharmonie staan. „In de werkelijkheid, volgens een ware, de bijbelsche psychologie, zijn de bronnen des levens in het hart, en wordt het verstand alzoo door het hart beheerscht, dat eerst datgene regt wordt verstaan waarmede wij te voren in levensgemeenschap zijn getreden en dat de kennis niet aan de liefde voorafgaande is, maar het op de liefde volgende” ¹². Ook al tracht het verstand dit nieuwe leven uit te drukken in menselijke begrippen, onvolmaakt en steeds aan verandering onderhevig, deze menselijke vormen raken de werkelijkheid der Openbaring niet. Zij blijft wat zij is, terwijl de leer geen constant karakter kan dragen. Hiermede wordt geen individuele leervrijheid gesanctionneerd. Het geweten als het orgaan van het innerlijk leven van de mens vindt zijn correctief in de gemeente. Uit het leven der gemeente ontstaat de belijdenis als neerslag van haar collectief geloof. Deze belijdenis echter kan het leven niet beheersen. Geen redding der Kerk is daarom te verwachten van de handhaving ener onveranderlijke belijdenis. „De oorzaak der krankheid ligt in de tweespalt van leven en leer; het geneesmiddel in eene wetenschap, die uit het leven ontspringt, en leven wekt, d.i. eene die van Christus uitgaat en tot Christus leidt” ¹³.

¹¹ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De Godsdienstige Bewegingen*, XV.

¹² D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Onze nood*, E.V. 4 (1856) 9—10. Vgl. *Gedachten over het wezen en de behoeften der Kerk, bepaaldelijk der Nederlandsche Hervormde*, Leyden 1855, 13.

¹³ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De krankheden in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, E.V. 3 (1855) 105.

Dit zijn de pijlers van de theologie van Chantepie de la Saussaye: Christus, gemeente, Kerk, geweten en belijdenis.

Het uitgangspunt der Ethische Richting is de Christus. „De persoon van Jezus Christus is haar het absolute beginsel der geschiedenis, niet de wegwijzer tot de waarheid, maar de waarheid zelve. Uit hem verklaren zij, én de Heilige Schrift, én de Kerk, én de geschiedenis der menschheid”¹⁴. In de Godmens Christus zijn het goddelijke en het menselijke harmonisch verenigd. Hij is niet alleen de volkomen immanentie Gods, door wie God woont, leeft in deze wereld, maar ook de expressie van alle menselijke volmaaktheid, in wie al het menselijke zijn verklaring en zijn voltooiing vindt. In Hem ligt als in beginsel besloten al wat de mens worden kan en worden moet. Hij is het levensbeginsel van zijn gemeente en al haar leden. Hij is het Hoofd der Kerk, die hij persoonlijk regeert. Dit doet Hij door zijn Geest, de H. Geest, die Hij over de individuele mens en zijn gemeente heeft uitgestort. De H. Geest vernieuwt de mens door heroriëntering van zijn verstand, wil en gevoel op Christus, zodat hij wedergeboren wordt tot een nieuw leven en als lid wordt ingelijfd in het lichaam van Christus, de gemeente. Subjectief ervaart de mens deze werking van de Geest in zichzelf. Hij is er zich van bewust, dat over zijn zondig en dwalend hart een nieuw beginsel heerst, dat hem drijft tot levensgemeenschap met God. Zo mag men zeggen, dat „de Heilige Geest het eigen persoonlijke leven Gods in den mensch is en het geloof die geestesrichting, waardoor, uit kracht dier persoonlijke werking, waarin God zich aan den mensch openbaart en mededeelt, de mensch zich nu aan God verbonden voelt, zich door Hem bepaald weet, en met vrijen wil Hem dient”¹⁵. „In een woord, God in ons, ziedaar de religieuze beteekenis van de leer des H. Geestes”¹⁶. Zonder deze innerlijke wedergeboorte zijn alle uitwendige middelen als kerkvorm, belijdenis, tucht zinloos. „De gemeente van Jezus Christus is krachtig, onoverwinnelijk, niet door wet of instelling, ook niet door hare eigene belijdenis, hoe noodzakelijk deze ook zij tot uitdrukking van haar geloof, maar alleen door den Heiligen Geest, die dat geloof in haar werkt”¹⁷.

Al is de werking van de H. Geest gericht op het persoonlijk geloof van de individuele gelovige, toch ontvangt deze de levengevende kracht van de

¹⁴ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De zoogenaamde middenpartij*, 14. Vgl. *Leven en Rigting, Vier voorlezingen over de godsdienstige vraagstukken van dezen tijd*, Rotterdam 1865, 193–194.

¹⁵ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Het wezen der theologie, Brief aan den hoogleeraar P. Hofstede de Groot*², bezorgd door F. E. Daubanton, Utrecht 1905, 44.

¹⁶ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Het gewigt der leer des H. Geestes in den strijd met Rome*, E.V. 1 (1853) 324.

¹⁷ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Herinnering*, 21–22. Vgl. *De Godsdienstige Bewegingen*, 118.

H. Geest slechts door de gemeente. Allen, die door de Doop in het genadeverbond zijn opgenomen, vormen tezamen de gemeenschap der gelovigen, die „leeft door hem en in hem, die in haar leeft”¹⁸. „De gemeente is de eenheid (die Gesamtheit) der door den H. Geest uit de wereld geroepene en den Heer toegebragte zielen, het volk Gods in het onbestemd en gemengd karakter dat dit volk hier op aarde nog heeft”¹⁹. Zij is niet een agglomeraat van individuen, alleen samengebracht door de toevallige omstandigheid, dat zij hetzelfde heil ontvangen hebben van de H. Geest, doch een organisme, waarvan alle leden delen in hetzelfde leven.

De gemeente, het geestelijk volk Gods, is als zodanig onzichtbaar, doch geconfronteerd met de wereld zal zij noodzakelijk zichtbare vormen aannemen. Het complex van deze openbaringen van de gemeente in de wereld vormt de Kerk. Evenals de werkingen van de menselijke ziel zich niet kunnen manifesteren dan door het lichaam, zo zou men de gemeente de ziel en de Kerk het lichaam kunnen noemen. „De Kerk is het ligchaam dat de Geest Gods in de gemeente zich vormt, en dat in zooverre het ligchaam van Christus kan genoemd worden, als die Geest, als Geest van Christus, in de gemeente is doorgedrongen”²⁰. Weliswaar kent de Schrift niet het onderscheid tussen gemeente en Kerk, omdat de eerste christenen zich als uit de wereld geroepenen gevoelden en zich verre van haar hielden, zodat van dit onderscheid nog geen sprake kon zijn. Doch eenmaal uit haar verborgenheid getreden en met minder volmaakte en onzuivere elementen der wereld vermengd, heeft de gemeente van Christus in haar strijd met de wereld en om zichzelf te zuiveren noodzakelijk uitwendige gestalten moeten aannemen, die tezamen de Kerk vormen. Hierdoor kon zij een antwoord geven op de nood en de behoeften van haar tijd. De voornaamste van deze gestalten zijn: het sacrament, de kerkvorm en de belijdenis²¹. Wat de laatste twee betreft, deze

¹⁸ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De strijd der gemeente, Antwoord aan Dr. A. Pierson, met een woord aan de gemeente*, Rotterdam 1864, 6. Vgl. *Jezus Christus, het onwrikbare fundament der gemeente, Leerrede over 1 Cor. III, 11, uitgesproken in de Grootte Kerk der Nederduitsche Hervormde gemeente te Rotterdam, den 11den Mei 1862, des avonds; tot aanvaarding van het herders- en leeraarsambt in die gemeente, Leyden 1862*, 5.

¹⁹ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Gedachten over het wezen*, 3—4.

²⁰ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Gedachten over het wezen*, 1. „De gemeente der uitverkorenen is voor Calvijn de onzichtbare kerk, die niet buiten de zichtbare staat, maar als haar kern uitmaakt, als de ziel van het ligchaam”, *De Godsdienstige Bewegingen*, 47. Hij gebruikt de termen Gemeente en Kerk, onzichtbare en zichtbare Kerk door elkaar, hoewel hij soms de term onzichtbare Kerk afwijst als oorzaak van veel verwarring en de specifiek-ethische termen Gemeente en Kerk hanteert. Vgl. *Gedachten over het wezen*, 3; *De Godsdienstige Bewegingen*, 109.

²¹ „Nee, de strijd loopt over de vraag: op welke wijze die gemeenschap zich openbaart, die Kerk zichtbaar wordt, welke de aard en het wezen van een Kerkgenootschap is”, BEETS e.a., *Wat wij bedoelen*, 12.

mogen nimmer ontaarden in een onveranderlijk bestuursapparaat en starre formulieren²². Steeds weer zal de gemeente een nieuw antwoord moeten geven overeenkomstig haar innerlijke groei en de problemen, waarvoor zij gesteld wordt. Zo is de Kerk aan een voortdurende ontwikkeling onderhevig. Steeds weer zal zij dode elementen uitstoten en door de H. Geest uitingen van nieuw leven opnemen, ofschoon zij zelf onsterfelijk is zolang het volk Gods in deze wereld staat. Door alle ontwikkelingsfasen heen blijft zij hetzelfde Lichaam van Christus. „De Kerk is de organisatie der gemeente, de vorm die het leven der gemeente noodzakelijk aanneemt op de tegenwoordige hoogte harer ontwikkeling... In het kort, de Kerk moet een woord hebben en een kracht zijn voor het tegenwoordige geslacht. Waar zij dit niet heeft of niet is, daar versterft zij, en is niets meer dan een antiquiteit of een relikwie”²³.

De hoogte van de ontwikkeling, waarop de gemeente in een zekere tijd is gekomen, wordt bepaald door de conscientie of het geloof der gemeente. Het geweten is niet de onveranderlijke maatstaf in de mens, de kategorische imperatief van Kant, de onfeilbare kenbron, die slechts de impuls van buiten nodig heeft om de mens in staat te stellen zich bewust te worden van zijn aangeboren ideeën en zijn eigen moraal en dogmatiek op te bouwen. „Door het geweten komt de mensch tot bewustheid van zich zelve... Het is de rigtende stem, die beschuldigt of ontslaat, waarschuwt en straft. Het is de stem des gezags in den mensch”²⁴. „Het ontwaken des gewetens is het ontwaken van eene wet in ons binnenste”²⁵, het is de openbaring van het leven van God zelf, van de werkzaamheid van de H. Geest in de mens. Door de machtige penetratie van goddelijk leven, dat een revolutie betekent in zijn gehele persoonlijkheid, komt de mens tot zelfbewustzijn. Het Christendom is immers niet iets wat buiten de mens staat, een kerkbestuur of een complex van leerstellingen. Zijn geestelijke kern is de H. Geest, niet als de transcendente derde Persoon der Drievuldigheid, maar als de immanente Geest, die komt tot en leeft in het hart van de mens, hem met God verzoent en opwekt tot nieuw leven. Het geloof is niet een leer, die de mens van buitenaf wordt voorgehouden en waaraan hij zich onderdanig onderwerpt. „De kerk belijdt de waarheid in den ethischen zin van het woord, waarheid als levensbeginsel, als levensbeginsel zetelt die waarheid, welke ook overigens de toegangen tot

²² „Wat is toch de Kerk, naar protestantsche beschouwing? Voorwaar evenmin de gemeente der heiligen als een onveranderlijk instituut, eene onfeilbare inrigting tot handhaving der waarheid”, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De Nood der Kerk*, 11.

²³ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De Nood der Kerk*, 11.

²⁴ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Gezag en vrijheid*, E.V. 1 (1853) 17.

²⁵ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Beoordeeling van het werk van Dr. J. H. Scholten over de Leer der Hervormde Kerk*, Utrecht 1859, 331.

haar mogen zijn, in het zedelijk-godsdiensig middelpunt der menschelijke natuur, d.i. in zijn conscientie. Als levensbeginsel verder is die waarheid niet in onbewegelijken, maar in zich steeds voortbewegenden toestand; de conscientie is eene levende, eene progressieve" ²⁶. De Geest immers worstelt in het hart van de mens met de geest der wereld, met de zonde. De conscientie is daarom steeds aan strijd, aan vernieuwing en groei onderhevig. Steeds zal het verstarde en zonder innerlijke beleving aanvaarde leerstellingen als levensvreemde elementen moeten afstoten om in de strijd gerijpte inzichten te aanvaarden. Het hanteren van een onveranderlijke belijdenis, waarbij men voorbij ziet aan het feit, dat alleen het levensbeginsel, de Geest, onveranderlijk is, maar de leer naar de ontwikkeling der conscientie steeds in beweging is, betekent de Kerk binden aan de dood. Er is „niets doodender voor haar, dan om haar te binden aan de geloofsuitdrukking van vroeger tijd, in plaats van die geloofsuitdrukking te beschouwen als eene der krachten, waarmede zij werkt, om de continuïteit van het leven des Geestes in de gemeente te bewijzen tot overtuiging der ongeloovigen en tot stichting der geloovigen" ²⁷. De levende belijdenis wordt gevormd niet door de individuele overtuigingen der mensen, maar door de collectieve conscientie der gemeente: „Deze conscientie nu is, verder, geene individuele. De kerk belijdt de waarheid. Er is dus eene collectieve conscientie" ²⁸. Deze levende belijdenis zal steeds alle schema's doorbreken. Zij steunt weliswaar op het erfgoed van de zedelijk-godsdiensige overtuigingen van de voorafgaande geslachten, doch slechts als uitgangspunt, dat de tegenwoordige hoogte van de conscientie inleidt. Is het voor elke wetenschap noodzakelijk op de hoogte van haar tijd te zijn, voor de theologie, de wetenschap der Kerk, is het een levenskwesitie. Een leer, die met de conscientie der gemeente in strijd is, remt de groei der Kerk en doodt het leven van de H. Geest zelf in haar midden. „Wanhopig is het werk, den mensch stelsels op te leggen, waarmede zijn conscientie niet zamenstemt" ²⁹.

De eerste belangrijke openbaringsgestalte van de gemeente in haar kerkvormende werkzaamheid is het sacrament. Het Woord is het middel, waardoor gemeenschap tussen Christus en zijn Lichaam, de Kerk, wordt bewerkt door de H. Geest. Dit Woord kan echter geen innerlijke gemeenschap bewerken, daar het geen onmiddellijke mededeling van Christus zelf is. Voor-

²⁶ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Beoordeeling*, 16.

²⁷ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De Nood der Kerk*, 11–12. „Met andere woorden, zooals de leer de conscientie in beweging brengt, zoo bepaalt ook de conscientie wat tot de leer behoort; alles wat de conscientie zich niet kan assimileeren, behoort niet tot de leer, behoort niet te huis op het zedelijk-godsdiensig gebied, behoort niet tot de waarheid, die de kerk belijdt, en waarvan de leer de uitdrukking is", *Beoordeeling*, 16–17.

²⁸ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Beoordeeling*, 17.

²⁹ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Jezus Christus*, 25.

dat de H. Geest op het menselijk hart kan werken door middel van het Woord, moet de mens zijn opgenomen in het Lichaam, dat het orgaan is van de H. Geest en waarin Hij alleen werkt, in de Kerk. Eerst moet er een onmiddellijke mededeling van Christus in hem hebben plaatsgehad. Deze ontvangt de gelovige in de Doop en het Avondmaal. Door de Doop krijgt hij deel aan het mystieke Lichaam van Christus en in het Avondmaal ontvangt hij, als mondig lid der gemeente, het wezenlijk lichaam en bloed, Christus zelf en staat nu als lid van zijn Lichaam, de Kerk, in onmiddellijk verband met Hem die het Hoofd is. „Zoo is het Sakrament het teeken van het geworden zijn, het in de werkelijkheid getreden zijn dier gemeenschap. Het Sakrament openbaart de Kerk, stelt haar zichtbaar als het ligchaam van Christus”³⁰.

Het moet verwondering wekken, dat Chantepie de la Saussaye, staande in het midden van de kerkelijke strijd, niet tot een helder begrip is gekomen van de kerkvorm als openbaringsgestalte der gemeente. Alle kerkelijke besturen zijn organen van de H. Geest, de verpersoonlijking van de gemeente, die alleen aan haar hun wettigheid kunnen ontleenen. Aan hen komen het gezag en de tucht toe, doch het is niet duidelijk in welke verhouding de tucht en de vrijheid als levensvoorwaarde voor de ontwikkeling der Kerk staan³¹. Doch al moest hij hier het juiste antwoord schuldig blijven aan de Confessionelen, die hij op vele sectoren van de kerkelijke strijd tegenover zich vond, in de onvoorwaardelijke afwijzing van de Kerkorde van 1816 was hij het met hen eens. Zij is niet de vertegenwoordiging van de gemeente, doch „een koninklijk geschenk van twijfelachtige waarde, een politieke maatregel in bureaucratischen vorm. Saamgeroepen door den koning, met onderdrukking der enkele tegensprekende stemmen, om de kerk te organiseeren zonder aan de aloude grondslagen iets te veranderen, was de Synode al aanstonds met onmacht geslagen, juist daardoor, dat zij niet mocht doen, wat in de aller-eerste plaats roeping en plicht is van een kerkbestuur, allermeeest van het hoogste: hare stem verheffen in hetgeen de teederste belangen raakt, in zake van leer en belijdenis”³². Omdat zij geen orgaan was van de H. Geest, kon

³⁰ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Gedachten over het wezen*, 16.

³¹ „Voorzeker, in dezelfde mate als de belijdenis der gemeente boven den enkelen staat, ondervindt deze de tucht dier belijdenis. Doch het is een zedelijke tucht; een band des Heiligen Geestes, niet de formeel-wettelijke van den uitwendigen regel; want het is de belijdenis der gemeente, die als zoodanig in haar en niet boven haar leeft en die dus, omdat zij een levende belijdenis is, die zedelijke overmagt op den nog niet in haar levende uitoefent, die het hoogere leven geroepen en bestemd is uitte oefenen op het lagere”, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Gedachten over het wezen*, 31–32. Wat blijft hier nog van het tucht-begrip over?

³² D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De crisis, Kerkelijke tijdvragen*, Rotterdam 1868, 4.

zij de dwaling niet onderscheiden van gezonde ontwikkeling. Trachtte zij aanvankelijk deze onmacht uiterlijk nog te camoufleren door conservatief de Kerk te binden aan de formulieren, weldra moest zij alle afdwalingen van de leer in de Kerk toelaten en door haar werkeloos toezien legitimeren met haar kerkelijk gezag. „Men is der Synode zoo dikwerf hard gevallen over hare besluiteloosheid... maar men heeft vergeten dat, even als er eene levenwekkende traditie is, er ook alzo eene doodende traditie zijn kan, dat de dampkring der reglementaire kerk op den individu verlamdend werkt, dat het vitium originis de gansche ontwikkeling stremde. De theologische faculteiten heerschten door de Synode over de gansche kerk; de gemeente was niet gekend, niet vertegenwoordigd”³³.

De gemeente „is de geloovende, en daarmede de belijdende, want het geloof, de samenvatting zijnde aller zielswerkzaamheden, het gemeenschappelijk middelpunt waartoe alle door den Geest opgewekte zielskrachten zamenstroomen, kan niet onuitgesproken blijven”³⁴. Door het uitspreken van haar geloof vormt de gemeente haar derde openbaringsgestalte: de belijdenis. De gemeente staat midden in de wereld, midden in de strijd. Zij weet zich blootgesteld aan aanvallen van binnen en buiten. Zij heeft te getuigen van haar innerlijke rijkdom ter bevestiging van haar eigen leden en ter verdediging tegen de buitenstaanders. De belijdenis is de taal van de strijdende en getuigende gemeente, haar zelfopenbaring. „De belijdenis is de daad waardoor de gemeente zich op aarde vestigt, zich als ligchaam openbaart d.i. eene kerk sticht... Zonder belijdenis is en blijft de gemeente onzichtbaar, vormt geene kerk”³⁵. Tegen twee extremen moet de belijdenis beschermd worden. Het eerste is de overschatting der belijdenis als zou de eenheid van leer het

³³ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De crisis*, 8.

³⁴ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Gedachten over het wezen*, 31.

³⁵ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Gedachten over het wezen*, 47. De gemeente openbaart zich door „de gemeenschap van uitgesproken overtuiging, d.i. van de belijdenis”, BEETS e.a., *Wat wij bedoelen*, 13. „L'Eglise a une doctrine, une confession. Le méconnaître, se serait se condamner à la fonder, ou bien sur la hiérarchie, ou bien sur le spiritualisme, qui en fait une institution d'élus. Mais cette doctrine, cette confession de l'Eglise ont leur source dans sa communion avec son chef invisible, dans la vie de Christ en elle. Elle n'est donc pas elle-même le fondement de l'Eglise. Ce fondement, c'est Christ. Mais la confession de la même foi rend visible ce qui était invisible, l'union des âmes en Christ. Nous ne pouvons donc admettre comme un droit la liberté de la prédication dans l'Eglise. Nous désirons que la prédication soit l'expression de la foi de l'Eglise; mais aussi qu'elle le devienne, non par contrainte, mais uniquement en vertu de la conviction qu'elle doit l'être. Nous ne désespérons pas de voir s'établir cette conviction. Et c'est pourquoi nous ne voudrions pas que la liberté de la prédication fût entravée par des moyens coercitifs quelconques. Nous admettons le droit de la tradition dans l'Eglise en même temps que le caractère progressif de l'Eglise elle-même”, *La Crise Religieuse*, 110–111.

fundament zijn van het bestaan der Kerk en herstel van die eenheid de enige mogelijkheid van haar redding. Dan miskent men, dat de Christus, zijn Geest in de gemeente, de enige levensgrond is, en vergeet men, dat zonder de belijdenis-door-het-leven het handhaven van formulieren zinloos is. Het tweede is de onderschatting van de belijdenis, die zou leiden tot verwerping van elke kerkelijke leer en de eenheid der Kerk uitsluitend stelt in de overeenstemming van de zedelijke behoeften van het hart. Tegenover deze extremen dient het juiste midden gesteld te worden, dat niet de leer, maar het leven, door de H. Geest in de gemeente gewekt, als het fundament der Kerk ziet, doch tegelijk de belijdenis beschouwt als de noodzakelijke expressie van dit leven. Het is daarom onjuist te menen, dat de Formulieren van Enigheid zijn afgeschaft. „Sints wanneer is de kerk buiten de wet geplaatst en moet zij in haar midden dulden wat ieder maatschappelijk verband onmogelijk maakt, namelijk dat beloften en eeden niet verbinden? Nogmaals, ik beoordeel het geweten van anderen niet, maar voor mijzelf wil ik verklaren, dat ik mij gebonden acht aan de belofte, afgelegd bij mijne aanvaarding van het leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde Kerk en bij mijne bevestiging als herder en leeraar eener bepaalde gemeente in die kerk, en dat, indien ik in die belijdenisgeschriften dier kerk — uitgelegd niet in den zin eener latere, mechanische formuliergezindheid, maar naar den zin en in den geest der opstellers, namelijk met de heilige Schrift tot maatstaf en toetssteen voor de waarheid van haren inhoud³⁶ — niet meer de uitdrukking vond van mijn persoonlijk geloof, ik met geene geruste conscientie dat ambt in die kerk zou kunnen bekleeden en gebruik maken van de zoo onmetelijk groote zedelijke voorregten, aan dat ambt verbonden”³⁷. Moet derhalve de belijdenis worden gehandhaafd en strijdt het met de eerbied en de trouw een ambt in de Kerk te misbruiken om zijn eigen, aan het geloof der gemeente tegengestelde, overtuigingen te prediken, toch wordt het wezen der Kerk en de aard van haar belijdenis geweld aangedaan, indien aan deze eis van handhaving tegelijk als een integrerend deel de eis van haar onveranderlijkheid wordt verbonden, uit angst dat men de Kerk aan willekeur prijsgeeft. „Te vreezen dat de waarheid zal bezwijken, te meenen dat wij haar moeten handhaven, anders dan door persoonlijke belijdenis... is mij immer geweest en

³⁶ In deze tussenzin ligt de reden, waarom Chantepie de la Saussaye de quatenus-strijd als onjuist moest beschouwen. De H. Schrift blijft altijd het noodzakelijk correctief van de belijdenis. De christen aanvaardt zijn belijdenis in zoverre (quatenus) en daarom omdat (quia) zij in overeenstemming is met de Schrift. Vgl. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Opmerkingen omtrent de vraag: Wat is getrouwheid in de bediening van het leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, E.V. 2 (1854) 28—29; *Leven en Rigting*, 83, 103.

³⁷ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De strijd der gemeente*, 21—22. Vgl. *De Nood der Kerk*, XII—XIII.

is mij bij toeneming een teeken, meer van ongeloof dan van geloof... In dat geloof sta ik in uw midden, geliefde Gemeente! niet om de waarheid vast te houden: zij houdt mij vast; maar om van haar te getuigen"³⁸. Levend in de collectieve conscientie der gemeente, zal het de taak der theologie zijn op de hoogte te blijven van de progressieve Openbaring van de H. Geest. Als een zuiver-registrerend orgaan moet zij vastleggen, welke leer wel en welke niet behoort tot het geloof der gemeente. De Openbaringsgegevens van het verleden zal zij daarbij niet verwerpen, doch als uitgangspunt nemen voor het heden³⁹. „De confessie is de geboorte-acte eener kerk. Vraag niet aan die acte het signalement van den persoon, zooals hij zal zijn op lateren leeftijd, maar zij dient om de identiteit te constateeren van den opwassenden en den volwassenen met het kind"⁴⁰.

Hoewel Chantepie de la Saussaye zich in de kerkelijke strijd het nauwst verwant voelde aan de Confessionele Richting⁴¹, was het juist op het punt van de belijdenis en het daarmee samenhangende probleem over het herstel der Kerk, waarop de tegenstellingen tussen beide richtingen zich steeds scherper zouden toespitsen. Met een naïeve redenering, de verhevenheid der Kerk onwaardig, heeft de Confessionele Richting de geschreven belijdenis, het formulier, verlaagd tot een juridische norm, waarop de beslissing van het lid of niet-lid zijn van de Kerk valt: de Kerk heeft een voor eeuwen vastgestelde leer; allen, die deze leer aanvaarden, zijn haar leden; die hem verwerpen, mogen geen aanspraak op haar lidmaatschap doen en moeten door een kerkelijke procedure uit de Kerk worden verwijderd. „Dit is de revolutionnaire theorie van het *contrat social* toegepast op de kerk. Alsof de kerk alzoo ware ontstaan en alzoo kon worden gehandhaafd: namelijk door kerkelijk en burgerlijk rechtsonderzoek wie al wie niet aan de leer der kerk getrouw is! Alsof dit de beteekenis ware van de toetreding tot de gemeente, de plegtige belijdenis-ure, niet dat het zoekende, heilbegeerige hart zich aan den Christus, het Hoofd der gemeente, aansluit en onderwerpe, maar dat men het onvolmaakt gekende leerstelsel nu als de hoogste waarheid, den maatstaf van alle waarheid hebbe erkend!"⁴². Dat betekent het gevaar van verstening der Kerk moedwillig oproepen. Het leven wordt door een eeuwenoude leer verdrongen,

³⁸ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Herinnering*, 21–22.

³⁹ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Het beproeven der geesten, Belijdenispredikatie, uitgesproken in de Zuiderkerk te Rotterdam, den 29sten Junij 1862*, Rotterdam 1862, 8–12; *Gedachten over het wezen*, 33, 54–55; *De Nood der Kerk*, XVII, 36.

⁴⁰ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Leven en Rigting*, 200.

⁴¹ „Mijn verleden, mijne overtuigingen, zoowel als mijne levenservaringen, hebben mij het naast gebracht aan de orthodoxe partij", CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De roeping der theologie*, 364.

⁴² CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Leven en Rigting*, 199.

de waarheid wordt tot een formule, waarbij het hart verre is, de Kerk tot een onveranderlijk instituut met een vastgestelde leer. De zondigheid van het menselijk hart wordt als een leerpunt aanvaard, doch is het een ervaring, waarover men treurt? De rechtvaardiging door het geloof wordt aangenomen, doch eigent men zich haar toe als levensbezit? „Dit is wat wij noemden de eenzijdig-verstandelijke rigting van het orthodoxisme”⁴³.

De strijd tussen Chantepie de la Saussaye en de Confessionele Richting bereikte een hoogtepunt toen de Synode in 1852 onder de voortdurende drang der Confessionelen een gewijzigd Algemeen Reglement invoerde⁴⁴. Daarmede is hun het wapen der overwinning in de hand gegeven. Aan alle leden van de Kerk wordt gelijk recht toegekend. Alle leden kiezen de kerkeraden, de kerkeraden de leden der classes, de classes de classicale en provinciale besturen en deze op hun beurt de Synode. Dit is de uiterste consequentie van een kerkelijke democratie, een voortreffelijk beginsel weliswaar in een gezonde Kerk, doch in de tegenwoordige toestand van diep verval en verdeeldheid een gevaarlijk principe, dat de ondergang van de Kerk in zich draagt. Wegens de onverschilligheid van de grote massa heeft het nu de minderheid der Confessionelen de overwinning bezorgd. En „deze confessioneelen zouden van het bestaande kerkbestuur, hoe vitieus daarvan ook de oorsprong ware, toch eene reorganisatie van de kerk hebben aangenomen in confessioneelen zin”⁴⁵ om die onverschillige massa uit de gereorganiseerde belijdeniskerk te stoten. Doch wat zal er gebeuren als die nu nog lauwe massa in beweging komt? De gehele gamma van opvattingen, van het naturalisme, dat aan de grenzen van het atheïsme staat, tot het starre dogmatisme, dat geen letter van de leer wil prijsgeven, heerst thans in de gemeente. Het algemeen stemrecht thans in handen van de gemeente leggen betekent het bestaansrecht erkennen van elke dwaling, die in de Kerk de overhand kan krijgen.

„Mijne overtuiging is deze: reprimatie (kunstmatig herstel van den vroegeren toestand) is niet uit God, maar is menschenwerk dat verbroken zal wor-

⁴³ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De krankheden in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, E.V. 2 (1854) 430. Vgl. *Herinnering*, 18, 20; *De crisis*, 15–16; *Confessionaïsme en Modernisme*, P.B. 2 (1871) 22–23; *Waarom Protestantsch?*, P.B. 1 (1870) 27–28.

⁴⁴ De door Chantepie de la Saussaye bestreden artikelen waren in hoofdzaak de volgende: „Art. 23. Het regt tot benoeming van ouderlingen en diakenen, en tot beroeping van predikanten, berust bij de gemeente . . . Art. 37. De leden der Classikale en Provinciale Besturen worden benoemd door de Classikale Vergadering . . . Art. 56. Elk der in art. 34 genoemde Provinciale Kerkbesturen benoemt jaarlijks, in zijne vergadering van Mei een predikant uit zijne leden of hunne secundi, tot het bijwonen der Synodale Vergadering”, J. I. D[OEDES], *Het Algemeen Reglement voor de Nederlandsche Hervormde Kerk, ingevoerd in 1852*, E.V. 1 (1853) 417, 420, 424.

⁴⁵ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De crisis*, 10.

den"⁴⁶. Kerkherstel is alleen mogelijk, indien de in de H. Geest vernieuwde gemeenten in hun geheel langzamerhand hun invloed op de kerkbesturen laten gelden. Thans is dat nog niet mogelijk. „Den tegenwoordigen regts-toestand onzer kerk aarzel ik niet te noemen eene georganiseerde ont-binding”⁴⁷. Van de poging om een lichaam, dat in al zijn organen ziek is, te genezen door het amputeren van enige ledematen is geen heil te verwachten. De gehele Kerk is ziek en waar zich die ziekte „op die hoogte toont, late men der krankheid haren loop, in het heete der koorts baat geen geneesmiddel; in het paroxysme zelf ligt de genezing”⁴⁸. Het ongeloof in de Kerk kan alleen overwonnen worden door het geloof, niet door formulierdwang. Want waar de eenheid van de Geest groeit, daar zal zij op den duur als een rijpe vrucht de eenheid van leer voortbrengen. In dit stadium van het ziekteproces der Kerk echter mag men haar leer aan geen enkele band binden, omdat niemand in staat is te bepalen wat op dit moment haar leer is. Hoe vreemd het ook moge klinken, de leervrijheid moet thans worden aanvaard, opdat het geloof vrij zijn genezende kracht kan uitoefenen en de H. Geest in staat zal zijn op de puinhopen van haar verval een nieuwe Kerk op te richten. „Indien wij dus zeggen: wij willen leervrijheid, dan bedoelen wij daarmee niet, dat wij haar willen in volstrekten zin, en als iets goeds, als een normalen toestand der kerk daarstellende. Dit ware onzinnig. Wij willen haar, zooals wij een kwaad willen dat God over ons gehengt, eene kastijding die Hij ons toezendt; dat is, wij onderwerpen ons aan haar... Het is anarchie, 't is waar; 't is ontbinding van het ligchaam; maar wat, zoo die ontbinding de voorwaarde is van een nieuw leven, zoo in dien chaos zich een glansrijker toekomst voorbereidt? Want vertrouwen hebben wij, niet alleen op de onsterfelijkheid der kerk in het algemeen, maar ook bepaaldelijk op de levensvatbaarheid der Hervormde kerk in het bijzonder, dat wij verwachten, dat, al mogt ook zij tijdelijk onzichtbaar worden, zij op nieuw heerlijk zal verrijzen, en haar leer, door den strijd beproefd, verheerlijkt, gelouterd, veelzijdiger ontwikkeld en

⁴⁶ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De crisis*, 35.

⁴⁷ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Bevestigingsrede, uitgesproken in de Grootte Kerk der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam, den 28sten Junij 1863*, Rotterdam 1863, IX—X.

⁴⁸ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Empirisch of ethisch? Naar aanleiding van den brief van Dr. A. Pierson aan Ds. Chantepie de la Saussaye over den weg der Wetenschap, getiteld: Intuïtie en Empirie*, E.V. 6 (1858) 215. Vgl. *De christelijke doop en de doopsformule*, P.B. 1 (1870) 394. „Alleenlijk beschouw ik de ketterij, dat is leugener in den vorm der waarheid, niet als een plaatselijke kwaal, die kan worden uitgesneden, maar als een ziekte in het bloed, die alleen kan uitgedreven worden door bloedvernieuwing. Aderlating helpt hier niets, zij zou de patient aan tering doen sterven; alleen zuivering en vernieuwing”, *De crisis*, 21—22. „Toutefois, je l'ai déjà dit, on peut douter l'opportunité des démarches juridiques. L'Eglise était-elle en effet mûre pour extirper l'hérésie de son sein?”, *La Crise Religieuse*, 68.

toegepast, en nader tot de volle waarheid gebragt, uit dien strijd zal te voorschijn komen" ⁴⁹.

Ofschoon D. Chantepie de la Saussaye het vaderschap over de ethische theologie deelt met J. H. Gunning, toch is de laatste de leerling van de eerste. „Wie zijn de ethischen? Men noemt zoo hier ter lande de leerlingen en geestverwanten van Prof. Chantepie de la Saussaye. Ook ik mag tot hen behoren, schoon sommigen mijner overtuigingen, bepaaldelijk die omtrent de kerk, geenszins door hem worden goedgekeurd. Ik ben een van de vroegste, de meest aan hem verschuldigde, van geestdrift voor 't geen de Heer door hem gaf en geeft dankbaar vervulde leerlingen" ⁵⁰. Gunning heeft echter zijn zelfstandigheid bewaard en heeft daardoor een waardevolle bijdrage geleverd voor de ontwikkeling van de ethische theologie. „Wie, die hem kent, zal zijne zelfstandigheid miskennen, wie, die zijne schriften leest, het merk der oorspronkelijkheid daarin missen? Des te kostelijker is mij zijne vriendschap, omdat zij het bewijs is van verwantschap en hoogere gemeenschap tusschen geesten, zeer verschillend van aanleg en wier ontwikkelingsgang weinig punt van aanraking heeft" ⁵¹.

De grond van de verschillen tussen Chantepie de la Saussaye en Gunning is waarschijnlijk wel hierin gelegen, dat Gunning het ethisch beginsel veel dieper, geestelijker heeft verstaan. Chantepie de la Saussaye heeft, nadat hij aanvankelijk dit beginsel meer in morele zin had verstaan ⁵², zich nooit geheel weten los te maken van de morele interpretatie. Bij Gunning heeft het meer onmiddellijk betrekking op de inwoning van de H. Geest in het menselijke hart en de rechtvaardiging en heiligmaking van de mens.

De „ethische d.i. het geestelijk leven vooropstellende theologie" ⁵³ gaat uit van de immanentie Gods in de mens. In Christus is het Woord Gods Vlees geworden. In Hem woont de volheid Gods lichamelijk, is het goddelijke

⁴⁹ D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Opmerkingen*, 38–40.

⁵⁰ J. H. GUNNING, *De Heilige Schrift, Gods Woord, Andwoord aan Dr. A. Kuyper, predikant te Amsterdam op zijn „Confidentie"*, Amsterdam 1873, 9. „Voor dat geval moet ik mij met de ethische richting, tot welke ik met hart en ziel behoor, ten nadrukkelijkste mede aansprakelijk verklaren. En zulks niet uit blinde overgave aan onzen vriend, aan wien ieder toch, en terecht, voornamelijk denkt wanneer van de ethische richting sprake is", J. H. GUNNING, *De kracht der waarheid tot overwinning, ook op kerkrechtelijk gebied, of Twee wegen, één doel, Andwoord aan Mr. G. Groen van Prinsterer, op zijn „Natuurlijk of Ongerijmd?" en „Confessioneel of Reglementair?"*, voorafgegaan door een woord aan de gemeente over de beteekenis van dezen strijd, 's Gravenhage 1864, 70.

⁵¹ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De Nood der Kerk*, XLVI–XLVII.

⁵² Vgl. aantekening 10.

⁵³ GUNNING, *De kracht der waarheid*, 28.

menselijk geworden en het menselijke goddelijk, zodat „voor het geloof de tegenstelling tusschen het goddelijke en menselijke heeft opgehouden. Ja, het menselijke en goddelijke is één geworden”⁵⁴. „Gelooft in Christus en gij hebt het eeuwige, het waarachtige en wezenlijke leven . . . bekennende dat uw wezenlijk en waarachtig, uw eigenlijk leven aan Hem verwant is”⁵⁵. De mens is in Hem opgenomen in het leven van God, zodat „zijn geestelijk leven een reproductie is van het leven des Zoons in onze aardse vormen”⁵⁶. Dit is wat de H. Schrift noemt de wedergeboorte uit water en de H. Geest⁵⁷. Door deze wedergeboorte ontvangt de mens niet alleen een nieuwe kennis, die een goddelijk licht werpt op de zin van zijn bestaan, niet alleen een nieuwe werkkraft, waardoor hij gaat leven als een kind van God, doch op de eerste plaats een nieuw zijn: hij is een nieuwe mens in Christus. Er is een „deelgenootschap tusschen Zijn leven en het onze. Een levensgemeenschap die alleen van Zijn genade uitgaat”⁵⁸. De mens leeft met Christus in een „mystische eenheid”⁵⁹. „De weg des levens is voor mij deze, dat deze levende persoonlijke waarheid, Christus de Heer, de Godmensch, door den Heiligen Geest in ons woning maakt als een levend, levenwekkend, innig met den diepsten grond onzer persoonlijkheid vereenigd en haar bevrijdend beginsel. Deze overgave des Heeren aan ons wekt in ons de overgave aan Hem. Zo ontstaat het Geloof, en door dat geloof in den gekruisigden en verheerlijkten Verlosser is de zondaar gerechtvaardigd voor God, niet door werken of uit

⁵⁴ J. H. GUNNING, *Gordel en Wijnkruijk, Gedachten over de zonde en hare ellende*², Utrecht 1865, 5—6. Vgl. 68—69, *Vorm en Geest, Brief aan een vriend over onze Kerkelijke Toestanden*, 's Gravenhage 1863, 24. „Wij beweren enkel dat de geheele waarheid ethisch is: Dat wil zeggen, dat naar Gods Woord het zedelijke en het godsdienstige één is. Dat, krachtens en blijkens de vleeschwording des eeuwigen Woords, het goddelijke ook tevens het waarachtig menselijke is; zoodat het bovennatuurlijke dus niet bovenmenselijk, maar integendeel juist volkomen menselijk moet heeten”, *De Heilige Schrift*, 11.

⁵⁵ GUNNING, *Gordel en Wijnkruijk*, 125.

⁵⁶ J. H. GUNNING, *Blikken in de Openbaring*, III, Amsterdam 1868, 286.

⁵⁷ De opvatting van Gunning over de wedergeboorte van de mens berust op de Platonische begrippen van de wereld der verschijnselen, de wereld in haar feitelijke, gevallen toestand, en de wereld der ideeën, de wereld zoals zij lag in Gods scheppingsplan. God had de wereld goed geschapen, doch door de zondeval is deze schoonheid gebroken. Door de Menswording van Christus is te midden van de zondige wereld het oorspronkelijke scheppingsideaal in beginsel hersteld, „eene herstelling van het natuurlijke in zijne volle kracht en oorspronkelijk van God gegeven reinheid, eene verheerlijking van de natuur”, J. H. GUNNING, *Openbare brief aan de Ouderlingen der Vrije Evangelische Gemeente te Amsterdam*, Utrecht 1860, 33.

⁵⁸ GUNNING, *De Heilige Schrift*, 17.

⁵⁹ J. H. GUNNING, *Heel de kerk en heel het volk, Gevraagd Advies over de beste wijze van kennis te verspreiden omtrent de reorganisatie der kerk*, Nijmegen 1904, 7.

eenige verdienste, maar alleen door om niet geschonkene, hem levenmakende genade" ⁶⁰.

Het geloof is daarom niet een mededeling aan het verstand, een zekerheid van lijdelijk aanvaarde leerstellingen, doch een ervaring van het hart, een ontmoeting van God en mens in het geweten, waarin de mens zijn persoonlijke gemeenschap met God beleeft. „In Christus, den opgewekte en verhoogde, met het hart te gelooven, wat is het anders dan op geestelijk gebied dezelfde ervaringen te maken als die, krachtens welke wij op het gebied der natuurlijke dingen zeggen: ik bespeur licht, groeikracht, blijdschap rondom en in mij — daaruit weet ik dat er een Zon is, ook al onttrekt zijzelve zich aan mijn blik, hetzij door al te groote schittering, hetzij door de wolken die haar bedekken?" ⁶¹. Deze ervaring van het hart mag men niet stellen als een gevoelsstemming, als een van de uitingen van het menselijk geestesleven, staande naast het kennen van het verstand. Het hart is het totale perceptievermogen van de menselijke geest, het middelpunt van zijn wezen, waarbij zijn gehele persoonlijkheid is betrokken. Gods liefde schiep de wereld. De liefde is daarom de laatste verklaringsgrond van alle zijn. Slechts het hart, het orgaan der liefde, kan doordringen tot het wezen der dingen. Het verstand blijft aan de oppervlakte staan, geeft slechts een eenzijdige kennis van hun uiterlijke hoedanigheid, doch kan de zijnsgrond der dingen niet begrijpen. „De bronnen des levens zijn in het hart, niet in het verstand" ⁶². Is het hart het beginsel, de drijfkracht van de wezenskennis der zichtbare wereld, hoeveel te meer is de instemming van het hart noodzakelijk waar het gaat om de Openbaring van God. De zekerheid van de mens, dat hij in gemeenschap met Christus is getreden, het geloof, berust uitsluitend op de ervaring van het hart.

Het centrale feit van het Christendom is de Openbaring van het nieuwe leven, waaraan de mens door Christus deel heeft gekregen. Niet altijd echter heeft de christen op de hoogte van zijn roeping kunnen leven. In tijden, toen het geloofsleven daalde, toen hij door de weerstand van de hem omringende wereld en van zijn eigen natuur zich niet meer bewust was van zijn verbondenheid met Christus, heeft hij dit nieuwe leven in menselijke vormen trachten vast te leggen. Deze vormgeving was weliswaar noodzakelijk, toen de gemeente na het heengaan van Christus tegenover de wereld stond, voor wie zij had te getuigen, doch de onderwerping, die zij aan de levende

⁶⁰ J. H. GUNNING, *De vrijheid der gemeente, Bezwaren tegen de ordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk in onze dagen*, Utrecht 1861, 17.

⁶¹ J. H. GUNNING, *Beginsel en Meeningen, Proeve van beantwoording der vraag: Hoe gaat vastheid van beginsel met gedurige wisseling van meeningen zamen?*, Utrecht 1860, 19.

⁶² GUNNING, *Blikken in de Openbaring*, I, 24.

Christus had bewezen, heeft zij overgedragen aan deze menselijke vormen. Het Woord Gods werd gebonden aan een onfeilbare H. Schrift, de Openbaring aan een onveranderlijke belijdenis, en de leiding van Christus over zijn gemeente aan een star bestuursapparaat.

Deze veruiterlijking van het Christendom is al spoedig na de Reformatie begonnen. De Hervormers hebben het Christendom in zijn oorspronkelijke kracht hersteld en „juist om hun diep en krachtvol Schriftgeloof, bepaaldelijk de openbaring Gods in Zijn Woord, en niet in de Schrift, de van God gegeven menselijke opteekening van dat Woord, gezocht”⁶³. Toen het reformatorisch besef begon te verflauwen, is de leer van de onfeilbare Schrift ontstaan. Van de Kerk van Rome losgescheurd, was de gemeente aan inwendige verdeeldheid overgeleverd. Daar de innerlijke kracht ontbrak, zocht zij naar een uiterlijk gezag, hoger dan de elkaar bestrijdende leraren, hoger dan de landsvorst. Zo werd zij van het persoonlijk gezag van Christus gedreven naar het onpersoonlijk gezag van het Boek, de H. Schrift. Deze veruiterlijking tast het wezen van het Christendom aan. „In gehoorzaamheid aan de Schrift verwerp ik de in de Schrift niet voorkomende dwaling dat voor de nieuwe bedeeing sprake zou zijn van een door God gegeven Boek, welks inhoud als onfeilbaar rigtsnoer de Kerk zou regelen”⁶⁴. Het geloof van de christen immers steunt op de levensgemeenschap met God. De gemeente leeft van de persoonlijke verhouding van Christus en de leden, een verhouding van levende personen, niet van geven en ontvangen van een onpersoonlijk woord, dat onder de invloed van de inspiratie van de H. Geest onfeilbaar zou zijn medegedeeld. „Hoe aanstootelijk een gedachte het voor velen ook moge zijn, en hoe ook van den beginne af met wantrouwen als ondermijning, of althans oneerbiedige geringschatting van de Schrift ontvangen, het blijft niettemin een waarheid, dat indien de bedoeling des Heeren bereikt ware, er geen Nieuw-Testamentische Schrift ontstaan zou zijn. Dan had de gemeente uit den Heiligen Geest geleefd, en ware niet weder, gelijk nu, in vele opzichten tot Oud-Testamentische afhankelijkheid teruggezonken”⁶⁵. Uit de levende overlevering der gemeente is de Schrift ontstaan, niet op goddelijk bevel, maar uit praktische noodzaak als verdediging tegen de vijand en steun voor de christenen, toen het geloof zich over de gehele wereld verspreidde. Zij is het noodzakelijk geworden hulpmiddel der prediking, dat echter het levend contact der gemeente met Christus niet mag vervangen. Het inzicht

⁶³ GUNNING, *Blikken in de Openbaring*, IV, 9.

⁶⁴ GUNNING, *De Heilige Schrift*, 21.

⁶⁵ GUNNING, *Blikken in de Openbaring*, IV, 23–24. Vgl. I, 97. „De gemeente is gebouwd op het fundament der apostelen en profeten, d.i. van levende mensen, niet van een boek; en Jezus Christus, de levende Persoon bij uitnemendheid, is de uiterste hoeksteen”, *De Heilige Schrift*, 15–16.

in het wezen van de H. Schrift zal de Kerk genezen en de richtingen tot elkander brengen. Immers als de H. Schrift de neerslag is der levende prediking, dan zal de H. Geest de natuurlijke werkzaamheid van de schrijver niet aantasten door de mogelijkheid van onvolmaaktheid en dwaling weg te nemen. In de verhoudingen van de Drieuldigheid heeft de H. Geest een dienende roeping. Daarom zal Hij het werk van de Vader, het natuurlijke met al zijn onvolmaaktheid en mogelijkheid tot ontwikkeling, niet vernietigen. Hij zal menselijke beperktheid niet omzetten in goddelijke onfeilbaarheid. Deze gedachte zal de Confessionelen bevrijden van de onnatuurlijke dwang om tegenover onafwijsbare Schriftkritiek van de Modernen krampachtig vast te houden aan de onfeilbaarheid van de Schrift, terwijl hun geweten met deze kritiek instemt. Van de andere kant zal de erkenning van de mogelijkheid van dwaling, waar het gaat over feiten die met het geestelijk leven niet in onmiddellijk verband staan, vele Modernen, die door de starre houding der Confessionelen tot ongeloof kwamen, weer brengen tot waardering en eerbied voor de H. Schrift.

Naast de binding, die het Woord ontving in de H. Schrift, werden de Openbaringswaarheden, die God de mens mededeelt, al spoedig besloten binnen de enge grenzen van een onveranderlijke belijdenis. Niet alsof dit de bedoeling zou geweest zijn van de opstellers van de nu geldende belijdenisgeschriften, doch de angst om de waarheid onder invloed van het toenemend ongeloof te verliezen heeft latere geslachten er toe gedreven de waarheid geklemd te houden binnen de getuigenissen, die voorbije tijden van hun levenseenheid met God hebben afgelegd. Het geloof, dat als vernieuwingsbeginsel van de mens slechts uit zijn eigen aard kan verklaard worden, werd vereenzelvigd met de rechtzinnige leer. De orthodoxie heeft de wetten van het Griekse denken toegepast op het geloof, alsof het slechts wat inhoud betreft van dit denken was onderscheiden, doch in wezen daaraan gelijk was. „Het hier genoemde overschatten van de beteekenis des denkens bracht er toe, de resultaten van het nadenken over het geloof, de geloofsuitdrukking of overtuiging, zelve weer als ‚geloof’ te laten gelden. Niet langer het aanschouwend geloof in den drieënigen God, gelijk het zich in het apostolisch credo uitdrukt, maar de geloofsleer, zooals zij op de conciliën werd vastgelegd, gold nu voor het geloof”⁶⁶. De rechtzinnigheid heeft de gemeente de waarheid als een gebod van onderwerping aan leerstellingen opgelegd, zonder dat zij er zich van bewust was, dat deze als nieuw leven moet worden toe-

⁶⁶ J. H. GUNNING, *De „Vrije Universiteit” en de Nederlandsche Hervormde Kerk, Met een Naschrift over de Brochure: „Bedoeld noch gezegd” van Dr. A. Kuyper, Utrecht 1885, 15–16. Vgl. Irenisch, Een woord aan de Gemeente over „de Proponeuts-Formule”, Amsterdam z.j., 17–20; Onze schuld tegenover de „Gereformeerden”, Nijmegen 1887, 30–31.*

geëgend. De God, in wie zij gelooft, is niet de in de harten immanente God, doch de transcendente God, die slechts mededelingen doet over zichzelf, zonder zichzelf mede te delen. Uit ongelovige angstvalligheid heeft zij het wezen van het Christendom niet durven stellen in de levensgemeenschap tussen God en mens, omdat dit leven als norm voor de scheiding der geesten niet scherp genoeg omlijnd was. Mensen van zwak geloof hebben een duidelijk omschreven belijdenis uitgedacht als een reglement om hen, die van deze belijdenis durven af te wijken, te weren uit de Kerk, als een wapen, waarmee zij de Kerk moesten zuiveren, alsof God zelf daartoe niet machtig was. Zij geloven in „de Boekwording in plaats van eene Vleeschwording des Woords”⁶⁷. De waarachtige mensheid van de God-mens aanvaarden zij wel als leerstuk, maar niet als levenswaarheid⁶⁸, en als noodzakelijk gevolg daarvan beschouwen zij het geloof als een leer, waaruit weliswaar het leven zal volgen, maar niet als het leven zelf. „De eisch des geloofs is omgekeerd: van binnen naar buiten, van het leven naar den vorm dien het zich schept”⁶⁹.

In de algemene verontwaardiging, die de verbreiding der moderne theologie in de gemeente heeft verwekt, hebben velen de Confessionelen gezien als de bestrijders van het ongelooft, terwijl toch het ontstaan van het Modernisme „voor een zeer groot gedeelte de schuld der orthodoxie”⁷⁰ is. Vele waarheden, die door de verstarring der Rechtzinnigen zijn verwaarloosd, zijn, weliswaar verminkt, door de tegenstanders als een aanklacht tegen hun eenzijdigheid overgenomen. De moderne theologie leeft grotendeels van de dwalingen van de orthodoxie. Zolang deze waarheden niet opnieuw verdisconteerd zijn in het geloofsbezit der gemeente, „zoolang de modernen eene tuchtroede zijn in de hand des Heeren, hebben zij hun — niet menscheijk,

⁶⁷ GUNNING, *Gordel en Wijnkruik*, 45. Vgl. *Een woord over onzen kerkelijken toestand*, 's Gravenhage 1880, 9; *Geloof en Kerkvorm, Toespraak tot de Hervormde Gemeente, over de kerkelijke houding van velen harer leeraren*, 's Gravenhage 1863, 30–31; *De vrijheid der gemeente*, 9.

⁶⁸ „Al de dwalingen der orthodoxie . . . laten zich daartoe terugbrengen, dat men niet de leer, o neen, maar inderdaad, de waarachtige menscheid des Heeren ontkennt”, J. H. GUNNING, *Waarschuwing tegen verkeerde geestelijke bewegingen onzes tijds tot de Gemeente gericht*, Amsterdam 1869, 31.

⁶⁹ Voor de Confessionelen geldt „in alles dezelfde regel: van de gevestigde Instelling der Kerk naar het leven harer leden: van de uitwendig-zichtbare vormen en begrenzingen naar het innerlijk leven dat daardoor begrensd en beveiligd wordt. Van contentant naar contenu. (Gelijk bij de burgerlijke wet, zoo is ook bij de godsdienstige waarheid de eerste vraag voor haar het gezag des Boeks waarin datgene waaraan men zich onderwerpen moet, te lezen staat (le contentant). Staat dit gezag vast, dan volgt de waarheid (le contenu) in eenige hoofdwaarheden samengetrokken.) Of, om alles met één woord te kenmerken: Van buiten naar binnen”, GUNNING, *De kracht der waarheid*, 8.

⁷⁰ GUNNING, *Vorm en Geest*, 23.

maar van God beschikt — recht in de christelijke kerk”⁷¹. Wanneer de orthodoxie zich durft bezinnen op haar eigen ongelooft, kan zij hun dit bestaansrecht in de Kerk niet ontnemen. Daarom alleen door een gezamenlijke erkenning van „onze diepgezonken toestanden en onbeschrijfelijke ellende”⁷² en door waarachtige bekering kan de H. Geest, die leeft in de gemeente, en Hij alleen, zijn genezende kracht uitoefenen. Geen Kerk kan gered worden door een belijdenis.

Waar toe dit confessionalisme moet leiden, is gebleken uit de revolutie der Gereformeerden. Met een rechtlijnige, doch ongelovige redenering hebben zij de consequenties uit de orthodoxe principes getrokken. De Kerk heeft haar van God ontvangen belijdenis, waarvan zij als een gave van God geen rekschap behoeft af te leggen. Deze belijdenis moet daarom onveranderlijk worden gehandhaafd. Zij bevat de goddelijke waarheden. Daar er thans velen in de Kerk zijn, die niet rechtzinnig zijn in de leer, moeten op grondslag van de belijdenis allen, die haar trouw zijn gebleven, zich in zulk een getale verenigen, dat zij in de Kerk de overhand krijgen en hun alleen-recht op-eisen. Alle anderen zijn in de Kerk volkomen rechteloos en moeten uit de Kerk verwijderd worden. Niet wij scheiden ons van de Kerk af, wij zijn de Kerk van Christus, doch onze tegenstanders scheiden zich af en blijven achter in een Kerk, die geen Kerk meer is. „Hierdoor voert deze fractie feitelijk den regel in: wanneer een deel der Gemeente zich door Gods Woord tot iets genoopt verklaart, dan is dit deel ook werkelijk door Gods Woord daartoe genoopt, en mag zonder zich aan de overigen te storen, dus eigen-machtig, naar die overtuiging handelen. Dit nu is anarchie, dus ontkenning van ’s Heeren uitsluitend recht, al meent men daarbij ook in ’s Heeren Naam te handelen”⁷³. Dat deze revolutionnaire daad eens uit de beginselen van de orthodoxie moest voortkomen, was te voorzien. „Tusschen verstandelijkheid en regeerzucht is een verborgen, doch zeer wezenlijke samenhang. In de aanschouwing des geloofs toch is de mensch aan Hem die hij aanschouwt, geheel onderworpen, en kan daarin ook niemand anders over zich laten heerschen. Maar het begrip mijns verstands is mijn eigen werk, waarin ik blijf heerschen, ook onder den schijn van mij aan de werkelijkheid te onder-schikken... Eén krachtvolle, verstandelijke consequentie en zoo voor ieder

⁷¹ J. H. GUNNING, *Is er blijdschap bij de christenen over de nederlaag der Modernen? Een kort woord naar aanleiding van het Ongevraagd Advies van den Heer Cd. Busken Huet*, 's Gravenhage 1866, 11—12. Vgl. *Gordel en Wijnkruid*, 11—12; *Waarschuwing*, 25—26.

⁷² J. H. GUNNING, *Medegetuigenis in zake het kerkelijk incident te Amsterdam*, 's Gravenhage 1886, 15—16; *Onze schuld*, 9—10; „*De heelen en de halven*”, *Een woord aan de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage, ook naar aanleiding der weigering van de Kloosterkerk*, 's Gravenhage 1885, 26.

⁷³ GUNNING, *Onze schuld*, 1—2.

verstaanbare onfeilbaarheidstheorie, en voorts over de bijzonderheden, die haar weerspreken, geen discussie — zóó, maar ook zoo alleen, kan men in de kerk regeeren" ⁷⁴.

Dat deze poging van kerkherstel moest leiden tot noodlottige excessen, vindt zijn diepste oorzaak in de miskenning van de ware verhoudingen tussen geloof en belijdenis. Het geloof als het religieuze bewustzijn van de eenheid met God is het nieuwe levensbeginsel, dat de mens confronteert met de hem omringende wereld. Nadat hij Christus heeft gevonden, heeft de mens er behoefte aan zijn houding ten opzichte van de wereld opnieuw te bepalen. Zo ontstaat de leer, de belijdenis als getuigenis van de innerlijke levensrijkdom en als verdediging tegen de aanvallen der dwaling. Doch waar leven is, daar is ontwikkeling, verandering. Steeds weer zal de mens opnieuw getuigenis afleggen van zijn innerlijke groei in de waarheid en een nieuw antwoord geven aan de opkomende dwalingen. „Gelijk nu één en hetzelfde licht, door glazen van velerlei kleur vallende, toch hetzelfde blijft in oorsprong en strekking, alzoo blijft het beginsel steeds hetzelfde ook bij onophoudelijke wisseling van meeningen en wijziging der overtuigingen" ⁷⁵. Geloven dat de Kerk aan individualisme en innerlijke verdeeldheid wordt prijsgegeven als zij aan de belijdenis van haar Vaders niet trouw blijft, is wanhopen aan het getuigenis van de H. Geest in de conscientie van de individuele mens en de gemeente. Erkenning van de levende Christus in de gemeente en de nimmer falende leiding van de H. Geest over de Kerk zal de christen tot het inzicht brengen, „dat elke leerstelling slechts eene onvolkomene poging is om den eeuwigen inhoud van het religieuze bewustzijn, zooals het door Christus den Verlosser en Middelaar is ingenomen, in de vormen des denkens uit te drukken; of zooals het klaar en bondig gezegd is, dat het dogma niet is het voorwerp, maar de uitdrukking van het godsdienstig geloof" ⁷⁶. De belijdenisgeschriften zijn daarom de verstandelijke, onvolmaakte, tijdelijke expressie van wat de gemeente met de daad in het leven belijdt. Zij zijn geen statisch, onveranderlijk geheel, dat, eens opgesteld, als de geloofsuitdrukking der eeuwen mag worden beschouwd, doch een momentopname van het geloof der gemeente, die geen hogere pretentie mag hebben dan vast te leggen tot hoever de H. Geest de gemeente tot nu toe

⁷⁴ J. H. GUNNING, *Nog een getuigenis in zake het kerkelijk incident te Amsterdam*, 's Gravenhage 1886, 22—24.

⁷⁵ GUNNING, *Beginsel en Meeningen*, 29—30. Vgl. *Komt het op vroomheid des harten aan? Een woord ter opening zijner lessen, Met een Naschrift over onzen kerkelijken toestand*, Nijmegen 1893, 25.

⁷⁶ GUNNING, *Beginsel en Meeningen*, 41. Vgl. *De belijdenis van den Naam des Heeren Jezus naar de H. Schrift, de eerste en hoogste plicht der Kerk als kerk*, Nijmegen 1895, 29; *Waarschuwing*, VIII.

heeft geleid. Zij zijn „gelegenheidsgeschriften, opgemaakt voor dien bepaalden tijd om tegenover de leugen, die toenmaals de gemeente bestreed, een daaraan overeenkomstige uitdrukking te trachten te vinden voor de waarheid die deze bepaalde leugen kon oordeelen en genezen”⁷⁷. Een gemeente, die waarlijk leeft uit Christus, kan de dwalingen van haar tijd niet bestrijden met een eeuwenoud antwoord. Zij zal haar belijdenis noodzakelijk aanpassen aan de noden en behoeften van haar tijd. „De belijdenis is ons banier. Zij toont aan den vijand, wien zij tegenwuijft, welke onze kleuren zijn: ze vereenigt de gelijkgezinde strijders en beschermt, wel verre van de vrijheid te belemmeren, integendeel de vrijheid van allen tegen de individueele willekeur van sommigen, die met vreemde leer den vrede en de eenparige voortbeweging des levens willen storen... Wij leggen met eerbied en liefde de hand op haar, niet als leerstellige verhandeling, maar als geloofsgetuigenis, als zielekreet, en zeggen: dit is ook mijn belijdenis, tegen haar wil ik niets leeren!”⁷⁸.

De diepste vernedering, die de Kerk bij de steeds sterkere daling van het geloofsleven heeft ondergaan, is, dat de persoonlijke leiding van Jezus Christus over zijn gemeente veruiterlijkt is in een star-menselijk bestuursapparaat. Felle aanklachten heeft men gericht tegen de Synode en haar weinig principieel beleid, alsof zij de oorzaak was van dit diep verval der Kerk. Zij is geen oorzaak, maar gevolg, openbaring van de ontrouw der gemeente aan Christus. „Oorzaak is de daling des geestelijken levens van langen tijd her, zoodat Koning Willem I bij de ontmergde Gemeente schier geen tegenstand vond bij zijn goedgemeende, maar volkomen buiten zijn bevoegdheid liggende regeling onzer Kerk. Wat onze Synode betreft, zij schiep niet den toestand dien zij slechts als erfenis aanvaardde”⁷⁹. Men heeft van de Synode geëist, dat zij de leer zou handhaven, dat zij een ondubbelzinnige uitspraak zou doen over het toenemend ongeloof in de Kerk, dat zij zichzelf zou reorganiseren, doch het zijn onmogelijke eisen. „Wie geen zedelijk recht heeft, handelt zeer gepast door zich niet te laten gelden”⁸⁰.

De Synode is de Kerk als een beproeving door God opgelegd, opdat zij

⁷⁷ GUNNING, *Beginsel en Meeningen*, 95–96. Vgl. *De vrijheid der gemeente*, 8–9; *Andwoord aan „een jurist”, op Zijn Open Brief over een pleidooi van Tyrus*, Nijmegen 1862, 7; *Heel de kerk en heel het volk*, 7; *Onze schuld*, 23.

⁷⁸ GUNNING, *Irenisch*, 25–26, 28. Vgl. *Elk Confessioneel is andwoord verplicht aan de vraag van E. C. S(egers)*, Wageningen 26 Jan. 1889. — J. H. GUNNING J.Hz., *Prof. Dr. J. H. Gunning, Leven en Werken*, III, 267–270.

⁷⁹ J. H. GUNNING, *Om 's Heeren Heerschappij in de Nederlandsche Hervormde Kerk, Verslag en beoordeeling der ontvangst, door de verzoeken om reorganisatie der Kerk ondervonden bij de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in 1901*, Nijmegen 1902, 22–23.

⁸⁰ GUNNING, *Geloof en Kerkvorm*, 18. Vgl. *De kracht der waarheid*, 20; *Vorm en Geest*, 9.

zich zou bezinnen op haar eigen wezen. Door de wedergeboorte treedt de mens in persoonlijke gemeenschap met Christus en door Hem krijgt hij deel aan het leven der gemeente, aan allen, die in het Doopverbond zijn opgenomen. Hij leeft het leven der gemeente mee. De wedergeboorte is het levensbeginzel, dat de gemeente vormt. Door haar contact met de wereld neemt de gemeente in een bepaald stadium van haar ontwikkeling noodzakelijk kerkelijke vormen aan. Zij kan niet onzichtbaar blijven. De Kerk is de georganiseerde gemeente. Zij omvat alle gedoopten. Zij is niet een vereniging van mensen, die door onderschrijving van dezelfde leer bijeen zijn gekomen, doch „een gemeenschap, gedragen door de waarlijk geloovigen en voorts vlottend, aan alle zijden open, ontvankelijk en groeiend, in vorm en omtrek”⁸¹. Het fundament der Kerk is niet een onpersoonlijke leer of een boek, maar de Christus en „de levende personen in wie zich de Heer, die het éénige eeuwige Leven is, als grond der Kerk en al wat haar aangaat, kenbaar maakt”⁸². De Kerk is het Lichaam van Christus, dat de verheerlijkte Heer door de H. Geest, die Hij heeft gezonden, zich op aarde vormt. Zijn Bloed en Geest zijn de levenskrachten van dat Lichaam. „Dit is geen vergelijking: de kerk is niet zoals een lichaam; zij is het lichaam waarvan Christus het Hoofd is”⁸³. Als lichaam is zij één en zichtbaar. Zij is ook onzichtbaar, in zoverre de H. Geest in haar woont, doch uit kracht van de zichtbaardwording Gods in de Incarnatie is zij als Kerk zichtbaar. De historisch misschien noodzakelijke verdeeldheid is een zonde tegen de eenheid van het Lichaam. Pluriformiteit is een zonde tegen Christus zelf. De Kerk is de *Una Sancta*, zij móét één zijn, niet door de eenheid van een zichtbaar hoofd, maar door het samenvattend gezag van levende personen, door wie Christus gemeenschap kan hebben met de leden. „Maar deze overtuiging — ik verzoek dringend dat men er wel op lette — heeft slechts een negatief, geen positief karakter. Dat is: ik gevoel levendig en smartvol het gebrek dat ik aanduid, maar ik weet er geen hulpmiddel voor aan te wijzen. Ik erken tenvolle de behoefte, maar zie den weg tot haar vervulling niet”⁸⁴.

Nog is de eenheid een verwijderd ideaal, nog heerst de verdeeldheid als een verwoestende kracht in het Lichaam van Christus. De nood van de tijd heeft velen er toe verleid de Kerk te zien als een juridisch instituut met ge-

⁸¹ GUNNING, *Nog een getuigenis*, 26. Vgl. *De belijdenis*, 11, 25; *De opbouw der Kerk op haren grondslag*, Nijmegen 1900, IV—V; *Blikken in de Openbaring*, IV, 309.

⁸² J. H. GUNNING, *Zestien Stellingen betrekkelijk het stemrecht der gemeente, aan de gemeente ter overweging gegeven*, Amsterdam 1867, Stelling 11, blz. 12. Vgl. *Blikken in de Openbaring*, IV, 5; *Nog een getuigenis*, 22—23; *Waarschuwing*, 20—21.

⁸³ GUNNING, *De opbouw der Kerk*, 16.

⁸⁴ GUNNING, *Zestien Stellingen*, Stelling 8, blz. 11. Vgl. *Om 's Heeren Heerschappij*, 17.

reglementeerde belijdenis, wier handhaving kan worden afgedwongen. Doch met rechtelijke dwang kan men niet een ziek lichaam gezond maken, doch alleen door toediening van geestelijke middelen, door toename van innerlijke levenskracht, die de ziekte zal overwinnen en de leugen uitstoten zonder een lidmaat af te snijden. „Twee vrienden staan bij een verwelkende plant. A zegt: ik oordeel, dat een paar takken en bladeren moeten afgesneden worden, zoo de arme plant weêr bloeijen zal. B antwoordt: ik ben van meening dat aan de plant zelve, zooals zij daar staat, niets gedaan moet worden: alleenlijk, men ontbloote hare wortelen en geve haar een anderen grond, want zóó diep ligt de oorzaak harer kwaal, dat alleen deze doortastende verbetering baten kan”⁸⁵. De enige kracht, die de dwaling kan overwinnen, is de ontwakning van de waarheid in het bewustzijn der gemeente door de prediking in al haar vormen van evangelisatie, opvoeding, onderwijs, vermaning. De overwinning blijft aan de waarheid Gods. Zo wij de H. Geest aan het werk durven laten en niet onszelf als geneesheer der Kerk opwerpen, zal Hij het geloof wekken in de gemeente, die zichzelf tot een nieuwe Kerk zal organiseren en een nieuwe gemeenschappelijke belijdenis zal uitspreken⁸⁶. Opdat de H. Geest, onbelemmerd door menselijke bepalingen, zal kunnen werken, is in de huidige toestand der Kerk leervrijheid niet alleen wenselijk, doch noodzakelijk. De gemeente zal het met de H. Geest moeten wagen, „want vrijheid is het vermogen om zich te ontwikkelen volgens den aard en de wetten van zijn eigen wezen. Het wezen der gemeente is de waarheid, Christus de Heer. In Hem moet zij wassen en zich ontwikkelen”⁸⁷. Niet alleen moet aan de waarheid geen enkele beperking worden opgelegd om vrij haar kracht op elk mensenhart te kunnen uitoefenen, doch ook de dwaling moet de vrijheid worden gelaten zich vrij te ontwikkelen tot haar eigen veroordeling door het geweten der gemeente. Telkens tracht men de Synode een verklaring af te dwingen, die de leervrijheid als de ontbinding der Kerk veroordeelt, doch men vergeet, dat het geweten het enige forum is, waar beroep op de waarheid mogelijk is, het enig gezag, dat de waarheid kan handhaven en de dwaling veroordelen. Een onderdrukte dwaling leeft krachtiger voort. Alleen het voortdurend getuigenis van het geweten zal haar overwinnen en de Kerk terugbrengen tot de waarheid. „De eenige weg daartoe

⁸⁵ GUNNING, *De kracht der waarheid*, 37.

⁸⁶ J. H. GUNNING, *Beginsel of behoudszucht? Rekenschap van gevoelen, afgelegd in de Vergadering van den Kerkeraad der Hervormde Gemeente te 's Gravenhage op den 10 Mei 1864*, 's Gravenhage 1864, 10–11; *De vrijheid der gemeente*, 11–12, 36–39; *De kracht der waarheid*, 39–43, 61–70; *Opmerkingen naar aanleiding van eene Avondmaalsviering op Palmzondag 1863*, te 's Gravenhage, 's Gravenhage 1863, 7–10; *Medegetuigenis*, 12; *Een kort woord tot de Haagsche gemeente over het aftreden van Dr. J. C. Zaalberg Pz.*, 's Gravenhage 1867, 3–4; *De diepe onzedelijkheid*, 3–12.

⁸⁷ GUNNING, *De vrijheid der gemeente*, 11–12; *Openbare brief*, 20.

is: vrije onbelemmerde ontwikkeling van de eigene vrije, alleen aan het eigen geweten gebonden persoonlijkheid”⁸⁸. Wij kunnen en mogen geen zuivere Kerk forceren met een juridische daad door eenvoudig de Vrijzinnigen het bestaan in de Kerk te ontzeggen, doch wij moeten hun het recht van bestaan ontnemen door de in de Kerk verloren waarheid, waarvan zij leven, opnieuw in de geloofsrijkdom te verdisconteren, opdat de dwaling haar steunpunt zal verliezen. Van de moderne theologie moeten wij leren een meer menselijke godsdienst, waarin het goddelijke niet meer als een onbereikbare transcendentale werkelijkheid boven ons zweeft, doch menselijke gestalte heeft aangenomen⁸⁹. Als de gemeente weer tot het waarachtig geloofsleven is gekomen, of althans een kern, van waaruit het leven zich door het gehele Lichaam van Christus verspreidt, zal de kerkelijke tucht de zieke ledematen afstoten. Een tucht echter, die niet gehanteerd wordt als een chirurgisch ingrijpen, doch als „de in elk levend lichaam noodzakelijke terugwerking des gezonden levens van het organisme op alles wat dit leven zich niet toe-eigenen kan, en dus zelf uitdrijft... Op zichzelf is zij eenvoudig bescherming van het leven des Geheels tegen de eigenmachtigheid van den enkele”⁹⁰.

Het mag terecht verwondering wekken, dat in de bejaarde Gunning de ethische theologie de reorganisatie-pogingen van Hoedemaker heeft gevonden. Nog in 1884 had hij geschreven: „Het komt mij voor, dat de tijd voor kerkherstel voorbij is, en 's Heeren historische leidingen op iets anders wijzen. Dat dus, om aan 's Heeren wenk en wil te voldoen, de Kerk zooveel mogelijk losheid van beweging behoeft”⁹¹. Wel wil hij reorganisatie, herstel

⁸⁸ GUNNING, *Beginsel en Meeningen*, 104–105. Vgl. *De vrijheid der gemeente*, 75, 92; *Adres aan de Synode der Ned. Herv. Kerk*, Leidsch Dagblad, 28 Januari 1896. — GUNNING J. Hz., *Leven en Werken*, III, 448.

⁸⁹ „Wee ons als wij niet de bestanddeelen van waarheid, die met de dwaling vermengd zijn en haar levenskracht geven, met alle ernst ons toe-eigenen, opdat wij dier dwaling haar recht van bestaan niet slechts ontzeggen, maar waarlijk ontnemen mogen”, GUNNING, *Waartoe verwonderd?*, 17. Vgl. *Vorm en Geest*, 23; *De vrijheid der gemeente*, 61–62; *Wij mogen niet, Een woord bij de nadering van de Classicale Vergaderingen in de Hervormde Kerk*, Nijmegen 1893, 4; *Een woord over onzen kerkelijken toestand*, 's Gravenhage 1880, 10; *Twee brieven, één aan Dr. J. C. Zaalberg Pz., één aan Ds. W. Hoovers, voorafgegaan van een woord tot de gemeente*, 's Gravenhage 1864, 28.

⁹⁰ GUNNING, *Komt het op vroomheid des harten aan?*, 26. „Tucht is niets anders dan het leven der Kerk zelf in zijn voortdurende normale werkzaamheid. Elk lichaam leeft door stofwisseling, door tot zich nemen van het voedende en verwijdering van het storende”, GUNNING, *De opbouw der Kerk*, V. Vgl. *Heel de kerk en heel het volk*, 7; *Nog een getuigenis*, 4; *Eén doel, twee wegen*, *Antwoord op de wedervraag: Is er geen oorzaak?* van Mr. G. Groen van Prinsterer, 's Gravenhage 1864, 4–5; *Irenisch*, 22.

⁹¹ J. H. GUNNING, *Zelfstandigheid der Gemeenten, Een woord tot de Gemeente in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Amsterdam 1884, V–VI.

van de presbyteriale kerkorde, doch „als noodzakelijke voorwaarde tot dit een en ander: door bekeering des harten”⁹². „Mijn eigenlijk doel is... duidelijk te maken, hoe alle pogingen tot kerkherstel, ook bij snel wereldsch succes, ijdel zijn als bij de Gemeente geen persoonlijke bekeering is voorafgegaan”⁹³. Als de gemeente niet is gekomen tot vernieuwde beleving van het geloof des harten, is ieder voorstel om de Kerk te verlossen van de bestuursorganisatie en haar tot nieuw belijden te brengen, bouwen in het luchtledige.

Wat heeft Gunning nu naar Hoedemaker gedreven? Zeker zijn Unasanta-ideaal, dat steeds meer zijn leven gaat beheersen. Als menselijke factor heeft hiertoe zeer veel bijgedragen de geestelijke eenzaamheid van zijn professoraat te Leiden. In 1893 schrijft hij aan Hoedemaker: „Een jaar of tien geleden zou ik, als gij de vriendelijkheid hadt gehad mij een geschrift als ‚Geen verbroekeling maar’ enz. toe te zenden, u daarvoor minzaam gedankt, maar het alleen beleefdheidshalve gelezen hebben. Ik meende toen dat al die discussiën over kerkgestalte enz. verloren moeite waren... Hoezeer is dat bij mij veranderd! De Heer heeft daartoe mijn nu vierjarig isolement te Leiden gebruikt. Hier, in de dorheid der ‚moderne’ atmosfeer, heb ik leeren smachten naar *gemeenschap* met Christus. Voor mijn hart was (en is) het een lafenis, met iemand over de heerlijkheid van den Heer Jezus en den rijkdom onzer hope te mogen spreken. Ook op mijn theologische denkbeelden heeft dit invloed geoefend. Meer dan ooit hang ik aan het geloof der *Kerk*, der *Gemeente*, en ken geen ander leven dan dat der *gemeenschap*, eerst met het Hoofd, doch dan ook met de leden... Onderwerping der Belijdenis aan ‚Gods Woord’ was mij naar het hart. Maar de uitlegging van dat Woord Gods verstond ik als individueel. Ieder spreke — dacht ik — naar eigen geweten zijn oordeel uit. Door u echter heb ik leeren inzien dat dit moet zijn het *oordeel der vereenigde Kerk*, en dat, zoo de oude Kerkorde *mutatis mutandis*, hersteld wordt, er dan geen herhaling eener aparte Synodus Dordracena toe noodig is. Het confessionalisme, mij altoos eene zaak van weerzin, wordt door uwe beschouwing overwonnen. Belijdenis is geen ‚leer’ slechts”⁹⁴.

In het voorjaar van 1904 verschijnt de *Open brief aan de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, zowel door Gunning als Hoedemaker ondertekend. Het adres, gebaseerd op het geschrift van Gunning *Niet bij elkander houden, maar uit de grond opbouwen*, 1901, bevat een voorstel tot reorganisatie der Kerk door toepassing van de volgende beginselen: De kerkeraden der afzonderlijke gemeenten, in classicaal en provinciaal verband bijeen, benoemen uit hun leden een vertegenwoordiging, aan wie de beharti-

⁹² GUNNING, *Nog een getuigenis*, 6–7.

⁹³ GUNNING, *Irenisch*, Voorrede.

⁹⁴ GUNNING, J. Hz., *Leven en Werken*, III, 1025–1026.

ging der geestelijke belangen der Kerk wordt toevertrouwd. De Synode moet deze vertegenwoordiging erkennen en na de geestelijke zorg voor de Kerk aan haar te hebben overgedragen, zal het haar taak uitsluitend zijn financiële en administratieve leiding te geven en de Kerk te representeren bij de staat. De vertegenwoordiging zal uitspreken, dat de Kerk „overeenkomstig onze oude Belijdenis den Heere Jezus als de Christus naar de H. Schriften belijdt”. Voorgangers, wier leer door de uitspraak der Kerk „naar den wettigen maatstaf van Gods Woord” wordt veroordeeld, worden niet vervallen verklaard van het predikambt. „Wij verlangen alleen dat de Kerk den Naam des Heeren Jezus naar de Heilige Schriften belijde, doch wenschen daarmede alleen een beroep op ieders geweten gedaan te zien, zonder verdere zichtbare gevolgen. De *tucht* immers kan in onze dagen van zwakheid der Kerk slechts een afwerend en belijdend, niet een straffend karakter dragen”⁹⁵.

Gunning heeft geen tegenspraak gezien tussen het alles verwachten van de H. Geest, zoals hij dit vóór 1893 voortdurend heeft geleerd, en zijn voorstellen tot reorganisatie der Kerk na 1893. Hoewel dit laatste niet in de ontwikkelingsgang van zijn ideeën lag, toch was het voor Gunning geen ontrouw aan het ethisch beginsel, doch slechts een aanvullend aspect, hem door Hoedemaker bijgebracht. Het smartelijk verlangen echter naar de *Una Sancta*, dat hem naar Hoedemaker had toegedreven, was tevens de grond van de verschilpunten, die tussen hen altijd zijn blijven bestaan. Over het nationaal kerkbegrip van Hoedemakers *Heel de Kerk en heel het volk* heen bleef Gunning steeds uitzien naar de ene internationale Kerk van Christus, waarin ook de Nederlandse Hervormde Kerk zich zou oplossen. Voor hem bleef de reorganisatie der Kerk altijd „enkel middel, niet doel”⁹⁶.

Gunning heeft de ethische theologie getypeerd als de „het geestelijk leven vooropstellende theologie”⁹⁷. Het Christendom kan niet leven van de dode

⁹⁵ J. H. GUNNING c.s., *Open brief aan de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Amsterdam 1904. — J. H. GUNNING, *Toelichting van het Adres der Heeren J. H. Gunning c.s. aan de Synode der Ned. Herv. Kerk*, Leiden z.j. Vgl. *Niet bij elkander houden*, 12–14. Gunning zond het concept van de *Open brief* aan Hoedemaker en schreef er bij: „In vol vertrouwen op de *gelijkheid* onzer denkbeelden, en op het *betere* van uw inzicht dàar, waar wij wellicht verschillen, laat ik sommige dingen open. Schrijft gij nu bij wat ik openlaat . . . Ik geef u geheel *carte blanche*, volkomen vrijheid om zonder mij verder te raadplegen, veranderingen die u wenschelijk mochten voorkomen, in mijn stukken aan te brengen, weg te schrappen, bij te voegen zooals gij wilt. Ik ben er zeker van dat ik niet zal aarzelen, het ook met uwe veranderingen als mijn stuk te erkennen en te onderteekenen”, GUNNING, J. Hz., *Leven en Werken*, III, 674.

⁹⁶ GUNNING, *Heel de kerk en heel het volk*, 10.

⁹⁷ GUNNING, *De kracht der waarheid*, 28.

letter der belijdenis, waaraan geen persoonlijke verhouding tot God beantwoordt. De belijdenis moet de resonans zijn van het innerlijk doorleefd geloof. Redding der Kerk is alleen te verwachten van waarachtige levensvernieuwing, van innerlijke terugkeer tot de levende Christus: van geloofsbeleving tot geloofsbelijdenis.

Om dit ethisch beginsel zijn zowel Chantepie de la Saussaye als Gunning beschuldigd van individualisme, subjectivisme, halfheid, transactie⁹⁸. Hun strijd lag op twee fronten: in de ogen van hun tegenstanders waren ze te orthodox om vrijzinnig en te modern om confessioneel te zijn. Beiden zijn veelal niet begrepen. Het is opvallend, dat alle grote figuren uit de kerkelijke strijd van de vorige eeuw zich miskend en eenzaam hebben gevoeld. In de verwarring van de strijd, waarin talloze voorstellen en acties van allerlei aard het juiste inzicht in de actuele problemen hebben vertroebeld, zijn zij niet tot hun recht gekomen. Ook Chantepie de la Saussaye en Gunning is het aandeel in deze ontkenning niet ontgaan. „Een eenzame strijder. Nu ja, ik neem dien naam aan... Hoewel ik geestesverwanten, ook in nauweren zin heb, hier en elders, toch kan ik aan geene der in ons vaderland bestaande theologische scholen of kerkelijke partijen aansluiten”. „Waar ik mij in deze overtuiging tamelijk alleen gevoel, belet mij dit gevoel van isolement om langer als orgaan (van een richting) op te treden”⁹⁹.

⁹⁸ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *De Nood der Kerk*, IX; *Het wezen der theologie*, 21–22; *De roeping der theologie*, 331. — GUNNING, *Gordel en Wijnkruid*, 11; *Beginsel en Meeningen*, 107–108.

⁹⁹ CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, *Herinnering*, 4; *De Nood der Kerk*, 62. Vgl. *Het wezen der theologie*, 12; *Verdediging van de ethisch-irenische partij*; 28. — GUNNING, *De vrijheid der gemeente*, 6. — GUNNING J. Hz., *Leven en Werken*, III, 1025–1026.

Terug naar de belijdeniskerk van 1619

Dezelfde principiële onverzettelijkheid, waarmee Hoedemaker in zijn eenzame strijd om de Confessionele Vereniging te buigen naar zijn beginselen alle weerstand had gebroken, deed hem na de overwinning capituleren. Als een uitgestreden man trok hij zich uit de Vereniging terug. Op de achtergrond van dit bevreemdende besluit ligt de diepe teleurstelling, die hem aangreep, toen hij op het hoogtepunt van zijn leven juist daar zijn ideaal „Heel de Kerk en heel het volk” zag mislukken, waar hij de overwinning behaald had. De Confessionele Vereniging, die velen door haar principieel-onjuiste beginselen in de Doleantie had gedreven, had hij verlost uit de juridische greep van Groen van Prinsterer: zonder reorganisatie, waardoor de Kerk, van het synodale bestuursapparaat bevrijd, weer zichzelf kan zijn en het beroep op Gods Woord mogelijk wordt, is elke poging om te komen tot gezonde kerkelijke verhoudingen tot mislukking gedoemd. De handhaving van een belijdenis, die geïsoleerd is van een waarachtig levende Kerk en de mogelijkheid van beroep op Gods Woord, kan slechts leiden tot uitoefening van reglementair-juridische tucht, die afsnijding tot doel heeft. Juist toen hij meende, dat deze beginselen waren doorgedrongen en hij de nieuwe statuten van de Confessionele Vereniging had opgesteld, moest hij constateren, dat de kerkrechtelijke ideeën van Groen van Prinsterer met nieuwe kracht herleefden. Een deel van de Confessionelen onder leiding van H. Visscher, later professor te Utrecht, en de predikant J. D. de Lind van Wijngaarden had in 1896 gestemd voor het voorstel „Kerkelijke vereenigingen”, dat het recht van de minderheden in de Kerk moest verzekeren. Daarmede werden de nieuwe statuten in zijn ogen misbruikt als een partijprogram en de door hem gegrendelde deur, die de Confessionelen kon uitleiden naar de Doleantie en het sectarisme, wijd opengesteld. Hij kende geen recht van de minderheid en van de meerderheid, doch alleen het recht van de Kerk. De erkenning van minderheden moest noodzakelijk leiden tot partijformatie binnen het uitwendig kerkverband. De desillusie over het onoverwinnelijk gebrek aan kerkelijk besef in eigen kring heeft deze onvermoeibare strijder gebroken.

Hoewel latent sterk groeiend duurde het nog tien jaar eer de tegenstellingen binnen de Confessionele Vereniging leidden tot een afscheiding

en naast de reeds bestaande Vrijzinnige, Ethische en Confessionele Richtingen een nieuwe stroming de verdeeldheid in de Nederlandse Hervormde Kerk kwam vergroten: de Gereformeerde Bond tot vrijmaking van de Nederlandse Hervormde Kerken. Zo groot was de geprikkeldheid in het orthodoxe kamp, dat men in het geringste voorval de aanleiding zocht tot ontlasting van het interne conflict. Ten slotte vond men deze aanleiding in twee in aard geheel verschillende gebeurtenissen, die echter onder de kerkelijke spanningen van die dagen in hetzelfde vlak getrokken werden.

In 1903 had de vrijzinnige predikant L. A. Bähler te Oosterwolde in een brochure *Het christelijk Barbarendom in Europa* zich denigrerend uitgelaten over het Christendom en het Boeddhisme gepropageerd. Na schorsing en veroordeling werd hij in 1905 door een synodus contracta vrijgesproken. Daarnaast werd in hetzelfde jaar het Ministerie Kuyper ten val gebracht. Ook hierachter zocht en vond men de kerkelijke kwestie. „Geen gering deel der kandidaten en zittende leden onzer Volksvertegenwoordiging zijn gevallen, niet om hun politieke richting (daar was bij deze verkiezing weinig sprake van), maar om hun kerkelijke overtuiging”¹. De maat was thans vol. Indien er langs kerkelijke weg geen redding der Kerk was te verwachten, dan diende de politiek te worden ingeschakeld om haar vrijmaking te verkrijgen. In 1905 verscheen onder het pseudoniem *Amo Nesciri* een Advies aan de Christelijke Partijen, dat een program bevatte om het kerkelijk vraagstuk langs politieke weg op te lossen:

- „1e. Intrekking van de Koninklijke Besluiten, omtrent de reorganisatie van 1816 en 1852.
- 2e. Verkrijging van een Konink. Besluit, waarbij, tot herstel van veroorzaakt kwaad, tot elke plaatselijke kerk gerekend worden de Hervormde Protestanten, die sinds 1816 met de organisatie braken. (Volgens Groen toch behoorden tot de Gereformeerde (Hervormde) Kerk niet alleen de Gereformeerden in het Hervormd Kerkgenootschap maar ook die daar buiten.)
- 3e. Verkrijging van een Koninklijk besluit, waarbij aan deze aldus gerekende gemeenten volledige vrijheid tot zelforganisatie gegeven worde;
- 4e. — waarbij deze gemeenten ieder afzonderlijk als eigenaressen harer kerkelijke goederen erkend worden en in deze rechten aanspraak hebben op de bescherming der regeering;

¹ AMO NESCI RI, *Wat nu? Een advies voor de Politiek der Christelijke Partijen*, Wageningen 1905, 6.

5e. met dien verstande, dat zoo eenige groep of groepen zich niet met de eigen organisatie dier gemeenten of de voor 1816 in deze gemeenten geldende Formulieren van Eenigheid vereenigen kan, zulk een groep of groepen eveneens vrijheid tot eigen organisatie gegeven worde en naar verhouding van het tegenwoordige zielen aantal uitkeering gedaan worde van de kerkelijke goederen" ².

De eerste, die zijn instemming met dit program betuigde, was H. Visscher. Onder zijn leiding kwamen J. D. de Lind van Wijngaarden, M. Jongebreur, L. F. Duymaer van Twist, G. Rengers Hora Siccama te Utrecht bijeen, waar men besloot tot oprichting van de Gereformeerde Bond tot vrijmaking van de Nederlandse Hervormde Kerken en tot publicatie van het volgend manifest:

„De procedure Bähler heeft bij vernieuwing de aandacht gevestigd op den diep treurigen, maar ook diep zondigen toestand, waarin onze Kerk verkeert. De ellende onzer Kerk brengt voortdurend een onberekenbaar groote schade toe aan de godsdienstige ontwikkeling van ons volk. Duizenden zijn door haar een prooi geworden van het ongeloof, dat onder de vigeerende Organisatie vrij spel heeft, terwijl zij die naar Gods Woord begeeren te leven, stelselmatig in hun diepste levensovertuigingen zich gekrenkt moeten gevoelen, omdat er voor allen wind van leer plaats is, maar niet voor handhaving en toepassing van de wettige belijdenis der Kerk.

Het is daarom dat de ondergeteekenden, door den nood der tijden saamgebracht, zich hebben aaneengesloten om eene Vereeniging te constituëeren, die onder opzien tot den Koning der Kerk den strijd zal aanbinden voor de vrijmaking der Hervormde Gemeenten van de zoogenaamde Synodale Organisatie, zonder een nieuwe scheiding of doleantie in het leven te roepen. Zij wenscht daartoe den weg, door Groen van Prinsterer aangewezen in te slaan. Daarom hebben zij besloten een algemeene vergadering bijeen te roepen, waartoe worden uitgenoodigd die leden der Nederlandsche Hervormde Kerk, die de formulieren van Eenigheid als regel des geloofs aanvaarden en met ons *vrijmaking der Kerken* noodzakelijk achten...

Aan het bovenstaande kan nog worden toegevoegd, dat de Vereeniging als eenigen grondslag erkent de Heilige Schriftuur, opgevat in overeenstemming met de Formulieren van Eenigheid der Gereformeerde Kerken in Nederland, gelijk die zijn vastgesteld op de Synode van Dordrecht 1618–1619" ³.

² AMO NESCIRI, *Wat nu?*, 14.

³ Gereformeerd Weekblad van 17 en 24 Februari 1906, Jrg. 11, no. 7 en 8.

Op de eerste Algemene Vergadering van 18 April 1906 onder praesidium van de predikant E. E. Gewin en H. Visscher als vice-voorzitter worden de statuten goedgekeurd. Artikel 4 luidt: „Grondslag, doel en middelen. De Vereeniging heeft ten doel, op den grondslag der Heilige Schriftuur, opgevat in overeenstemming met de Formulieren van Eenigheid der Gereformeerde Kerken in Nederland, gelijk die zijn vastgesteld op de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619, de Gereformeerde beginselen te verbreiden. Dit doel tracht zij te bereiken door: a. het streven naar opheffing van de organisatie aan de Gereformeerde Kerken in Nederland opgelegd bij Kon. Besluit van 7 Januari 1816, naar vrijmaking van de plaatselijke Kerken behorende tot de Nederlandsche Hervormde Kerk en naar herstel van eene Kerkordening, om te komen tot een herboren Gereformeerde Kerk”.

Voorspoedig is het de Bond in de eerste levensjaren niet gegaan. Er waren tal van moeilijkheden. De vrijmaking der Kerk langs politieke weg bleek niet zo eenvoudig als men zich had voorgesteld. Daarnaast kon, ondanks alle duidelijke verklaringen, het wantrouwen van velen tegen het doel en het streven van de Bond niet worden weggenomen. Speciaal de angst voor separatistische en dolerende neigingen, die op een nieuwe afscheiding, wellicht op een algehele versplintering der Kerk aanstuurden, bleek zeer diep te zitten. In 1907 bedankt Gewin en in 1909 Visscher en de Lind van Wijn-gaarden. Op de buitengewone ledenvergadering, op 7 October 1909 te Utrecht gehouden, wordt onder voorzitterschap van M. van Grieken besloten tot grondige reorganisatie van de Bond. Vrijmaking der Kerk langs politieke weg door intrekking en verkrijging van Koninklijke Besluiten werd in de statuten geschrapt. Het doel van de Bond zal zijn: verbreiding en verdediging van de gereformeerde beginselen door het uitgeven van een wekelijks orgaan en afzonderlijke geschriften, door stichting van plaatselijke afdelingen, door oprichting van leerstoelen aan de Rijksuniversiteiten voor onderwijs in de gereformeerde theologie en door vestiging van evangelisaties. Artikel 4 van de statuten werd aldus gewijzigd: „Grondslag en doel. De Vereeniging heeft ten doel, naar uitwijzen der Heilige Schriftuur, opgevat in overeenstemming met de 3 Formulieren van Eenigheid, laatstelijk vastgesteld op de Nationale Synode te Dordrecht 1618—1619 gehouden, te arbeiden tot verbreiding en verdediging der Geref. waarheid in het midden van de Nederl. Hervormde (Gereformeerde) Kerk, om mede daardoor te komen tot oprichting van de Hervormde Kerk uit haar diepen val, en tot wederver-krijging van hare plaats in het midden van ons volk, haar vanouds door den Heere aangewezen met vasthouding aan de Dordtsche Kerkorde van 1619”⁴.

⁴ Gedenkboek, Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de waarheid in de Nederl. Hervormde Kerk, 1906—1931, Veenendaal 1931, 165—166.

In trouw aan de H. Schrift overeenkomstig de drie Formulieren van Enigheid en de Dordtse Kerkorde zal de Gereformeerde Bond de Nederlandse Hervormde Kerk opheffen uit haar diepe vernedering, waarin zij door een Kerk-onwaardige bestuursorganisatie gebracht is. Daarbij zal de Bond zijn houding dienen te bepalen zowel tegenover de Vrijzinnige, Ethische en Confessionele Richting als tegenover de Afscheiding en de Doleantie.

Het kerkelijke probleem wordt beheerst door het onrecht, dat de eigenmachtige regeringsdaad van 1816 de Kerk heeft aangedaan en in 1852 is continueerd. In 1816 is de Kerk verlaagd tot een staatsorgaan, in alles gebonden aan het Ministerie van Eredienst. Zonder dat de Kerk zelfs het recht tot medezeggenschap had, is haar dictatoriaal een bestuursorganisatie opgedrongen en is zij onder voogdijschap van de staat gesteld. Wel werd haar door de grondwetsherziening van 1848 in naam haar zelfstandigheid teruggeschonken en kon zij in 1852 langs kerkelijke weg haar Algemeen Reglement herzien, doch daarmee nam haar dienstbaarheid geen einde. Zij werd uitgeleverd aan de Synode, rechtens het orgaan der Kerk, in feite een staatscreatuur, haar uit de tijd van haar onderworpenheid meegegeven. „De Kerken hebben in deze geen keuze gehad. Met alles wat zij bezaten, waren zij vastgesmeed aan die Organisatie en zijn zóó de vrijheid ingeworpen”⁵. Door deze daad is de Kerk geen recht geschied, doch het onrecht bestendigd. Machteloos moest zij toezien hoe de staat zich terugtrok na de heerschappij aan een kerkelijk staatsorgaan overgedragen te hebben, zonder ook maar een ogenblik in de gelegenheid gesteld te zijn het recht in eigen handen te nemen en zich naar haar eigen wezen te reorganiseren. Een Kerk, die zich van haar waardigheid bewust is, mag deze blijvende staatsbemoeienis niet langer dulden. „Er zijn toestanden, zoo ongerijmd, zoo ondragelijk, dat daar-

⁵ H. VISSCHER, *God en mijn recht, Referaat gehouden op de eerste algemeene vergadering van den Gereformeerden Bond*², Utrecht 1906, 23. „Met Groen van Prinsterer houden wij dan ook vol, dat de daad des Konings van 1816 in strijd is geweest met de Grondwet en in strijd met de rechten der Kerk; terwijl de overdracht van de hoogste macht in 1842 en '43 op de Synode even wederrechtelijk is geweest als de daad van 1816 aanmatigend was. De Kerk had, toen de Koning tusschen 1842 en 1852 beschikte en besloot om zich terug te trekken uit de regeering der Kerk, in de gelegenheid gesteld moeten worden om zich vrij uit te spreken wat zij verder wilde inzake van de kerkregeering. Dat ware eerlijk en wijs geweest. Maar na de ellende, die aan de bestuursorganisatie verbonden was geweest... ging de Koning weg, doch liet, bij hoogere beschikking, de Synode achter als de hoogste wetgevende, rechtsprekende en besturende macht. De directeur van de gevangenis ging weg. De cipier werd tot directeur gepromoveerd. En de gevangene bleef... gevangen. Waarbij de gevangene met een hoonend lachen zoo dikwijls werd en wordt toegeroepen: gij hebt altijd zoo stil berust in uw gevangenschap en dus gij vindt het zoo aangenaam om gevangen te zitten, we weten niet beter, dan u maar gevangen te laten!”, M. VAN GRIEKEN, *Over de leer-vrijheid in de Ned. Hervormde (Geref.) Kerk*, Maassluis 1928, 41-42.

aan een einde moet worden gemaakt. Toestanden waarin men niet lijdelijk mag blijven, daar men anders medeplichtig wordt en den ondergang bevordert" ⁶. Thans moet het recht worden teruggevorderd. „De Regeering heeft officieel in 1816 onrecht aan de Kerk gepleegd en heeft deze gesurpeerde macht in 1852 aan de Synode, haar creatuur, overgedragen. De Regeering behoort dit onrecht officieel te herstellen" ⁷.

De Kerk moet worden vrijgemaakt uit deze synodale organisatie, opdat zij als Kerk van Christus weer de mogelijkheid zal ontvangen zich overeenkomstig haar aard en wezen te reorganiseren naar de presbyteriale Kerkorde van Dordt en haar gereformeerde belijdenis te handhaven. Onze gedeformeerde Kerk moet weer gereformeerd worden. „Wij als Gereformeerde mannen hebben alleen van doen met Gods Woord en de Belijdenis. Als Gereformeerden kunnen wij geen andere kerk begeeren dan alleen eene Gereformeerde Kerk. Met homoeopathisch verdunde belijdenissen, met een ontkenning der onfeilbaarheid van Gods Woord, hebben wij geen vrede. Over Gods waarheid sluiten wij geen compromissen. Wij willen slechts eene kerk, die in gehoorzaamheid aan Gods Woord bukt onder Christus haren eeuwigen Koning. Wij willen geen kerk voor ethischen ruim genoeg, maar de Kerk met de onvervalschte leer der Vaders, met hare tucht over leer en leven, met hare uitbanning van wie zelve begripen moesten, dat zij tot haar niet behooren en in haar niet kunnen leven. Op dat stuk zijn wij onverzettelijk . . . Deze Bond zal gehoorzaam moeten wezen, moeten vasthouden aan Gods onfeilbaar Woord en de onbesnoeide Confessie onzer Kerk" ⁸. Men heeft ons tegengeworpen, dat de Kerk van de twintigste eeuw toch niet gebonden kan worden aan belijdenisgeschriften van de vroegere zeventiende eeuw, omdat al wat leeft aan ontwikkeling en groei onderhevig is, dat de belijdenis tijdsgebonden mensenwerk is, de geloofsexpressie van een bepaalde tijd, niet van alle tijden. Groter onrecht kan het Woord Gods niet worden aangedaan. Mensen van een ontwrichte tijd vergrepen zich aan de eeuwige Waarheid, die God zich gewaardigd heeft hun mede te delen. Mensen van zwak geloof, dat het ongeloof nadert, zoeken een compromis tussen de Openbaring en hun ontspoorde religieuze behoeften en verlangens, alsof Gods Woord niet „het blijvend beginsel onder de wisseling der tijden" ⁹ was. Dat Woord blijft eeuwig hetzelfde, kan en mag nooit veranderd worden. „Gods openbaring is steeds en overal Zijne openbaring, spreekt overal op dezelfde wijze" ¹⁰.

⁶ M. VAN GRIEKEN, *De Ned. Herv. Kerk in haar tegenwoordigen toestand*, Utrecht 1908, 32.

⁷ AMO NESCI RI, *Wat nu?*, 11.

⁸ H. VISSCHER, *Heden en toekomst*, Gedenkboek, 46, 53.

⁹ H. VISSCHER, *De staatkundige beginselen der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, in hun schriftuurlijk karakter getoetst en gehandhaafd*, Huizen z.j., 270.

¹⁰ VISSCHER, *De staatkundige beginselen*, 119.

Ongetwijfeld is de belijdenis mensenwerk, doch zij spreekt uit wat de Kerk in tijden van diep geloof en hevige strijd onder voorlichting van de Heilige Geest gelezen heeft in Gods Woord. Daarom moeten wij „onze Formulieren van Eenigheid eeren als een Godsge-schenk, zijnde een heldere uiteenzetting van de waarheid naar Gods Woord, waaraan de Kerk behoefte heeft, omdat haar roeping mee is, de waarheid Gods in haar taal te verklaren en na te spreken”¹¹. Wij geloven in de blijvende werkzaamheid van de verheerlijkte Christus in zijn Kerk. Hij roept zijn dienaren en zendt ze tot de gemeente als instrumenten van zijn Woord. Zij mogen niet meer zijn dan dat. Zij moeten zijn onfeilbaar Woord brengen aan de gemeente, niet naar eigen inzicht en vinding, niet zoals de gemeente het wil, maar als mensen, die spreken vanuit het profetisch ambt van Christus, dat Hij in hen voortzet. De belijdenis, die de neerslag is van deze prediking der Kerk, is daarom geen louter mensenwerk, doch „een eeuwigheidssprake, die slechts hij kan verstaan, die deel heeft in het leven der uitverkoren Kerk”¹². Doch onze tijd van geloofsverzwakking heeft de eeuwige waarheid omlaag durven trekken in het vlak van het menselijk denken en eigenmachtig aan zijn geest aangepast. „Dat is de ellende van onze Hervormde (Gereformeerde) kerk: dat zij haar oude beginsel verlaten heeft en Gods Woord heeft verworpen als kenbron en regel voor leer en leven (principium cognoscendi omnium credendum ac agendorum). En daarmee staat of valt toch eigenlijk onze Geref. kerk”¹³.

Doch ook al bestaat er thans in de Kerk feitelijke leervrijheid, rechtens kan onderwerping aan de belijdenis nog steeds worden afgedwongen. Bij al het onrecht, dat de Kerk in 1816 is aangedaan, heeft men haar leer onaangetaast gelaten. Herhaaldelijk heeft de Synode verzekerd, dat de belijdenis der Kerk zou worden gehandhaafd. „De proponentenformule, de godsdienstonderrichtersverklaring, het reglement op de visitatie, de belijdenisvragen en de vragen bij de Avondmaalsviering werden steeds aangevoerd als de meest sprekende bewijzen van deze zaak: dat de Ned. Hervormde Kerk een belijdenis had, een belijdenis, neergelegd in haar Formulieren van Eenigheid waarbij nu alles zóó was ingericht dat haar leer duurzaam zou worden bewaard in het midden van de gemeente”¹⁴. De Nederlandse Hervormde Kerk is nog steeds een belijdeniskerk. Hoe men ook getracht heeft de lijnen der

¹¹ M. VAN GRIEKEN, *Kerkgemeenschap door geloofsgemeenschap*, Gedenkboek, 134–135.

¹² VISSCHER, *De staatkundige beginselen*, 36. Vgl. H. VISSCHER en J. D. DE LIND VAN WIJNGAARDEN, *Geloof, hoop en liefde, Afscheid, Bevestiging, Intrede, Drie toespraken*, Woerden 1896, 51–52.

¹³ VAN GRIEKEN, *De Ned. Herv. Kerk*, 11.

¹⁴ VAN GRIEKEN, *Over de leervrijheid*, 80–81.

confessie te vervagen, nog altijd staat er in het Algemeen Reglement, waaraan allen zich vrijwillig hebben onderworpen, een artikel, dat de handhaving van de leer als „hoofddoel” stelt van „allen, die in onderscheidene betrekkingen, met het kerkelijk bestuur belast zijn”. Ook na 1816 is de leervrijheid nimmer officieel ingevoerd. Geen leraar der Kerk heeft daarom het recht te leren wat hem goeddunkt. In geweten is hij verplicht aan de leer, door de Synode van Dordrecht vastgesteld en door de Kerk gedurende de eeuwen onveranderd gehandhaafd, vast te houden. Leervrijheid kan en mag daarom niet worden geduld.

Kan de Kerk voor de verdediging van haar leer nog beroep aantekenen op haar belijdenisgeschriften, die men nooit heeft durven afschaffen, wat de vorm van haar kerkregering betreft, is zij volkomen machteloos. De plaatselijke gemeente is beroofd van zijn zelfstandigheid en vernederend onderworpen aan een oligarchie, die het complex van gemeenten bestuurt als een vereniging ter bevordering van godsdienstige belangen. De vertegenwoordiging van de gemeente is vervangen door een bestuur, dat wegens zijn onkerkelijk karakter Gods Woord niet kan horen en een willoze dienaar moet zijn van de dwalingen en hartstochten van mensen. Gods Kerk is machteloos uitgeleverd aan menselijke overmacht, zonder dat zij ook maar de mogelijkheid heeft zich hiervan te bevrijden. Zij kan niet meer spreken, niet meer handelen. Haar organen zijn haar ontnomen en onderdanig moet zij afwachten wat men over haar wil beslissen. Is het te verwonderen, dat velen in deze nood gegrepen hebben naar de revolutie als enige uitweg? Hoe begrijpelijk echter ook, een Kerk kan deze weg naar haar bevrijding niet gaan. Door verdediging en verbreiding der gereformeerde beginselen moet zij de lange kerkelijke weg gaan, die haar zal terugvoeren tot de presbyteriale kerkregering. Niet van boven af, doch vanuit de zelfstandige gemeente, die door eigen predikanten, ouderlingen en diakens wordt bestuurd, bloeit het gezag op. De kerkeraad handelt over alle zaken van de gemeente. Ter bespreking van zaken, die zij zelf niet af kunnen en van gemeenschappelijke belangen komen de afgevaardigden van de plaatselijke gemeenten in de classicale, provinciale en generale Synode bijeen. De Kerk, die dan het gezag weer in eigen handen heeft genomen, zal, zonder zich enige zeggingsmacht over staatsaangelegenheden aan te matigen, zich volkomen zelfstandig tegenover het staatsgezag plaatsen. „Daarom moet heel de geschiedenis van de Synodale organisatie worden herzien, omdat de Gemeente van Christus recht heeft op haar belijdenis en op hare vrije beweging in de wegen van Gods getuigenis. Onder de opperhoogheid van Christus regeere de kerk zichzelf en spreke recht en geve wetten door den kerkeraad als haar orgaan — in alles gebonden aan Gods Woord, gevoelende elkanders leden te zijn en daartoe samen-

komende in Classicale vergadering, Provinciale en Nationale Synode, zooals van ouds gewoonte is geweest" ¹⁵.

Op het punt van reorganisatie heerste er echter binnen de Gereformeerde Bond geen eenstemmigheid. Tegenover Van Grieken heeft Visscher steeds elke poging tot reorganisatie afgewezen. De Confessionelen willen reorganisatie zonder dat innerlijke reformatie, gelovige terugkeer tot de belijdenis, is voorafgegaan. Als conditio sine qua non voor kerkherstel menen zij eerst de Kerk weer een presbyteriale bestuursvorm te moeten geven om haar daardoor in de gelegenheid te stellen Christus weer te belijden. Een verwarrend ideaal, omdat zij de Kerk Gods identificeren met de reglementaire Kerk en vergeten, dat de Kerk ook onder de synodale organisatie kan komen tot de belijdenis van haar formuleren. Bovendien, reorganisatie die niet uit vernieuwde geloofsbeleving voortkomt, onderwerpt de Kerk niet aan de waarheid, doch aan een toevallige meerderheid, die de minderheid onderdrukt. „Reorganisatie is de aanvang van de onrechtvaardigste uitbanning, die ooit plaats kan hebben. En wij behoeven ons geen illusies te maken wat dan ons lot zal zijn. Zulk een reorganisatie is niets anders dan een schijnheilige revolutie. Zij meent de veelkleurige massa te kunnen saambinden in één kerkverband en eene handhaving der belijdenis te mogen doorvoeren, die slechts een schijn van handhaving kan en mag zijn" ¹⁶. Nam men ten opzichte van het feit van de reorganisatie geen eensgezinde houding aan in de Gereformeerde Bond, in het unaniem verzet tegen het doel, dat de Confessionelen hiermede nastreefden, lag de bestaansreden van de Bond. Het overspannen ideaal van Hoedemaker „Heel de Kerk en heel het volk" moet niet alleen wegens de dogmatische achtergrond, doch ook wegens de gevaarlijke consequenties onvoorwaardelijk worden afgewezen. Een volkskerk, waarin heel de natie zou kunnen samenwonen, is in strijd met de gereformeerde belijdenis, met Gods volstreckte souvereiniteit en het daaruit voortvloeiende leerstuk van de praedestinatatie, door de Vaders het hart van de gereformeerde leer genoemd. „Want Christus is niet voor allen, hoofd voor hoofd gestorven. De leugen van de algemeene verzoening blijve door Gods genade verre van uw mond" ¹⁷. Om echter het ideaal van de volkskerk te realiseren en zovelen als het hun mogelijk was binnen het kerkverband te behouden, hebben de Confessionelen deze fundamentele leerstukken naar

¹⁵ VAN GRIEKEN, *De Ned. Herv. Kerk*, 32—33.

¹⁶ VISSCHER, *God en mijn recht*, 23. Vgl. *Scheiding en de gereformeerde gezindheid*, 1834—1934, Utrecht 1934, 17—20. „Doch ik vrage u, wat zou ons een fijn uitgedacht, uitgesponnen en in elkaar gezet systeem van kerkherstel, wat zou ons de scherpzinnigste opgezette theorie van reformatie verder brengen, als het geen reformatie van binnen werd?", J. H. F. REMME, *De nood der Kerk, het bestaansrecht van den Bond*, Gedenkboek, 172.

¹⁷ VISSCHER, DE LIND VAN WIJNGAARDEN, *Geloof, hoop en liefde*, 41.

de achtergrond verschoven, ofschoon zij in theorie aan de belijdenis vasthielden. Dit heeft „vele Gereformeerd denkende en voelende elementen in onze Kerk van deze Vereeniging vervreemd, en het was niet mogelijk deze tot aansluiting te bewegen bij een corporatie die hun vertrouwen ten eenenmale miste. Mede om deze elementen te organiseeren, moest een nieuwe Vereeniging of Bond worden opgericht”¹⁸. „Wij gelooven niet in de illusie der Confessioneeelen, dat de Moderne zijn weg zal verlaten, dat de Evangelische het ware Evangelie zal aannemen, dat de Ethische in onze Gereformeerde kerk zal leeren spreken naar het beschreven Woord van God”¹⁹.

Hoe verleidend het volkskerk-ideaal van Hoedemaker ook mag zijn, het is in de zondige verhoudingen van deze wereld niet voor verwerkelijking vatbaar. De redding der Kerk is niet mogelijk door allen, die zich Hervormd noemen, onder een nieuwe kerkregering te brengen en daarvan een vernieuwde geloofsbeleving te verwachten. Deze overtuiging dwingt tot bezinning over de positie van de Vrijzinnigen in de Kerk. Te lang is er een zondig stilzwijgen bewaard, te lang heeft men, ook van orthodoxe zijde, getracht hun plaats in de Nederlandse Hervormde Kerk te handhaven. Doch waarheid en leugen kunnen niet langer in één Kerk samenwonen. Er is geen andere oplossing dan hun duidelijk aan te zeggen, dat zij door het verlaten van de waarheid hun recht in de Kerk hebben verspeeld. „Om wille van het beginsel en het karakter van onze Herv. (Geref.) kerk moet dus getuigd worden, dat uit elkander moet gaan wat niet bij elkander hoort! Die des Heilands eeuwige godheid, de schuld uitdelgende kracht Zijner offerande, de persoonlijkheid des H. Geestes, de onfeilbaarheid der H. Schriften enz. ontkennen, hebben geen recht om te wonen in het midden onzer Herv. Kerk... Dan zal bij elkander komen, wat van één belijdenis is: de Gereformeerden in onze Hervormde Kerk — de anderen in hunne eigen gemaakte tenten, om daar voor eigen gemaakte goden te knielen en te leven naar eigene inzettingen”²⁰.

Ook ten opzichte van het standpunt, dat men tegenover de Vrijzinnigen moest innemen, was er verdeeldheid binnen de Gereformeerde Bond. Ook hier stonden Visscher en Van Grieken tegenover elkaar. Op welke gronden kan men aan de Vrijzinnigen het recht in de Kerk ontzeggen? Niet op grond van het Algemeen Reglement, waaraan alle predikanten, die aan de eisen voldoen, gelijk recht ontleenen. Niet op grond van de belofte, afgelegd

¹⁸ M. JONGEBREUR, *Ons Kerkelijk Standpunt*, Gedenkboek, 191.

¹⁹ VAN GRIEKEN, *De Ned. Herv. Kerk*, 32.

²⁰ VAN GRIEKEN, *De Ned. Herv. Kerk*, 34—35, 33. „En ziet, zoo zouden wij ook willen dat allen van onze Ned. Herv. (Geref.) Kerk uitgingen, die met haar leer en historie openlijk in strijd zijn en waarin men niet anders kan blijven, dan door te „sollen met de waarheid” — wat Domela Nieuwenhuis oneerlijk vond”, 22—23.

bij de aanvaarding van het kerkelijk ambt, waarbij slechts wordt gevraagd te preken „overeenkomstig de beginselen en het karakter van de Hervormde Kerk”, niets zeggende woorden, die men echter vrijwillig heeft ondertekend. Zelfs kan men zich niet beroepen op artikel 11 van het Algemeen Reglement, dat handhaving der leer eist. Immers als men de maatstaf van de belijdenisgeschriften, waarop dit artikel terugwijst, aanlegt bij de Vrijzinnigen, dan vordert de eerlijkheid, dat men de Ethischen, de Confessionelen en Gereformeerden met dezelfde maat meet. Kunnen zij die toets doorstaan? De ontrouw van de Vrijzinnigen is groter, doch dat rechtvaardigt de anderen niet om met stenen te gooien. „Laat ons toch waar worden en erkennen, dat er haast geene menschen in de Herv. Kerk zijn overgebleven, die als zij zuiver met de belijdenis gewogen worden, niet zouden moeten hooren, dat naar dezen maatstaf hun in het midden der Herv. Kerk geene plaats kan gegund worden. Nu niet en nooit niet. Dit is de waarheid, die geen eerlijk man weerspreken zal, als hij de toestanden kent”²¹.

Jarenlang heeft men de sanering van de kerkelijke toestanden verwacht van de uitdrijving der Vrijzinnigen. Doch wij moeten erkennen, dat zij hun onaantastbaar recht hebben in de Kerk, als wij hieronder dan maar niet verstaan de gemeente Gods, waarvan de belijdenis spreekt, doch de bestuursorganisatie van 1816. Dit zijn twee onderscheiden begrippen, die niet mogen worden geïdentificeerd. De enige uitweg uit de kerkelijke verwarring is een *modus vivendi*, die deze twee ongelijke grootheden scheidt, de Vrijzinnigen de vrijheid laat in het reglementaire instituut en de Kerk der belijdenis in de gelegenheid stelt zich zelfstandig te openbaren. Wij leven in een door de richtingenstrijd versplinterde Kerk. Onder de synodale heerschappij, die de Kerk met machteloosheid heeft geslagen, is er geen andere oplossing dan dat alle richtingen hun eigen weg gaan en alleen nog door organisatorische en administratieve banden onder de Synode blijven samenwonen. Dit is de enige mogelijkheid, dat de Kerk Gods, nu rechteloos met allerlei vreemde elementen aan de Synode gebonden, haar vrijheid zal terugkrijgen zonder over te slaan tot revolutie. „Die vrijheid heeft zij noodig. En de *modus vivendi* leidt tot die vrijheid. De *modus vivendi* legitimeert niet de moderneren, de ethischen of welke richting ook in de Kerk, maar zij geeft aan Gods Kerk het recht om zich als zoodanig te openbaren, om zich in het aggregaat onder de organisatie zelfstandig te maken”. In geweten zijn wij verplicht deze weg te gaan, daar „de *modus vivendi* niet alleen niet met de Gereformeerde kerkbeschouwing strijdt, maar veeleer daardoor wordt geeischt in de omstandigheden, waarin wij nu verkeerren. Indien wij Gereformeerden, die ook kerke-

²¹ H. VISSCHER, *Tijd rijpt, Gemeente Gods of reglementaire Kerk, Een woord naar aanleiding van den Modus vivendi*, Utrecht z.j., 27–28.

lijk in overeenstemming met de belijdenis wenschen te leven, van de ellende van dezen kerkelijken strijd verlost willen worden, dan biedt de modus vivendi daartoe den uitweg”²².

Ook echter op dit punt botsten de meningen binnen de Gereformeerde Bond. Voor velen was deze poging om de Gereformeerden zo ver uit te leiden, dat ze alleen nog in naam tot de Nederlandse Hervormde Kerk behoorden, niet alleen in strijd met hun overtuiging aangaande het wezen der Kerk, doch bovendien zou de Kerk, die om haar belijdenis nog steeds een ware Kerk was, het onrecht worden aangedaan haar te verlaten in haar vernedering. In wezen wordt deze modus vivendi geïnspireerd door dezelfde daad van geestelijk individualisme en gebrek aan kerkelijk besef, die tot de Afscheiding en de Doleantie heeft verleid. „Wanneer die Modus Vivendi toen in toepassing was gebracht, dan had men bereikt dat de Ned. Hervormde Kerk als zoodanig in onderscheidene Kerken van verschillende richting zou opgelost zijn”²³.

Het gevaar van afscheiding heeft voortdurend als een donkere dreiging boven de Gereformeerde Bond gehangen. „Een nieuwe doleantie, een nieuwe scheuring, zoo werd van verschillende kanten de inzet van den Gereformeerden Bond genoemd”²⁴. Steeds weer werd de vraag gesteld: „Moe-ten wij onze kerk dan niet verlaten? Mogen wij dan, bij zoo groote afwijking van den weg des Heeren, wel langer in haar midden blijven wonen?”²⁵. Hoe zwaar deze verleiding in de uitzichtloze strijd ook geweest is, de Gereformeerden hebben er weerstand aan kunnen bieden. Reeds bij de eerste bespreking tot oprichting van de Bond werd vooropgesteld, dat „wij Hervormden zijn en hopen te blijven. De Organisatie wenscht niet te scheiden of te scheuren en men zal geen afstand doen van goederen en rechten”²⁶. Het blijven in de Nederlandse Hervormde Kerk kan echter alleen gerechtvaardigd worden door onderscheid te maken tussen het Lichaam van Christus, dat uit Hem leeft en door de H. Geest geleid en bestuurd wordt, en het instituut, dat haar vergankelijke en altijd zondige openbaringsvorm is. „Katholiek is de Kerk als object van geloof, maar niet in hare openbaring. Dat is zij nu niet; dat was zij nooit; dat kan zij niet zijn, omdat de verkoren Kerk, de Kerk, zooals zij voor God staat, de hemelsche Bruid dus, als het ideaal is, naar welks vervulling de aardsche smachtende is”²⁷. Als mystiek

²² VISSCHER, *Tijd rijpt*, 35–36, 4–5. Vgl. *God en mijn recht*, 23.

²³ JONGEBREUR, *Ons Kerkelijk Standpunt*, 188.

²⁴ J. GOSLINGA, *Herdenkingsrede*, Gedenkboek, 14.

²⁵ VAN GRIEKEN, *De Ned. Herv. Kerk*, 24.

²⁶ M. VAN GRIEKEN, *Enkele bladzijden uit de levensgeschiedenis van den Gereformeerden Bond*, Gedenkboek, 105.

²⁷ VISSCHER, *Scheiding*, 8.

Lichaam van Christus is de Kerk een onvergankelijk geestelijk organisme, dat zijn volheid van waarheid heeft ontvangen en in haar belijdenis heeft uitgedrukt. Zou haar belijdenis worden aangetast, dan zou het wezen van de Kerk zelf worden aangerand en was afscheiding christen-plicht. Daar echter de Nederlandse Hervormde Kerk officieel in artikel 11 van haar Reglement vasthoudt aan de handhaving van haar leer en zij die hiervan afwijken officieel als vreemdelingen moeten worden beschouwd, is zij nog steeds een ware Kerk. Afscheiding om de verwording van het instituut zou betekenen onze eigen vrijheid stellen boven de vrijheid van onze Kerk, die nog altijd de Kerk van Christus is. „De afscheidingsdaad wortelt in het misverstand, waardoor de Kerk en de haar opgedrongen organisatie vereenzelvigd worden en als één beschouwd. Toch kon de gewelddaad der regeering het wezen der Kerk niet wegnemen”²⁸. De synodale bestuursorganisatie, die de Kerk wederrechtelijk is opgelegd, deformeert niet het wezen, doch slechts het wel-wezen der Kerk. Daarom blijft de Nederlandse Hervormde Kerk in haar diepe vernedering onze Kerk en is haar zonde onze zonde en die van onze Vaders. „En veel liever dan weg te gaan van de plaats, waar onze zonde ligt en des Heeren barmhertigheden nog niet zijn afgesneden, willen wij blijven op onze Vaderlijke erve”²⁹. Ons erfdeel mogen wij niet overlaten aan de vijanden.

Terug naar de belijdeniskerk van 1618, doch geen afscheiding of doleantie. Tussen deze twee polen ligt het streven van de Gereformeerde Bond. Toch moesten deze Gereformeerden zich het nauwst verwant voelen aan de kerken van de Afscheiding en de Doleantie. Visscher spreekt van de „Gereformeerde Kerken” en de „Gereformeerden in de Hervormde Kerk”. „Het is wel waar, dat tal van mannen en vrouwen zich hebben losgemaakt van de Herv. Kerk en zich tot gemeenten gevormd hebben, die de Dordtsche kerkorde hebben aangenomen, maar het feit blijft des niet te min onwederprekelijk dat een nog veel grooter aantal Gereformeerden zich in de Her-

²⁸ VISSCHER, *Scheiding*, 16.

²⁹ VAN GRIEKEN, *De Ned. Herv. Kerk*, 28. „Moeten wij ook heil zoeken door afscheiden of doleeren? Zoowel in den weg der afscheiding als in dien der doleantie onttrekken wij ons, doch dan is de Kerk nog niet geholpen. Wij mogen onze Hervormde Kerk niet verlaten. Want ja, zij is diep gevallen en de Kerkschuld is groot. Maar het zijn de zonden van onze Vaders en van ons, die daar liggen en dan ligt de genezing niet in den weg van weggelopen, maar in den weg van wederkeeren tot den Heere. Waar de schuld gemaakt is, zal de schuld ook beleden moeten worden en de schuldgevolgen moeten worden gedragen”, J. D. DE LIND VAN WIJNGAARDEN, *Rede op de Algemeene Vergadering op 18 April 1906*, Gedenboek, 127–128.

vormde Kerken bevinden”³⁰. Al gingen hun wegen echter uiteen op het beslissend punt van de „afwerping van het juk der Synodale hiërarchie”, toch kon de Bond de naam „gereformeerd”, waarmede Kuyper wilde teruggrippen op de Kerk van Dordrecht, niet overlaten aan de Doleantie. Dit doet de vraag rijzen: in hoeverre mag de Gereformeerde Bond de representant genoemd worden van de authentieke theologie der gereformeerde Vaderen?

Deze vraag is moeilijk te beantwoorden. Ondanks de juridische façade van de onverkorte handhaving van de drie Formulieren van Enigheid treft men in de eerste geschriften van de Gereformeerde Bond nauwelijks iets aan, dat stof zou bieden voor een typologie van zijn theologie. Hij vertegenwoordigde een groep van personen in de Nederlandse Hervormde Kerk, die meer waren samengebonden in het negatieve, in de unanieme afwijzing van de synodale organisatie en de nieuwe theologische stromingen, dan in het positieve, in een eigen theologie.

Boven werd reeds vermeld, dat ook tijdens het diepste verval van het Nederlands Calvinisme de orthodoxie niet geheel ten onder is gegaan. De theologie van de Groninger School, het Modernisme en de Ethische theologie hebben tal van dorpen en kleinere steden onberoerd gelaten. Het gewone kerkvolk hield vast aan de traditie. Deze orthodoxie was echter niet het kerkelijk-dogmatisch Calvinisme, doch een piëtistisch getinte gemoedsdienst, die de voldoening van de individuele vroomheid stelde boven getrouwheid aan de leer. Een gedeelte van deze orthodoxie is met de Afscheiding en de Doleantie meegegaan, een ander gedeelte heeft zich een tehuis gezocht bij de Gereformeerde Bond, die vanaf het begin de trekken vertoonde van de bevindelijke gevoelsvroomheid van het sectarisch christendom. Deze piëtistische inslag, die zich uit in tal van schibboleths, de geheel eigen aard van prediking en uitdrukkingswijzen, vindt zijn oorsprong in een sterke beleving van de praedestinatatie, waardoor de volle nadruk komt te liggen op de vrome uitverkoren mens en de bevrediging van zijn individuele religieuze gevoelens. Dit religieus individualisme moest noodzakelijk uitmonden in het begrip van de vrije Kerk. Niet de Christus en de gemeenschap van de gelovigen staan hier op de voorgrond, doch de uitverkoren belijder, die zich tot versterking van zijn praedestinatatie-bewustzijn met anderen, die zich uitverkoren weten, aaneensluit. Dit kerkbegrip mist de oecumenische openheid. Op grond van de praedestinatatie kan de Gereformeerde Bond niet geloven in een volkskerk, in de bekering van de Modernen, de Evangelischen en de Ethischen. De Reformatie met haar ernstig nemen van de praedestinatatie moest de noodzakelijke scheiding der geesten voltrekken. „Na het ontwaken van dit heilig

³⁰ H. VISSCHER, *Grijpt als 't rijpt, Het advies inzake het gravamen tegen Art. XXXVI der belijdenis beoordeeld*, Utrecht 1905, 9—10, 12—13.

individualisme, dat zich bond aan Gods Woord, moest de religieuze uniformiteit zich oplossen" ³¹.

Door dit bewustzijn heeft de Gereformeerde Bond zich hermetisch gesloten voor de noden van de Nederlandse Hervormde Kerk als volkskerk en haar belangen verlaagd tot groepsbelangen. Voor de oplossing van de kerkelijke kwestie heeft hij daardoor geen belangrijke bijdrage kunnen leveren.

³¹ VISSCHER, *God en mijn recht*, 13.

Phaenomenologische gestalten der richtingen

Het is een daad van eenvoudige rechtvaardigheid, als in deze nabeschouwing op de eerste plaats recht wordt gedaan aan de Synode. Zonder het oordeel over haar weinig principiële, een Kerk-onwaardige houding, zoals deze in het tweede hoofdstuk is getekend, terug te nemen, moet men begrip hebben voor de dwangpositie, waarin zij zich bevond. Koning Willem I stelde haar aan als vertegenwoordiging van een onchristelijke, onkerkelijke, verwereldlijkte geloofsgemeenschap, van het vredige christendom van de zelfgenoegzame mens, die het bovennatuurlijk-geopenbaarde en het natuurlijk-kenbare, de rechtvaardiging door Christus en de behoeften van zijn hart, de zonde en menselijke onvolmaaktheid argeloos had genivelleerd en zich volledig geëmancipeerd voelde aan het strenge Dordtse Calvinisme. Zij wist zich aan het hoofd gesteld van een Kerk, die niet in staat was zichzelf te besturen en zag het als haar taak die Kerk tegen zichzelf en alle ontevredene en sectarische elementen te beschermen. Angstvallig heeft zij zich moeten onthouden van elke leeruitspraak, die het beginsel van de verdeeldheid in zich kon dragen. Om te kunnen zijn wat haar koninklijke opdrachtgever van haar verwachtte, heeft zij het schip der Kerk met politieke vaardigheid tussen de Scylla en de Charybdis, tussen leertucht en leervrijheid door geloodst. Zij stond immers voor het dilemma, dat zij van de ene kant de rechtervleugel niet binnen de eenheid van de Kerk kon behouden zonder de leer te handhaven, doch dat van de andere kant deze leerhandhaving noodzakelijk zou leiden tot de uittocht van de linkervleugel. Noch leertucht, noch leervrijheid kon de eenheid bewaren en toch moest zij de vertegenwoordiging zijn van de gehele Kerk. Zij moest onprinciepelijk zijn om beide te kunnen geven wat zij onder dreiging van afscheiding eisten. Naar gelang van de druk, die men op haar uitoefende, simuleerde zij leertucht of leervrijheid. Om de rechterzijde tevreden te stellen, plaatste zij zich achter de formulieren, doch om de linkerzijde te behouden, verklaarde zij zich onbevoegd om te omschrijven wat tot die leer behoorde. En als beide tegelijk om een uitspraak vroegen, verschool zij zich achter een hautain zwijgen.

Mag men de Synode om deze politiek van behoud hard vallen? De Nederlandse Hervormde Kerk van de negentiende eeuw was niet rijp om

het kerkelijk bestuur in eigen handen te nemen. Voor ieder, die weet van de intensieve activiteit, waarmede Kerkelijk Overleg en Gemeenteopbouw de Kerkorde van 1950 hebben voorbereid en van de spanning en de onzekerheid die haar op haar tocht door de kerkelijke vergaderingen hebben vergezeld, is het duidelijk, dat reorganisatie in de negentiende eeuw onmogelijk was. Er was geen waarachtig kerkelijk besef, dat de nood en de schuld der Kerk ernstig genoeg kon nemen. Het geweten der Kerk was nog niet ontwaakt. De felle kritiek, die op de kerkelijke toestanden en het beleid van de Synode werd uitgeoefend, kwam vaak voort uit partijzucht, die haar vermeende rechten niet erkend zag. Slechts bij een klein gedeelte van de Kerk, en dan nog vooral op het platteland, leefde een diepe bewogenheid om het onwaardig verval der Kerk. En zelfs al was het de richtingen gelukt de Synode de macht uit handen te nemen, dan nog was er van reorganisatie geen sprake geweest, doch van uiteengaan der partijen en versplintering der Kerk of, in het gunstigste geval, van een *modus vivendi*, die het samenwonen van de richtingen in een uitwendig kerkverband mogelijk zou maken.

Hoe hard het oordeel over het ongeestelijk karakter van de Synode als staatscreatuur en haar politiek beleid ook moge zijn, zij was niet de oorzaak, doch het teken, de openbaring van het verval der Kerk. Koning Willem I heeft niet een gezonde, doch een innerlijk-verworden Kerk onbewust een administratief bestuursapparaat opgedrongen als de enige mogelijkheid dit geestelijk-onbestuurbaar lichaam te conserveren tot betere tijden aanbraken. Toen deze verschaalde grond zijn zieke vruchten begon voort te brengen en de Kerk door de onbuigzaamheid en vijandschap der richtingen in vele delen dreigde te verscheuren, heeft de Synode, wellicht ondanks zichzelf, weten bijeen te houden wat niet meer bijeen scheen te horen. Zonder deze door velen fel bestreden politiek van behoud, hoe onprinciepief zij ook mocht lijken, zou de Nederlandse Hervormde Kerk nu wellicht in vele onbetekende kerken zijn opgelost en was de Kerkorde van 1950 onmogelijk geweest. Dit is de verdienste, die de twintigste eeuw het diepverguisde bestuurslichaam van de negentiende eeuw moet nageven.

Niet de Synode, doch de verstarde richtingenstrijd was de onneembare hindernis, die de uitweg uit de verwarde kerkelijke situatie heeft geblokkeerd. En op de achtergrond van deze richtingenstrijd lag de waarheidsvraag, de vraag naar de wezenlijke inhoud van het Evangelie. Door verabsolutering van eigen inzichten en gevoelens heeft men de beste krachten van de Kerk verspild in de uitzichtloze strijd om het verstaan van de Openbaring. Vier typen stonden hier onverzoenbaar om hun eigenzinnigheid en starheid tegenover elkaar: het humanistische, het juridische, het kerkelijke en spirituele type. Men begreep niet, dat al deze typen, ontdaan van hun eenzijdigheid, in een waarachtig levende Kerk konden worden verdisconteerd.

Ondanks de tweeslachtigheid van de Groninger Richting mogen we haar, wat de principes betreft, met de Moderne Richting onderbrengen bij het humanistische type, dat uitgaat van de geestelijk autonome mens, die de verantwoordelijkheid voor zijn religieuze overtuigingen niet kan laten steunen op een buiten hem gelegen norm van Schrift of belijdenis, doch uitsluitend op de absolute en altijd-geldende norm van het getuigenis van de H. Geest in zijn geweten als de natuurlijke werkzaamheid van zijn geest, waardoor hij zich verwant weet aan God en de aanleg heeft om de Geest van God, de H. Geest, zich als connatureel bezit eigen te maken.

De Groninger Richting laat zich typeren als de opvoeding door Christus tot geestelijke zelfstandigheid. Tegenover de intellectuele eenzijdigheid van het Dordtse Calvinisme, dat geloof en dogma gelijk wilde schakelen, stellen de Groningers de religie van het hart, van de gehele mens. Het Christendom is geen leer, die men moet geloven, doch de overgave van het hart, de capitulatie van de zichzelf onvolmaakt wetende mens in de handen van God om door innerlijke ervaring en beleving van het voorbeeld van Christus de praktijk van het christelijk leven te leren. Alleen wat steunt op deze eigen ondervinding van het hart is voor hem onwrikbaar zekere geloofsovertuiging. Het wezen van de godsdienst ligt in het vroom, tot daden inspirerend gevoel. Deze humanistische tendenz ging bij de Groningers zo ver, dat zij het goddelijke in de Christus nivelleerden en de mens verhieven om beiden te laten delen in dezelfde god-menselijke natuur. In Christus wordt ons duidelijk hoe de menselijke geest, slechts gradueel verschillend van zijn Geest, tot steeds grotere volmaaktheid, zelfs tot eenheid met God kan komen. Hij is de „Openbaarder” Gods, die ons in zijn natuur laat zien wat wij in aanleg zijn en in zijn volmaaktheid wat wij kunnen en moeten worden. De Christus is de centrale figuur, het instrument van het goddelijk opvoedingsplan met de mensen. Zijn kruislijden voldoet niet voor de zondesschuld der mensen, is geen kwijtschelding van verdiende straf, doch genezing van de innerlijke zwakheid der zonde. Het geeft de onvolmaakte mens een schok, roept hem op tot ernst en nodigt hem uit dit beeld van God en voorbeeld der mensen te volgen.

Voor Scholten was het doel van het Christendom de vorming van de moderne, geestelijk autonome mens. De stoffelijke en geestelijke wereld zijn geschapen om de ideale mens, die van eeuwigheid als de Logos leeft in Gods Geest, te realiseren om in hem de volheid van Gods wezen binnen de grenzen van de menselijke mogelijkheden uit te storten. In Christus is de Logos als de ideale mens op aarde verschenen. Door de goddelijke aanleg van de mens tot volmaakte uitbeelding te brengen heeft Hij volkomen beantwoord aan de bestemming van de mens: het beeld Gods te zijn. Hij staat midden onder de mensen als het ideaal van de volmaakte mens en als hun

voorbeeld, opdat zij zelfstandig die levensrijkdom in zich zullen verwerkelijken, die Hij zich eigen heeft gemaakt en de goddelijke aanleg van hun leven zullen realiseren. Christus verlost de mens daarom niet door zijn plaatsvervangend lijden, maar door de morele aantrekkingskracht van zijn leven. Omdat zelf-bepaling het wezen is van de geestelijke vrijheid, kan de zedelijk vrije mens, die door Christus' voorbeeld wordt geïnspireerd, de zonde niet meer willen. De zonde is de noodzakelijke onvolmaaktheid van de nog niet tot geestelijke zelfstandigheid gekomen mens. De autonome mens heeft de hartstochten zozeer onder zijn heerschappij, dat de erkenning van het ware en goede hem noodzakelijk doet handelen. De volmaakte mens kan niet zondigen.

Scholten heeft het Oud-Modernisme grotendeels bepaald. De moderne mens leeft in een geheel nieuwe wereld- en levensbeschouwing. Hij had afgerekend met het supranaturalistisch dualisme van het goddelijke en menselijke, van het heilige en profane, waarin de mogelijkheid van een goddelijk ingrijpen de oplossing moest bieden voor de levensraadsels en de diepe behoeften van het religieuze hart en de resultaten van de wetenschap steeds doorkruist konden worden door een openbaring van een hogere wereld. Zijn wereldbeeld is dat van het anti-supranaturalistisch monisme, waarin alle verschijnselen, ook die van God en de godsdienst, volkomen verklaard worden door het beginsel van de gesloten causaliteit der natuurwetten, van de onverbreekbare keten van oorzaak en gevolg. Heel de wereld tot in haar meest duistere schuilhoeken ligt voor hem open en het is slechts een kwestie van ontwikkeling der wetenschap om alle wereld- en levensraadsels op te lossen. Dit verklaart, waarom hij voor elk zogenaamd wonder een natuurlijke verklaring kan vinden, waarom Christus voor hem niet de God-mens kon zijn, doch een ideaal mens, de verhevenste van alle mensen, waarom de Schrift voor hem niets anders dan mensenwerk is, dat bevrediging geeft aan zijn meest intieme verlangens. De autonomie van de moderne mens duldt niet, dat hij de verantwoordelijkheid van zijn persoonlijke levensbeslissing laat steunen op het gezag van anderen, op Schrift of Kerk, op een objectieve, van hem onafhankelijke zedelijkheid, die zou berusten op een onmiddellijke goddelijke openbaring. Als redelijk mens moet hij zijn eigen overtuiging vormen naar de bindende uitspraak van zijn geweten, dat God hem als enige norm en toets voor zijn overtuigingen en zijn handelen heeft meegegeven. Voor hem is het Christendom humanisme, de zuiver menselijke godsdienst. Op godsdienstig gebied weet hij zich autonoom.

Het kan verwondering wekken, dat het juridische type is voortgekomen uit het Reveil met zijn diep religieuze bewogenheid en de doorvoelde innigheid van het individueel verbonden-zijn met God, met zijn ernstig-nemen van Gods volstreckte heiligheid en onbeperkte souvereiniteit en radicale be-

dorvenheid en zondigheid van het mensenhart, met zijn prediking van de absolute noodzakelijkheid van de totale wedergeboorte en bekering des harten. Echter de strijd om deze waarheden, om deze werkelijkheden te behouden voor de Kerk heeft het Reveil gedreven tot de juridische handhaving van de rechten der Kerk. Om de aanspraken van het hart veilig te stellen tegenover het allesbeheersend rationalisme, heeft het Reveil appèl aangekend op de Schrift als het Woord Gods en, toen deze norm ondermijnd bleek, op de belijdenisgeschriften. Voor dit forum heeft het zijn goed recht in de Kerk bewezen. Het ging hem niet om de handhaving van de leer, doch om de rechten van het hart. Pas toen het hem in de hitte van de strijd duidelijk werd, welke steun het vond in de voorvaderlijke leer der belijdenisgeschriften, heeft het zich als verdediger van hun rechten opgeworpen. De Kerk immers heeft het recht de voorwaarden te stellen, waarop men het lidmaatschap kan verkrijgen en de leraars alleen na ondertekening van hetgeen zij als waarheid erkent tot het predikambt toe te laten. Vrijwillig treedt men toe en ondertekent men de formulieren en iedereen is vrij om bij wijziging van zijn inzichten de Kerk te verlaten. Strijdt het dan niet met de elementaire beginselen der eerlijkheid om zich door simulatie wederrechtelijk aan deze gemeenschap op te dringen en daarin een tegenovergestelde leer te verkondigen en de orde te verstoren? Wie zich niet kan onderwerpen, moet de Kerk verlaten of, indien hij niet vrijwillig gaat, door leertucht worden verwijderd. Dit laatste zal, gezien het verval der tegenwoordige Kerk, niet mogelijk zijn, doch met heilige onverzettelijkheid zullen de trouwe leden van de Kerk strijden voor haar rechten en de ziekte, die de ontbinding der Kerk in zich draagt, in een crisis brengen, die het kerkbewustzijn bij velen zal wekken en de beslissing forceren. Dit handhaven van de belijdenis mag echter niet leiden tot het stellen van een mensenwoord naast Gods Woord. De Kerk aanvaardt de christelijke waarheid niet omdat zij in haar belijdenis is opgenomen, doch omdat zij met de H. Schrift in overeenstemming is. Het Woord Gods is en blijft de enige en laatste norm. De belijdenis is de neerslag van het geloof der Kerk naar Gods Woord.

De juridische beginselen van Groen van Prinsterer — zelfs overhellend naar de starre houding van le Roy en Morrees in de Adresbeweging — herleefden in de Gereformeerde Bond tot verbreiding van de Waarheid in de Nederlandse Hervormde Kerk: onvoorwaardelijke handhaving van de leer van de belijdenisgeschriften en uitbanning van hen, die zich aan de onveranderlijke, eeuwige waarheid Gods, het blijvend beginsel onder de wisseling der tijden, niet kunnen onderwerpen.

In Hoedemaker is het kerkelijke type vertegenwoordigd. Uitgaande van de gedachte, dat de mens door geboorte behoort tot het volk Gods en door de Doop een lidmaat wordt van het ene lichaam van Christus, de Kerk, dat

Hij, het Hoofd, door zijn bloed heeft gekocht en bij zich heeft ingelijfd, komt Hoedemaker tot zijn ideaal „Heel de Kerk en heel het volk”. De Kerk is het verborgen lichaam van Christus, dat door de gemeenschappelijke belijdenis van het geloof plaatselijk uit die onzichtbaarheid te voorschijn treedt. Christus blijft zijn Kerk persoonlijk besturen door het ambt, de levende tegenwoordigheid van de levende Christus in zijn gemeente. Omdat de Kerk zichtbaar wordt door de belijdenis van haar geloof, ligt in deze belijdenis haar wezen. Haar wel-wezen echter wordt gevormd door de presbyteriale kerkorde. Wil daarom de Nederlandse Hervormde Kerk weer de Kerk van de Nederlandse natie worden en wil zij de rijkdom van de Openbaring, haar dieper verstaan van de inhoud van de H. Schrift onder de blijvende voorlichting van de H. Geest, telkens opnieuw uitspreken in haar belijdenis, dan zal zij zich als *conditio sine qua non* moeten reorganiseren naar de presbyteriale kerkorde. In de reorganisatie, waardoor zij weer in staat zal zijn waarachtig Kerk te zijn, ligt de redding der Kerk en de uitleiding uit haar vervallen staat.

Het spirituele type is de ethische, d.i. het geestelijk leven vooropstellende richting. Door de wedergeboorte ontvangt de mens een nieuw zijn, wordt hij een nieuwe mens in Christus. Er is „een deelgenootschap tusschen zijn leven en het onze. Een levensgemeenschap die alleen van Zijn genade uitgaat”. Het geloof is de ontmoeting van God en mens in het geweten, waarin de mens zijn persoonlijke levenseenheid met God beleeft. Het geloof is daarom een ervaring van het hart als het totale perceptievermogen van de mens, waarbij zijn gehele persoonlijkheid is betrokken. De mens ervaart de werkelijkheid van zijn levensgemeenschap met God afhankelijk van de dogmatische kennis, die hij van deze feiten heeft, evenals hij zijn lichamelijke gezondheid kan ervaren zonder enige medische kennis van het menselijk organisme. Zo is de Openbaring niet een bekend maken van een bepaalde leer, maar het meedelen van leven. In deze zin is de waarheid, die God de mens meedeelt, ethisch. Zij kan alleen verstaan worden wanneer zij weerklank vindt in de gehele menselijke persoonlijkheid. Zij ligt niet in de intellectuele orde, doch zij schenkt leven. Het wezen van het Christendom bestaat daarom in de persoonlijke verhouding van Christus met de gelovigen. Omdat dit een verhouding is van levende personen, kan zij niet in menselijke vormen van Schrift, belijdenis en bestuursapparaat worden vastgelegd. Deze vormen zijn weliswaar noodzakelijk, doch zij mogen het leven niet binden, het levend contact van de gemeente met Christus niet vervangen. De belijdenis is de verstandelijke, onvolmaakte, tijdelijke expressie van wat de gemeente met de daad in het leven belijdt. Zij is de momentopname van het geloof der gemeente, die geen hogere pretentie mag hebben dan vast te leggen tot hoever de H. Geest de gemeente tot nu toe heeft

geleid. De belijdenis kan het leven niet beheersen. Geen redding der Kerk is daarom te verwachten van de handhaving van een onveranderlijke belijdenis. De enige kracht, die de dwaling kan overwinnen, is de ontwaking van de waarheid in het bewustzijn van de gemeente door de H. Geest. Opdat de H. Geest onbelemmerd door menselijke bepalingen zal kunnen werken, is in de huidige toestand der Kerk leervrijheid noodzakelijk. De Kerk zal het met de H. Geest moeten wagen. Aan de waarheid mag geen enkele beperking worden opgelegd, opdat zij vrij haar kracht op elk mensenhart kan uitoefenen. Doch ook de dwaling moet de vrijheid worden gelaten zich onbelemmerd te ontwikkelen tot haar eigen veroordeling door het geweten der gemeente. Dit is het medisch standpunt: heel de Kerk is ziek en alleen door interne genezing, door algehele levensvernieuwing in alle leden kan de Kerk weer gezond worden. Zonder deze innerlijke wedergeboorte zijn alle uitwendige middelen als reorganisatie, tucht en handhaving der belijdenis zinloos. „De oorzaak der krankheid ligt in de tweespalt van leven en leer; het geneesmiddel in eene wetenschap, die uit het leven ontspringt, en leven wekt, d.i. eene die van Christus uitgaat en tot Christus leidt”.

Zo is de strijd van de Nederlandse Hervormde Kerk in de negentiende eeuw in wezen een strijd om het verstaan van de Openbaring, van de centrale boodschap van het Evangelie. Wat deze strijd echter zo uitzichtloos heeft gemaakt, is de ontarding van deze dogmatische strijd in een richtingenstrijd. Door verabsolutering van eigen inzichten stonden vier richtingen verward, vervreemd, vijandig tegenover elkaar, zonder dat er een mogelijkheid, zelfs behoefte was elkaar geestelijk te ontmoeten. Elke richting hield krampachtig vast aan haar eenmaal verworven positie en sloot zich hermetisch af, omdat openheid voor het verstaan van anderen werd beschouwd als ontrouw aan zijn beginselen. De theologie handelde niet meer over de werkelijkheden van Gods Openbaring, doch over beginselen en formuleringen, die werden gehanteerd als partijleuzen. De Kerk werd beheerst door belijdeniskramp en belijdenisfobie.

Nu na meer dan honderd dertig jaren strijd is er uitzicht gekomen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Met de Kerkorde van 1950 is de reorganisatie een feit geworden. Doch nog is zij de weg van haar herstel en oprichting uit diep verval niet tot het einde toe gegaan. Als een erfelijke belasting draagt zij de richtingenstrijd uit de negentiende eeuw met zich mede. Zij is echter verlost uit de dwangcirkel, waarin de richtingenstrijd de reorganisatie onmogelijk maakte en elke poging tot reorganisatie de richtingenstrijd in alle felheid deed oplaaien. Zal zij nu de kracht vinden de richtingen te brengen tot een hernieuwd verstaan van de Openbaring om dit uit te spreken in de eenheid van belijdenis?

Literatuurlijst

Afkortingen

- C.S. = De Vereeniging: Christelijke Stemmen.
 E.V. = Ernst en Vrede, Maandschrift voor de Nederlandsche Hervormde Kerk.
 P.B. = Protestantische bijdragen tot bevordering van Christelijk leven en Christelijke wetenschap.
 T.T. = Theologisch Tijdschrift.
 W.L. = Waarheid in Liefde.

Acta ofte Handelinghen des Nationalen Synodi, Inden Name onses Heeren Jesu Christi, Ghehouden door autoriteyt der Hoogh: Mogh: Heeren Staten Generael des Vereenighden Nederlands, tot Dordrecht, Anno 1618. ende 1619., Tot Dordrecht 1621.

AMO NESCIURI, *Wat nu? Een advies voor de Politiek der Christelijke Partijen*, Wageningen 1905.

BANNIER, G. W., *Grondwetten van Nederland, Teksten der achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795, met verschillende andere staatsstukken, historische toelichtingen en eenige tabellen*, Zwolle 1936.

BARTELS, H., *Tien jaren strijd om een belijdende Kerk, De Nederlandsche Hervormde Kerk van 1929—1930*, 's Gravenhage 1946.

BEETS, N., DOEDES, J. I., CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, D., *Wat wij bedoelen met de leuze „Ernst en Vrede”*, E.V. 2 (1854) 1—18.

BELL, F. W. B. VAN, *De Modernen in het protestantsche kerkgenootschap*, T.T. 1 (1867) 211—231.

— *Het wezen der godsdienst*, T.T. 3 (1869) 410—430.

BOISSEVAIN, W. TH., *De dogmatische beteekenis van Dr. Th. J. Hoedemaker*, Vox Theologica, 10 (1938) 7—14.

BORSIUS, J., *Toegenomen gezag der Formulieren*, Archief voor kerkelijke geschiedenis, 9 (1838) 285—376.

BOSVELD, P., *Proeve eener eenvoudige en duidelijke verklaring der voornaamste waarheden van den christelijken godsdienst*, 2 dln, Dordrecht 1825.

BOUMAN, H. (oud-lid der Synode), *Broederlijke toespraak aan allen, die de Hervormde Kerk in Nederland lief hebben en om haren vrede bidden*, Utrecht 1842.

BOUMAN, H., VISSER, C. DE, RUITENSCHILD, G., *Beknopt verslag wegens den zakeijken inhoud van verschillende bij de Synodale Vergadering dezes jaars 1842 ingediende adressen, ter zake van algemeene kerkelijke aangelegenheid, mitsgaders Besluit der Synode d.d. 18 July 1842*.

[BROES, W.], *Geschiedkundig onderzoek over de vereeniging der protestanten in de Nederlanden*, 's Gravenhage 1822.

BRONKHORST, A. J., *Op weg naar een nieuwe kerkorde*, Amsterdam 1945.

BRONSVELD, A. W., *Oorzaken der verbreiding van het Rationalisme in ons land sinds de laatste jaren der vorige eeuw*, Rotterdam 1862.

- BROUWER, A. M., *Daniël Chantepie de la Saussaye, Eene historisch-dogmatische studie*, Groningen 1905.
- *De Moderne Richting, Een historisch-dogmatische studie*, Nijmegen 1912.
  - *De oorsprong van het Reveil in Nederland, Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 49 (1912) 1—54.
- BUSCH KEISER, I., *Over den invloed der Kerk*, W.L. 21 (1857) 59—102.
- BUSKEN HUET, C. D., *Kanselredenen*, Haarlem 1861.
- *Vragen en antwoorden, Brieven over den bijbel*², Haarlem 1863.
  - *Ongevraagd advies, in de zaak Pierson tegen Réville c.s.*, Haarlem 1866.
- CANNegiETER, T., *De Moderne Richting*, Baarn 1908.
- CAPADOSE, A., *Eenheid en verscheidenheid of de Apostolische leer der christelijke eenheid, verdedigd tegen L. G. Pareau*, 's Gravenhage 1842.
- *Of scheiden of scheiding, Een woord aan leeraars en gemeenten*, 's Gravenhage 1866.
- CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, D., *Gezag en vrijheid*, E.V. 1 (1853) 11—31.
- *Het gewigt der leer des H. Geestes in den strijd met Rome*, E.V. 1 (1853) 320—337.
  - *Opmerkingen omtrent de vraag: Wat is getrouwheid in de bediening van het leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, E.V. 2 (1854) 27—40.
  - *De krankheden in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, E.V. 2 (1854) 417—434.
  - *Gedachten over het wezen en de behoeften der Kerk, bepaaldelijk der Nederlandsche Hervormde, Eerste Aflevering*, Leyden 1855.
  - *Onze toestand*, E.V. 3 (1855) 1—26.
  - *Onze nood*, E.V. 4 (1856) 1—18.
  - *Verdediging van de ethisch-irenische rigting zoo als die in dit tijdschrift verdedigd wordt, tegenover bedenkingen van anti-revolutionaire zijde. Eene bijdrage tot kenschetsing der kerkelijke geschillen in Nederland in de laatste jaren*, E.V. 6 (1858) 1—34.
  - *Empirisch of ethisch? Naar aanleiding van den brief van Dr. A. Pierson aan Ds. Chantepie de la Saussaye over den weg der Wetenschap, getiteld: Intuïtie en Empirie*, E.V. 6 (1858) 193—247.
  - *Beoordeeling van het werk van Dr. J. H. Scholten over de Leer der Hervormde Kerk*, Utrecht 1859.
  - *La Crise Religieuse en Hollande, Souvenirs et Impressions*, Leyde 1860.
  - *Rede, gehouden ter gedachtenis aan Mr. Isaäc da Costa, in de vergadering der vrienden Israëls te Leyden, den 25sten Mei 1860*, Leyden 1860.
  - *Jezus Christus, het onwrikbare fondement der gemeente, Leerrede over 1 Cor. III, 11, uitgesproken in de Groote kerk der Nederduitsche Hervormde gemeente te Rotterdam, den 11den Mei 1862, des avonds; tot aanvaarding van het herders- en leeraarsambt in die gemeente*, Leyden 1862.
  - *Het beproeven der geesten, Belijdenispredikatie, uitgesproken in de Zuiderkerk te Rotterdam, den 29sten Junij 1862*, Rotterdam 1862.
  - *De Godsdienstige Bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst, Vier voorlezingen, I Orthodoxie, II Rationalisme en Supranaturalisme, III Methodisme en Piëtisme, IV Moderne Theologie*, Rotterdam 1863.
  - *Bevestigingsrede, uitgesproken in de Groote Kerk der Nederduitse Hervormde Gemeente te Rotterdam, den 28sten Junij 1863*, Rotterdam 1863.
  - *De strijd der gemeente, Antwoord aan Dr. A. Pierson, met een woord aan de gemeente*, Rotterdam 1864.
  - *Leven en Rigting, Vier voorlezingen over de godsdienstige vraagstukken van*

- dezen tijd. I Overlevering en werkelijkheid, II Geweten en Heilige Schrift, III Kerk en Staat, IV De Christelijke Roeping, Rotterdam 1865.
- Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer, ten geleide van eene Tweede Uitgave van „De Nood der Kerk”, Brief aan het gezelschap „Ernst en Vrede”, met een Naschrift, naar aanleiding van Mr. G. Groen van Prinsterer's Studien en schetsen ter schoolwetsherziening, Rotterdam 1865.
  - De zoogenaamde middenpartij in de vaderlandsche Kerk, Advies in den algemeenen Kerkeraad der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Rotterdam, bij gelegenheid der beroeping van twee nieuwe predikanten, Rotterdam 1866.
  - Herinnering aan vijf-en-twintigjarige ambtsbediening, Rotterdam 1867.
  - De crisis, Kerkelijke tijdsvragen, Rotterdam 1868.
  - Waarom Protestantisch?, P.B. 1 (1870) 1—37.
  - De christelijke doop en de doopsformule, P.B. 1 (1870) 372—394.
  - Confessionalisme en Modernisme, P.B. 2 (1871) 1—42, 393—453.
  - De roeping der theologie in den kerkelijken strijd onzer dagen, P.B. 4 (1873) 328—366.
  - Het wezen der theologie, Brief aan den hoogleeraar P. Hofstede de Groot², bezorgd door F. E. Daubanton, Utrecht 1905.
- COSTA, I. DA, Bezwaren tegen den Geest der Eeuw², Leiden 1823.
- De Sadduceën, Leyden 1824.
  - Geestelijke Wapenkreet, Rotterdam 1825.
  - Rekenschap van gevoelens bij gelegenheid van den strijd over het Adres aan de Hervormde Gemeente in Nederland, Amsterdam 1843.
  - Eenige opmerkingen omtrent het onderscheidene karakter der Groninger Godgeleerde School, naar aanleiding van het latijnse Handboek over de christelijke dogmatiek en apologetiek, C.S. 1 (1847) 414—427, 491—499, 545—562, 626—634, 775—788.
  - Wat er door de Theologische Faculteit te Leyden al zoo geleerd en geleverd wordt, Een stem der smart en des beklags, Amsterdam 1857.
- CRAMER, S., Het Nederlandsch Protestantisme bij den aanvang der 19de eeuw, Teyler's Theologisch Tijdschrift, 4 (1906) 351—395.
- DIEST LORGION, E. J., Welke waarde moet men in de Christelijke Kerk aan begrippen en leerstellingen over den godsdienst hechten? Hebben zij het vermogen, om christenen te vereenigen en op den duur vereenigd te houden? Zoo neen, waarin is dan de grond en de kracht van ware en duurzame vereeniging te vinden?, W.L. 18 (1854) 57—112.
- D[OEDES], J. I., Het Algemeen Reglement voor de Nederlandsche Hervormde Kerk, ingevoerd in 1852, E.V. 1 (1853) 412—429.
- ELOUT, P. J., Brief aan den Heer A. Rutgers van der Loeff, over Z.E.W. adres aan de Algemeene Synode, Leiden 1842.
- FOKKEMA, F. J., De godsdienst-wijsgeerige beginselen van Mr. G. Groen van Prinsterer, Grijpskerk 1907.
- Gedenkbboek, Gereformeerde Bond tot verbreiding en verdediging van de waarheid in de Nederl. Hervormde Kerk, 1906—1931, Veenendaal 1931.
- GERRETSON, C. — GOSLINGA, A., Groen van Prinsterer, Schriftelijke Nalatenschap, GERRETSON, C., Briefwisseling, Dl 1, 1808—1833, Rijksgeschiedkundige Publicatiën, 58, 's Gravenhage 1925.
- GEUNS, J. VAN, RIJSWIJK, G. J. VAN, BROUWER, J., TEUTEM, F. VAN, Vier verhandelingen over de oorzaken van het verval in den openbaren eerdienst, en de middelen van

deszelfs herstel, ter beantwoordinge eener Prijsvraag van een Gezelschap Vrienden van den Godsdienst en deszelfs openbare oefeningen te Leyden, Utrecht 1797.

GRIEKEN, M. VAN, *De Ned. Herv. Kerk in haar tegenwoordigen toestand*, Utrecht 1908.

— *Over de leervrijheid in de Ned. Hervormde (Geref.) Kerk*, Maassluis 1928.

GROEN VAN PRINSTERER, G., *De Maatregelen tegen de Afscheidenen aan het Staatsrecht getoetst*², Leiden 1837.

— *Over het verwijt van werkeloosheid in de Kerk*, C.S. 1 (1847) 469—490.

— *Het regt der Hervormde Gezindheid*, Amsterdam 1848.

— *De Formulieren en het regt der Hervormde Gezindheid*, C.S. 2 (1848) 87—102, 141—160, 197—225, 257—281, 358—380, 417—442, 475—502.

— *Aan Ds. S. van Velzen*, C.S. 3 (1849) 221—238.

— *Leervrijheid of kerkbewustzijn?*, 's Gravenhage 1864.

— *Is er geen oorzaak?*, 's Gravenhage 1864.

— *Confessioneel of Reglementair?*, 's Gravenhage 1864.

— *Natuurlijk of ongerijmd?*, 's Gravenhage 1864.

— *Bijdrage voor kerkgemeentelijk overleg*, I—VII, 's Gravenhage 1868—1869.

— *Brieven van Mr. Isaäc da Costa*, 3 dln, Amsterdam 1872—1873.

— *Ongeloof en Revolutie, Een reeks van historische voorlezingen*, bewerkt door Mr. P. A. DIEPENHORST, Kampen 1922.

GUNNING, J. H., *Beginsel en Meeningen, Proeve van beantwoording der vraag: Hoe gaat vastheid van beginsel met gedurige wisseling van meeningen zamen?*, Utrecht 1860.

— *Openbare brief aan de Ouderlingen der Vrije Evangelische Gemeente te Amsterdam*, Utrecht 1860.

— *De vrijheid der gemeente, Bezwaren tegen de ordeningen der Nederlandsche Hervormde Kerk in onze dagen*, Utrecht 1861.

— *Antwoord aan „een jurist”, op Zijn Open Brief over een pleidooi van Tyrus*, Nijmegen 1862.

— *Opmerkingen naar aanleiding van eene Avondmaalsviering op Palmzondag 1863*, te 's Gravenhage, 's Gravenhage 1863.

— *Vorm en Geest, Brief aan een vriend over onze Kerkelijke Toestanden*, 's Gravenhage 1863.

— *Geloof en Kerkvorm, Toespraak tot de Hervormde Gemeente, over de kerkelijke houding van velen harer leeraren*, 's Gravenhage 1863.

— *Eene vraag aan Dr. J. Zaalberg Pz.*, 's Gravenhage 1863.

— *Waar toe verwonderd? Een kort woord tot toelichting van de jongste bewegingen op kerkelijk gebied, inzonderheid te 's Gravenhage, voorafgegaan van een woord tot de gemeente, naar aanleiding van „Cd. Busken Huet en J. H. Gunning”, 's Gravenhage 1864.*

— *Mededeelingen aan de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage*, II. Onze Kerkbesturen en de Gemeente, IV. De voortgang der moderne leer, VI. De kwade trouw der moderne verkondiging, 's Gravenhage 1864.

— *Eén doel, twee wegen, Antwoord op de wedervraag: Is er geen oorzaak? van Mr. G. Groen van Prinsterer*, 's Gravenhage 1864.

— *De kracht der waarheid tot overwinning, ook op kerkrechtelijk gebied, of Twee wegen, één doel, Antwoord aan Mr. G. Groen van Prinsterer, op zijn „Natuurlijk of Ongerijmd?” en „Confessioneel of Reglementair?”*, voorafgegaan door een woord aan de gemeente over de beteekenis van dezen strijd, 's Gravenhage 1864.

- *Beginfel of behoudszucht? Rekenschap van gevoelen, afgelegd in de Vergadering van den Kerkeraad der Hervormde Gemeente te 's Gravenhage op den 10den Mei 1864*, 's Gravenhage 1864.
- *Twee brieven, één aan Dr. J. C. Zaalberg Pz., één aan Ds. W. Hoevers, voorafgegaan van een woord tot de gemeente*, 's Gravenhage 1864.
- *Gordel en Wijnkruik, Gedachten over de zonde en hare ellende*², Utrecht 1865.
- *Is er blijdschap bij de Christenen over de nederlaag der Modernen? Een kort woord naar aanleiding van het Ongevraagd Advies van den Heer Cd. Busken Huet*, 's Gravenhage 1866.
- *Blikken in de Openbaring*, 4 dln, Amsterdam 1866—1869.
- *De diepe onzedelijkheid onzer kerkelijke toestanden*, 's Gravenhage 1867.
- *Zestien Stellingen betrekkelijk het stemrecht der gemeente, aan de gemeente ter overweging gegeven*, Amsterdam 1867.
- *Een kort woord tot de Haagsche gemeente over het aftreden van Dr. J. C. Zaalberg Pz.*, 's Gravenhage 1867.
- *Bluscht den Geest niet uit, Toespraak den 2den Augustus 1868, na de uitspraak der Synode in zake Dr. J. C. Zaalberg Pz., tot de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage gehouden*, 's Gravenhage 1868.
- *Waarschuwing tegen verkeerde geestelijke bewegingen onzes tijds tot de Gemeente gericht*, Amsterdam 1869.
- *De Heilige Schrift, Gods Woord, Andwoord aan Dr. A. Kuyper, predikant te Amsterdam, op zijn „Confidentie”*, Amsterdam 1873.
- en CRANTEPIE DE LA SAUSSAYE, P. D., *Het ethisch beginsel der theologie*, Groningen 1877.
- *Overlevering en Wetenschap met betrekking tot de Evangelische Geschiedenis inzonderheid van de eerste levensdagen des Heeren*, 's Gravenhage 1879.
- *Een woord over onzen kerkelijken toestand*, 's Gravenhage 1880.
- *Zelfstandigheid der Gemeenten, Een woord tot de Gemeente in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Amsterdam 1884.
- *Jezus Christus, de Middelaar Gods en der menschen, Naar aanleiding van Dr. H. Bavink, „De Theologie van Prof. Dr. Daniël Chantepie de la Saussaye”*, Amsterdam 1884.
- *De „Vrije Universiteit” en de Nederlandsche Hervormde Kerk, Met een naschrift over de Brochure: „Bedoeld noch gezegd” van Dr. A. Kuyper*, Utrecht 1885.
- *„De heelen en de halven”, Een woord aan de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage, ook naar aanleiding der weigering van de Kloosterkerk*, 's Gravenhage 1885.
- *Medegetuigenis in zake het kerkelijk incident te Amsterdam*, 's Gravenhage 1886.
- *Nog een getuigenis in zake het kerkelijk incident te Amsterdam*, 's Gravenhage 1886.
- *Onze schuld tegenover de „Gereformeerden”*, Nijmegen 1887.
- *Het Geloof der Gemeente als theologische maatstaf des oordeels in de Wijsbegeerte van de Godsdienst, I. De maatstaf en zijn wetenschappelijk recht, II. De maatstaf en zijn kerkelijk recht*, Utrecht 1890.
- *Wij mogen niet, Een woord bij de nadering van de Classicale Vergaderingen in de Hervormde Kerk*, Nijmegen 1893.
- *Komt het op vroomheid des harten aan? Een woord ter opening zijner lessen, Met een Naschrift over onzen kerkelijken toestand*, Nijmegen 1893.

- *De belijdenis van den Naam des Heeren Jezus naar de H. Schrift, de eerste en hoogste plicht der Kerk als kerk*, Nijmegen 1895.
- *Toelichting van het Adres der Heeren J. H. Gunning c.s. aan de Synode der Ned. Herv. Kerk*, Leiden z.j.
- *De opbouw der Kerk op haren grondslag*, Nijmegen 1900.
- *Niet bij elkander houden, maar uit den grond opbouwen*, Een voorstel aan voorgangers en leden der Nederl. Herv. Gemeente, Nijmegen 1901.
- *Om 's Heeren Heerschappij in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Verslag en beoordeeling der ontvangst, door de verzoeken om reorganisatie der Kerk ondervonden bij de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in 1901, Nijmegen 1902.
- *Heel de kerk en heel het volk*, *Gevraagd Advies over de beste wijze van kennis te verspreiden omtrent de reorganisatie der kerk*, Nijmegen 1904.
- *Irenisch, Een woord aan de Gemeente over „de Proponents-Formule”*, Amsterdam z.j.
- GUNNING, J. H. c.s., *Open brief aan de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Amsterdam 1904.
- GUNNING J.Hz., J. H., Prof. Dr. J. H. Gunning, *Leven en Werken*, 3 dln, 6 vol., Rotterdam 1922—1924.
- HARTJEMA, TH. L., *De richtingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Wageningen 1934.
- *Nederlands Hervormd Kerkrecht*, Nijkerk 1951.
- Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het koninkrijk der Nederlanden*, 's Gravenhage 1816 vv.
- HEERSPINK, J. B. F., Dr. P. Hofstede *de Groots leven en werken*, Groningen 1898.
- HERDERSCHEE, J., *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, Amsterdam 1904.
- HOEDEMAEKER, PH. J., *Machtsvertoon of wettig gezag?*, Amsterdam 1886.
- *In één genootschap, doch kerkelijk gescheiden, Modus vivendi aan de Classicale vergaderingen en conferentiën*, Utrecht 1886.
- *Open brief aan Dr. A. Kuyper, naar aanleiding van het conflict tusschen het Classicaal Bestuur en den Amsterdamschen Kerkeraad, in zake het Beheer*, Utrecht 1886.
- *Aan den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Schaarsbergen, Op het fundament der Apostelen en Profeten*, 1 (1886) 53—84.
- *Geen lappen ongevold laken op een oud kleed, Op het fundament der Apostelen en Profeten*, 1 (1886) 140—156.
- *Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres*, Amsterdam 1887.
- *Aan Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, Eéne belijdenis? Eene ernstige vraag naar aanleiding van mijn aftreden als Hoogleraar aan de Vrije Universiteit*, Amsterdam 1887.
- *De Congresbeweging beoordeeld uit het oogpunt der Gereformeerde belijdenis*, Amsterdam 1887.
- *De Roeping der Gereformeerden in de Hervormde Kerk*, Amsterdam 1888.
- *Heel de kerk en heel het volk! Een protest tegen het optreden der Gereformeerden als partij, en een woord van afscheid aan de Confessioneele Vereeniging*, Sneek 1897.
- *Ontwerp tot reorganisatie der Hervormde Kerk naar de beginselen der Presbyteriale Kerkregering*, Amsterdam 1901.
- *De Kerk en het moderne staatsrecht, Eerste stuk, De Kerk naar goddelijk recht*, Amsterdam 1904.

- HOFSTEDE DE GROOT, P., *Gedachten over de beschuldiging, tegen de leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebracht, dat zij hunnen eed breken, door af te wijken van de leer hunner Kerk, die zij beloofd hebben te zullen onderhouden*, Groningen 1834.
- *Wat God ons in Jezus Christus openbaart omtrent zijne natuur en gezindheid, volgens de voorstelling van Paulus*, W.L. 3 (1839) 559—590.
  - *Wat moeten wij, Godgeleerden in de Nederlandsche Hervormde Kerk, nu doen?* Groningen 1842.
  - *Over het al of niet bestaan eener Groninger School*, W.L. 8 (1844) 95—111.
  - *De Groninger Godgeleerden in hunne eigenaardigheid, Toespraak aan zijne vroegere en tegenwoordige leerlingen, na vervulde vijftientigjarige hoogleeraarsbediening*, Groningen 1855.
  - *Kort overzicht van de leer der zonde*, Groningen 1856.
  - *Geen scheuring in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, Groningen 1874.
- HOGENDORP, D. VAN, GEVERS, M. B. W. H., CAPADOSE, A., GROEN VAN PRINSTERER G., ELOUT, P. J., SINGENDONCK, J. A., KEMP, C. M. VAN DER, *Aan de Hervormde Gemeente in Nederland*, Leiden 1843.
- *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk over de formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur*, Utrecht 1854.
- [HOVING, H. W.], *Christendom en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen kerkstaat, bijzonder in de Nederlanden*, Groningen 1815.
- HUGENBOLTZ, TH. A., *De nieuwere theologie tegenover naturalisme en supranaturalisme, Naar aanleiding van A. Pierson, Gods wondermacht en ons geestelijk leven*, T.T. 1 (1867) 458—471.
- HUIZINGA, J., *De geschiedenis van de Universiteit, Accademia Groningana*, 29 Juni—1 Juli 1914, Verslag van de herdenking van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen.
- KAMPEN, N. G. VAN, *Verdediging van het goede der negentiende eeuw, tegen de Bezwaren van den Heer Mr. I. da Costa*, Haarlem 1823.
- KEMP, C. M. VAN DER, *De beschuldiging tegen de Leeraars van de Nederlandsche Hervormde Kerk, dat zij hunnen eed breken, door af te wijken van de leer hunner Kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden, gestaafd; en de gedachten van P. Hofstede de Groot, Hoogleeraar te Groningen, over die beschuldiging wederlegd*, Rotterdam 1834.
- KLUIT, M. E., *Het Réveil in Nederland 1817—1854*, Amsterdam 1936.
- KNAPPERT, L., *Geschiedenis der Hervormde Kerk onder de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden*, 2 dln, Amsterdam 1911—1912.
- KRAEMER, H., *De nood der Kerk ten aanzien van de wereld en het Nederlandsche volk*, 's Gravenhage 1945.
- *De „nieuwe koers” in de Ned. Herv. Kerk*, 's Gravenhage 1946.
  - *De Kerk in beweging*, 's Gravenhage 1947.
- KROMSIGT, P., *Geschiedenis der Confessioneele Vereeniging, Troffel en Zwaard*, 3 (1900) 31—39, 261—280.
- KUENEN, A., *Het goed recht der modernen*, Leiden 1866.
- *Machteloos supranaturalisme*, T.T. 1 (1867) 307—337.
  - *Het positivisme en de godsdienst*, T.T. 2 (1868) 414—446.
- KÜHLER, W. J., *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Haarlem 1932.

- KUYPER, H. H., *De Postacta of Nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden, voorafgegaan door de geschiedenis van de acta, de autographa en de post-acta dier Synode en gevolgd door de geschiedenis van de revisie der belijdenisschriften en der liturgie, benevens de volledige lijst der gravamina op de Dordrechtsche Synode ingediend*, Amsterdam—Pretoria z.j.
- LEEUEWEN, O.F.M., P. A. VAN, *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuyper*, Franeker 1946.
- LINDEBOOM, J., *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*, 3 dln, Huis ter Heide—Assen 1929—1933.
- *De confessioneele ontwikkeling der reformatie in de Nederlanden*, Kerkhistorische studiën behorende bij het Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis onder redactie van Dr J. Lindeboom, Dr M. van Rhijn, Dr J. N. Bakhuizen van den Brink, Dl III, 's Gravenhage 1946.
- LINGBEEK, C. A., *Schets van de Geschiedenis der Reorganisatiebeweging in de Nederlandsche Hervormde Kerk*. — KROMSIGT, J. CR., *De Geestelijke achtergrond van den strijd om Kerkherstel*, Wageningen 1925.
- LOMAN, A. D., *De opstanding van Jezus, Het geloof der gemeente en de bedenkingen der wetenschap*, *De Gids*, 25 (1861) Dl I, 449—507.
- LOON, J. C. A., VAN, *Het Algemeen Reglement van 1816*, Wageningen 1942.
- MEYBOOM, H. U., *De methode der Evangelieën-critiek*, T.T. 2 (1868) 497—523.
- MEYBOOM, L. S. P., *Hoofdbeginzelen der Nieuw-christelijke Rigting*², Haarlem 1874.
- [MOLENAAR, D.], *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*, Amsterdam 1827.
- *Zal het goed zijn, bijaldien men alle protestantsche gemeenten in één smelt?*, C.S. 1 (1847) 613—625.
  - *De weg tot vereeniging en herstel in de Hervormde Kerk*, C.S. 2 (1848) 299—308, 393—406.
  - *Noodige toelichting van den 18 Augustus 1848*, C.S. 3 (1849) 300—310, 429—440.
- MUURLING, W., *Leerrede over het blijven in de leer van Christus*, Groningen 1842.
- *Is het zaligmakende geloof een geloof aan waarheden en leerstellingen? Zoo neen, waarin bestaat het dan volgens het Evangelie?*, W.L. 18 (1854) 443—483.
- NOORDMANS, O., *Geestelijke perspectieven*², Amsterdam 1939.
- OORDT, J. F. VAN, *Wat is openbaring van God in Jezus Christus volgens de Evangelische Schriften*, W.L. 2 (1838) 227—322.
- *Het Evangelie, dat tot zondaren komt, gegrond in de natuur van God en overeenkomende met de natuur des menschen*, W.L. 3 (1839) 318—341.
- OOSTERZEE, H. M. C., *De Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk en de leer-vrijheid, Volledige verzameling van officiële bescheiden deswegens uit de Synodale Handelingen 1816—1864*, Schiedam—Leyden 1865.
- OPZOOMER, C. W., *De Wijsbegeerte den mensch met zichzelf verzoenende*, Leiden 1846.
- *De weg der wetenschap*², Leiden—Amsterdam 1851.
  - *De godsdienst*, Amsterdam 1864.
  - *Het wezen der kennis*², Amsterdam 1867.
- PALM, J. H. VAN DER, *Vier zestallen leerredenen*, 4 dln, Leiden 1811—1814.
- *Vier tientallen leerredenen*, 4 dln, Leiden 1823—1826.
- PARÉAU, L. G., *Over waarheid en liefde*, W.L. 1 (1837) 11—79.
- *Herinnering van de apostolische leer omtrent de ware christelijke eenigheid, uitgelokt door het Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde*

- Kerk over de Formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur, Groningen 1842.
- PIERSON, A., *Zwakheid en kracht*, Haarlem 1862.
- *Richting en leven*, Haarlem 1863.
  - *Aan zijne laatste gemeente*, Arnhem 1865.
  - *De moderne richting en de kristelijke kerk*, Arnhem 1866.
  - *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*, Arnhem 1867.
  - *Oudere Tijdgenooten*, Amsterdam 1888.
  - *Willem de Clercq naar zijn dagboek*, 2 dln, Haarlem z.j.
- PONT, J. W., *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Verhandelingen van Teyler's Godgeleerd Genootschap, Nieuwe Serie, Dl 17, Haarlem 1911.
- PRAAMSMA, L., *Het dwaze Gods, Geschiedenis der Gereformeerde Kerken in Nederland sinds het begin der 19de eeuw*, Wageningen 1950.
- RAUWENROFF, F., *Godsdienstonderwijs*, T.T. 1 (1867) 561—595.
- RAUWENROFF, L. W. E., *De kerk*, T.T. 1 (1867) 1—37.
- REITSMA, J. — LINDEBOOM, J., *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*⁵, 's Gravenhage 1949.
- RIEPMA, H. H., *Het Algemeen Reglement van 1816*, Vox Theologica, 14 (1942—1943) 57—60.
- ROESSINGH, K. H., *De Moderne Theologie in Nederland, Hare voorbereiding en eerste periode*, G. J. HEERING, *Verzamelde Werken van Dr. K. H. Roessingh*, 5 dln, Arnhem 1926—1929, I, 1—182.
- *Het Modernisme in Nederland*, G. J. Heering, V.W. IV, 231—435.
  - *Het Modernisme in Nederland*, Volksuniversiteitsbibliotheek, 18, Haarlem 1922.
- RULLMANN, J. C., *De strijd voor Kerkherstel in de Nederlandsche Hervormde Kerk der XIXde eeuw, historisch geschetst*, Amsterdam 1915.
- *De Afscheiding in de Nederlandsche Hervormde Kerk der negentiende eeuw*², Amsterdam 1916.
  - *De Doleantie in de Nederlandsche Hervormde Kerk der negentiende eeuw*², Amsterdam 1917.
- RUTGERS VAN DER LOEFF, A., *Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, ter zake van een adres aan dezelfde Synode over de Formulieren, de academische opleiding der predikanten, het onderwijs en het kerkbestuur*, Groningen 1842.
- *Antwoord aan den Heer P. J. Elout op Z.E.G. brief aan A. Rutgers van der Loeff, over het adres van dezen aan de Algemeene Synode*, Groningen 1842.
- SANDER, J. C. A., *Over den invloed der Geloofsformulieren of zoogenaamde Symbolische Boeken in de Protestantsche Kerken*, Koog a/d Zaan 1825.
- SANNES, G. W., *Over de christelijke vrijheid*, W.L. 2 (1838) 512—532.
- SCHIEERS, G. P., *Philippus Jacobus Hoedemaker*, Wageningen 1939.
- SCHOLTEN, J. H., *Oratio de vitando in Jesu Christi historia interpretanda docetismo, nobili, ad rem christianam promovendam, hodiernae theologiae munere*, Trajecti ad Rhenum 1840.
- *Oratio de religione christiana suae ipsa divinitatis in animo humano vindice*, Lugduni-Batavorum, 1843.
  - *De vrije wil, kritisch onderzoek*, Leiden 1859.
  - *Herdenking mijner vijf en twintigjarige Ambtsbediening*, Leiden 1865.
  - *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*⁴, 3 dln, Leiden 1870.

- Strausz en het Christendom, T.T. 7 (1873) 251—286.
- Afscheidsrede bij het neerleggen van het hoogleeraarsambt aan de universiteit te Leiden, Leiden 1881.
- S[CHROOTEN], J. J. E. F., *Gedachten over de bezwaren tegen den Geest der Eeuw van Mr. I. da Costa*, Dordrecht 1823.
- SEMMELINK, J. H., Prof. Dr. J. H. Gunning, *Zijn ontwikkelingsgang en zijne beginzelen*, Zeist 1926.
- SEPP, CHR., *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, sedert het laatst der vorige eeuw tot op onzen tijd (1787—1858)*², Amsterdam 1860.
- STRAATEN, O.E.S.A., M. VAN, *Erasmus Philosophia Christi, Donum Lustrale, Die natali vicesimo quinto Universitati Catholicae Noviomagensi ab alumnis pristinis oblatum*, 1923—1948, Nijmegen—Utrecht 1949.
- STRICKER, J. P., *Jezus van Nazareth, volgens de historie geschetst*, Dl I, Amsterdam 1868.
- TIELE, C. P., *De catechetische methode van Dr. F. Rauwenhoff, uit zijn nagelaten aantekeningen toegelicht*, T.T. 2 (1868) 326—335.
- *Eene proeve van vergelijkende godsdienst-wetenschap*, T.T. 4 (1870) 158—168.
- *Het wezen en de oorsprong van den godsdienst*, T.T. 5 (1871) 373—406.
- TOORNENBERGEN, J. J. VAN, *In welke betrekking staat de Nederlandsche Hervormde Kerk tot hare formulieren? Een woord naar aanleiding van de kerkelijke uitspraken in de zaak der beroeping van den Predikant Rutgers van der Loeff te Leiden*, C.S. 2 (1848) 1—19.
- *De Nederlandsche Hervormde Kerk en hare belijdenis in 1849*, C.S. 3 (1849) 621—641, 757—773.
- UDEN MASMAN, H., *Verhandeling over het alomvattende van Gods opvoeding, naar de vraag: wat beteekent de voorstelling: „God voedt de menschen op”, in den geest van Jezus Christus? Kunnen de denkbeelden des Nieuwen Testaments over verzoening, verlossing, reiniging en heiligmaking, onder het denkbeeld van opvoeding als het alomvattende begrepen worden?*, W.L. 21 (1857) 209—258.
- VERWIJS, A., *Over de strekking der godsdienstige woelingen, die ons vaderland in deze dagen oplevert*, W.L. 1 (1837) 479—518.
- *Of er in de vrije denkwijze onzer dagen omtrent godsdienst en christendom ook eenig wezenlijk gevaar voor echte christelijke godsdienstigheid gelegen zij*, W.L. 3 (1839) 45—86.
- VISSCHER, H., *Grijpt als 't rijpt, Het advies inzake het gravamen tegen Art. XXXVI der belijdenis beoordeeld*, Utrecht 1905.
- *God en mijn recht, Referaat gehouden op de eerste algemeene vergadering van den Gereformeerden Bond*², Utrecht 1906.
- *Scheiding en de gereformeerde gezindheid, 1834—1934*, Utrecht 1934.
- *De staatkundige beginselen der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, in hun schriftuurlijk karakter getoetst en gehandhaafd*, Huizen z.j.
- *Tijd rijpt, Gemeente Gods of reglementaire Kerk, Een woord naar aanleiding van den Modus vivendi*, Utrecht z.j.
- VISSCHER, H. EN DE LIND VAN WIJNGAARDEN, J. D., *Geloof, hoop en liefde, Afscheid, Bevestiging, Intrede, Drie toespraken*, Woerden 1896.
- VISSER, J. TH. DE, *Kerk en Staat*, 3 dln, Leiden z.j.
- VOLGER, W., *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Franeker 1946.
- VOS AZ., G. J., *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, 2 dln, Dordrecht 1886.
- WILLIGEN, P. VAN DER, *Verhandeling over Jezus Christus als de Openbaring Gods, 's Gravenhage* 1844.

WITKOP, J., *Strijdt een ontwikkeling des geestes, zooals die op aarde bij Jezus plaats had, niet met de volmaaktheid van zijn voorbestaan in de hemel? Zoo neen, hoe hebben wij ons het verband van de eene met de andere dan voor te stellen?*, W.L. 8 (1844) 697—740.

- *Onderzoek naar den aard en werking van Jezus' bewustheid zijner hoogere natuur*, Groningen 1845.

Summary

On his return to Holland in 1813, when King William I found his country in a chaotic confusion, one of his main concerns was about the desolate condition of the Dutch Reformed Church. Until 1796 she had been the Established Church. Her religious life however had been undermined by a rationalistic supranaturalism, which indeed did not deny the supernatural truths of Christianity, yet deemed them to be useless for practical life so far as the human intellect cannot reach them of its own accord. Her religion was the moderate christianity of common sense. When in 1796 she regained her freedom, she lacked spiritual force to take matters into her own hands. The only one who could save her from spiritual, constitutional and financial chaos, was King William I, who in 1816 imposed on her the General Regulations and appointed a Synod as a public institution in ecclesiastical matters. In the course of years there arose a strong reaction against the unfaithfulness of the Church to the reformed principles. On the other hand the modernistic mentality made itself more and more felt. So the Synod, which lacked every authority and ability to give the Church spiritual guidance, found herself facing this dilemma: in order to keep the right wing within the church, she had to maintain the reformed doctrine; but if she did so, this was bound to lead to an exodus of the left wing. She had to be unprincipled to be able to give each party what they demanded under threat of secession. And according to the pressure she was put under, she simulated discipline or liberty. This culpable negligence in maintaining the ecclesiastical doctrine caused within the Church an appalling confusion, and gave birth to several parties in the Church. Partly these could be kept within the Church by widening her boundaries, partly however they broke apart to place themselves as autonomous denominations opposite the Dutch Reformed Church. In 1834 the Secession („Afscheiding”) of de Cock and Scholte became a fact; in 1886 the Dutch Dissenters („Doleantie”) followed suit. In the course of the nineteenth century four antagonistic trends formed within the Church. At the background of this factional struggle was the question of truth, the question of the essential meaning of the Gospel. Four types were facing each other: the humanistic, juridical, ecclesiastical and spiritual type.

To the humanistic type belong the School of Groningen and the Modern School. They think of man as spiritually autonomous, unable to found his responsibility in religious matters on an external rule of Scripture or confession. The only absolute and always valid rule is in the testimony of the Holy Ghost in man's conscience as the natural activity of his soul. In this he knows himself to be akin to God and to have the ability to make the Spirit of God, the Holy Ghost, his own as a connatural possession.

The juridical type has originated from the emotional piety of the Revival („Reveil”), which in order to safeguard the rights of the heart against the spirit of the age and the reigning powers in the Church, set up for the defence of the juridical preservation of the confession of the Church: whoever has signed this confession should be true to it; if he cannot do so, he is bound in conscience to leave the Church.

The Confessional School led by Groen van Prinsterer at first shared this standpoint. Hoedemaker made her more church-conscious: if the Dutch Reformed Church wants to be once more the Church of the Dutch Nation („All the Church and all the people”); if she wants to be able again and again to preach the rich truths of revelation in her confession, then it is a *conditio sine qua non* that she will have to reorganise in the direction of a presbyterian church-order.

The ethical theology, which stresses spiritual life, represents the spiritual type. Revelation is not making known a certain doctrine, but the communication of life. It can only be understood if it finds an echo in the human personality as a whole. The confession is the rational, imperfect and temporal expression of the faith of the community, which can have no more pretence than registering how far the Holy Ghost has led the community up till now. The confession cannot control life. Hence the medical point of view in re the ecclesiastical restoration: no rescue can be expected from the maintenance of an invariable confession, but only from an internal restoration of health by a complete renovation of life in all members.

So the struggle of the Dutch Reformed Church in the 19th century was essentially about the meaning of revelation. There were however no prospects, because it degenerated from a dogmatic opposition into a rigid implacable factional strife.

Now, after more than a hundred and thirty years, a new prospect has opened up. In the new Church-order of 1950 the reorganisation has become a fact. But the Dutch Reformed Church has not yet finished her way back from her deep decline. Factional strife is still there. Will she be able to find the strength to bring these factions to a renewed understanding of Revelation and profess it in the unity of confession?

Zusammenfassung

Bei der chaotischen Verwirrung, in der König Wilhelm I. bei seiner Rückkehr 1813 sein Vaterland antraf, war eine seiner grössten Sorgen der desolate Zustand, worin sich die Niederländisch-Reformierte Kirche befand. Bis 1796 war sie Staatskirche gewesen. Ihr Glaubensleben war aber durch einen rationalistischen Supranaturalismus unterminiert, der die übernatürlichen Wahrheiten des Christentums zwar nicht leugnete, diese aber als nutzlos fürs praktische Leben betrachtete, in soweit die menschliche Vernunft diese nicht durch eigene Kraft ermitteln konnte. Ihre Religion war das gemässigte Christentum des vernünftig-denkenden Menschen. Als ihr denn auch 1796 die Freiheit wiedergegeben wurde, fehlte ihr die geistige Kraft die Führung zu übernehmen. Der einzige, der sie aus der religiösen, organisatorischen und finanziellen Verwirrung retten konnte, war König Wilhelm I., der ihr das Allgemeine Reglement auferlegte und eine Synode als ein Staatsorgan für kirchliche Angelegenheiten über sie einsetzte. Als im Laufe der Jahre einerseits eine starke Reaktion gegen die Untreue der Kirche ihren reformatorischen Grundsätzen gegenüber entstand und andererseits die modernistische Gesinnung sich immer stärker geltend machte, sah die Synode, der jede Befugnis und jede Fähigkeit, die Kirche religiös zu führen, abging, sich vor folgendes Dilemma gestellt: um den rechten Flügel innerhalb der Kirche zu halten musste sie an der reformatorischen Lehre festhalten, wenn sie jedoch daran festhielt, so musste das notwendigerweise zu einem Auszug des linken Flügels führen. Sie musste unprinzipiell sein um beiden geben zu können, was sie unter Androhung der Abtrennung forderten. Und je nachdem man Druck auf sie ausübte, simulierte sie Lehrzucht oder Lehrfreiheit. Diese schuldige Gelassenheit bei der Wahrung der kirchlichen Lehre hat in der Kirche eine entsetzliche Verwirrung verursacht und verschiedene kirchliche Parteien auf den Plan gerufen. Zum Teil konnten diese durch Ausbiegung der Grenzen der Kirche innerhalb des kirchlichen Zusammenhanges gehalten werden, teilweise auch haben sie diese Grenzen durchbrochen um als selbständige Kirchengenossenschaften der Niederl.-Reformierten Kirche entgegenzutreten. 1834 vollzog sich die Abtrennung de Cocks und Scholtes; 1886 folgte die Doleanz Kuypers. Innerhalb der Kirche bildeten sich im Laufe des 19. Jh. vier Richtungen, die sich feindlich gegenüber standen. Im Hinter-

grund dieses Richtungenstreites lag die Wahrheitsfrage, die Frage nach dem wesentlichen Inhalt des Evangeliums. Vier Typen standen sich hier gegenüber: der humanistische, der juristische, der konfessionelle und der spirituelle Typ.

Zum humanistischen Typ gehören die Groninger Schule und die Moderne Richtung. Diese gehen vom religiös autonomen Menschen aus, der die Verantwortung für seine religiösen Ueberzeugungen nicht auf eine ausser ihm liegende Norm der Schrift oder des kirchlichen Bekenntnisses zurückführen kann, sondern ausschliesslich auf die absolut und immer gültige Norm des Zeugnisses des Hl. Geistes im eigenen Gewissen als die natürliche Tätigkeit seines Geistes, wodurch er sich mit Gott verwandt fühlt und die Fähigkeit besitzt sich den Geist Gottes, den Hl. Geist als konnaturrellen Besitz zu eigen zu machen.

Der juristische Typ ist aus der Gefühlsfrömmigkeit des Reveils hervorgegangen, das um die Rechte des Herzens gegen den Geist der Zeit und die in der Kirche herrschenden Mächte sicherzustellen, sich zum Verteidiger der juristischen Aufrechterhaltung des Bekenntnisses der Kirche aufgeworfen hat: wer dieses Bekenntnis unterschrieben hat, soll ihm treu bleiben; kann er das nicht, so ist er im Gewissen verpflichtet auszutreten.

Anfangs stand die konfessionelle Richtung unter der Leitung Groen von Prinsterers auch auf diesem Standpunkt. Hoedemaker hat ihr ein mehr kirchliches Bewusstsein beigebracht: will die Niederländisch-Reformierte Kirche wieder die Kirche der niederländischen Nation werden („die ganze Kirche und das ganze Volk“), will sie den Reichtum der Offenbarung immer wieder in ihrem Bekenntnis aussprechen können, dann muss sie sich als eine *conditio sine qua non* zu einer presbyterialen Kirchenordnung reorganisieren.

Die ethische d.h. die das religiöse Leben in den Vordergrund rückende Theologie, vertritt den spirituellen Typ. Die Offenbarung ist nicht die Bekanntgabe irgendeiner Lehre, sondern die Mitteilung von Leben. Sie kann nur verstanden werden, wenn sie in der ganzen menschlichen Persönlichkeit Widerhall findet. Das Bekenntnis ist die verstandesmässige, unvollkommene, vorübergehende Expression, die Momentaufnahme des Glaubens der Gemeinde, die nichts weiter beanspruchen darf als festzulegen wie weit der Hl. Geist die Gemeinde bisher geführt hat. Das Bekenntnis kann das Leben nicht beherrschen. Daher der Heilungsstandpunkt in Bezug auf Kirchenreform: nicht von der Wahrung des unabänderlichen Bekenntnisses ist eine Rettung der Kirche zu erwarten sondern allein durch innere Genesung, durch gänzliche Lebenserneuerung aller Glieder.

So war der Streit der Niederländisch-Reformierten Kirche im 19. Jh. im Grunde ein Streit um das Verständnis der Offenbarung. Was diesen Kampf jedoch so aussichtslos machte, war die Ausartung dieses dogmatischen Strei-

tes in einen erstarrten, unversöhnlichen Richtungenstreit. Heute nach einem mehr als 130-jährigen Streit gibt es eine Aussicht. Mit der neuen Kirchenordnung von 1950 ist die Reorganisation eine Tatsache geworden. Noch aber ist die Niederländisch-Reformierte Kirche den Weg der Erhebung aus ihrem Verfall nicht zu Ende gegangen. Noch herrscht der Richtungenstreit. Wird sie die Kraft finden diese Richtungen zu einem erneuten Verständnis der Offenbarung zu bringen, um dies dann in einem einheitlichen Bekenntnis auszusprechen?

Opus, quod inscribitur *Een Kerk in onrust om haar belijdenis, Een phaenomenologische studie over het ontstaan van de richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk*, auctore Hermano Antonio Maria Fiolet, ex auctoritate Excellentissimi Episcopi Buscoducensis et legum academicarum praescripto recognitum, quum fidei aut bonis moribus contrarium nihil continere visum fuerit, imprimi potest.

Dr Monald Goemans O.F.M.
Theologiae Facultatis Decanus

Noviomagi, die 2 Februarii 1953.

STELLINGEN

I

Onder het „Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk van het Koninkrijk der Nederlanden” werd de Nationale Synode voor het volgend dilemma geplaatst: om de eenheid te bewaren zou zij de leer moeten handhaven; doch handhaafde zij de leer, dan moest de eenheid der Kerk in verdeeldheid en scheuring ten onder gaan. Door van de ene kant vast te stellen, dat „handhaving harer leer... steeds het hoofddoel (moet) zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het kerkelijk bestuur belast zijn” (art. 9), doch zich van de andere kant onbevoegd te verklaren door een uitspraak vast te stellen, wat precies tot die leer behoorde, heeft zij on-principieel dit dilemma opgelost.

II

De Groninger School laat zich typeren als een opvoeding door Christus tot geestelijke zelfstandigheid. Het Christendom is voor haar geen leer, die men moet geloven, doch de overgave van het hart, de capitulatie van de zichzelf onvolmaakt wetende mens in de handen van God om door innerlijke ervaring van het voorbeeld van Christus de praktijk van het christelijk leven te leren en zelfstandig na te leven.

III

Het ideaal van de Moderne Richting is de geestelijk autonome mens, die de verantwoordelijkheid van zijn persoonlijke levensbeslissing niet laat steunen op een buiten hem gelegen norm van Schrift of Kerk, doch uitsluitend op de absolute en altijd-geldende norm van het getuigenis van de H. Geest in zijn geweten als de natuurlijke werkzaamheid van zijn eigen geest, waardoor hij zich aan God verwant weet en de aanleg heeft om de Geest van God, de H. Geest, zich als connatureel bezit eigen te maken.

IV

De inzet van de strijd van het Reveil was niet de handhaving van de leer, doch de verdediging van de rechten van het hart. Om de aanspraken van het hart veilig te stellen tegenover het alles-beheersend rationalisme, heeft het Reveil appèl aangetekend op de Schrift en, toen deze norm ondermijnd bleek, op de drie Formulieren van Enigheid, rechtens de leer van de Nederlandse Hervormde Kerk.

V

Voor de ethische, d.i. het geestelijk leven vooropstellende theologie is het geloof de ontmoeting van God en mens in het geweten, waarin de mens zijn persoonlijke eenheid met God beleeft, een ervaring van het hart als het totale perceptievermogen van de mens, waarbij zijn gehele persoonlijkheid is betrokken. De openbaring is daarom niet het bekendmaken van een bepaalde leer, doch het meedelen van leven.

VI

De reformatorische leer van de forensische rechtvaardiging, volgens welke de mens door God rechtvaardig verklaard wordt door toerekening van de gerechtigheid van Christus, terwijl de mens in zichzelf zondaar blijft, is in strijd met de verhevenheid van het christelijk Godsbegrip, omdat zij een verandering plaatst in de volstrekt soevereine en transcendente God, die ondanks zijn verhouding tot de tijdelijke, veranderlijke wereld zelf geen verandering kan ondergaan.

VII

„De goede werken zijn immers de blikken van de werkelijkheid en waarachtigheid van het geloof”, „want het is onmogelijk, dat zo wie Christus door een waarachtig geloof ingeplant is, niet zou voortbrengen vruchten der dankbaarheid”.

(Herderlijk Schrijven van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de Rooms-Katholieke Kerk, 's Gravenhage 1950, 46. Fundamenten en Perspectieven van belijden³, 's Gravenhage 1949, 29.)

Deze reformatorische leer, die de noodzakelijkheid der goede werken erkent, doch hun verdienstelijkheid uit kracht van de genade verwerpt, geeft de leer van de Schrift niet integraal weer.

VIII

Het effect van het smeekgebed is een dispositie in de mens ten opzichte van de te verkrijgen gunst. Het heeft geen enkele invloed op God.

IX

„Revelatio divina stricte dicta est locutio Dei, qua Deus ex iis, quae cognoscit, quaedam cum hominibus communicat, ut homines ea propter auctoritatem Dei loquentis credant”.

(Chr. Pesch, *Compendium Theologiae Dogmaticae*⁴, Freiburg i. Br. 1931, T. I. 29.)

De gangbare definitie is geen integrale weergave van het nieuwtestamentisch Openbaringsbegrip.

X

Cullmann's interpretatie van Mattheus 16.18: „Im Wirklichkeit ist das Wort tatsachlich an die Person des Apostels gerichtet, aber nun eben an ihn, und zwar insofern er das für allemal gelegte Fundament der Kirche ist”, steunt op zijn nieuwtestamentische tijdsopvatting.

(O. Cullmann, *Petrus, Junger, Apostel, Märtyrer*, Das historische und das theologische Petrusproblem, Zürich 1952; *Christus und die Zeit*, Die urchristliche Zeit- und Geschichtsauffassung, Zollikon-Zürich 1946.)

XI

„Als dit alles nu zo is, gaat het niet aan om godsdienst of religie als voorwaarde en grondslag te stellen voor verantwoord (al of niet politiek) handelen en moet het mogelijk zijn de ethiek onafhankelijk van de godsdienst te funderen. Deze opvatting... is dus niets anders dan de leer van de autonome bovenpersoonlijke moraal”.

(J. P. van Praag, *Modern Humanisme, Een renaissance?*, Amsterdam 1947, 16.)

Hoewel het mogelijk is buiten de Openbaringskennis en natuurlijke Godskennis om bepaalde gedragsregels voor het menselijk handelen op te stellen, mist deze „ethiek” laatste fundering, uiteindelijk zedelijke plicht, onvoorwaardelijke morele afdwingbaarheid en altijd en overal geldende absoluteitheid.

XII

„Het doel van het huwelijk is primair, de onderlinge bijstand in de tijdelijke en eeuwige dingen... De geslachtsdaad staat onder de verantwoordelijkheid jegens elkander en jegens het gezin, dat man en vrouw willen stichten". Het staat vast, „dat wij ten opzichte van de wording van het gezin mede verantwoordelijk zijn en deze verantwoordelijkheid ook geboortebeperving kan insluiten... Wat nu de gebruikelijke methode betreft kan soms de periodieke onthouding aanbevolen worden... Vaker zal alleen het gebruik van anti-conceptionele middelen een oplossing geven".

(Herderlijk Schrijven van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk betreffende het huwelijk, 's Gravenhage 1952, 25, 100-101.)

Deze opvatting van het huwelijk, waarin de onderlinge liefde primair wordt gesteld en de procreatie zozeer aan dit primaire doel wordt onderworpen, dat tegennatuurlijke geboortebeperving geoorloofd en zelfs raadzaam wordt geacht, moet leiden tot een egocentrische levenshouding der gehuwden, die het kind niet meer aanvaarden om het kind, en tot ondermijning der gehele huwelijksmoraal.

XIII

De ook onder katholieke exegeten herleefde belangstelling voor de Bijbeltheologie getuigt niet alleen van een normale ontwikkeling in onze Bijbelstudie, maar kan ook als een belangrijke vooruitgang worden gewaardeerd voor het oecumenisch verstaan van het reformatisch Christendom.

XIV

De ontwikkeling in Israël van de opvattingen over gemeenschap en individu, vooral betreffende hun verhouding tot God, zijn voor het verstaan van het Oude Testament en de daarin tot stand gekomen Openbaring van groot belang.

XV

Vóór keizer Decius werden de christenen niet vervolgd krachtens het *ius coercitionis* of de algemene strafwetten, doch krachtens een bijzondere wet, die het christen-zijn als zodanig verbood.

XVI

Op het terrein van de sociaal-caritatieve zorg dreigt voor het particulier caritas-initiatief voortdurend het gevaar, dat de overheidsbemoeiingen ont-aarden in staats-socialisme.

